شىنجاڭ تۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

2013 6 B

ئۇيغۇر

ISSN 1005-0876
12>
9 771005 087006
定价：8.50元

源泉（布拉克）

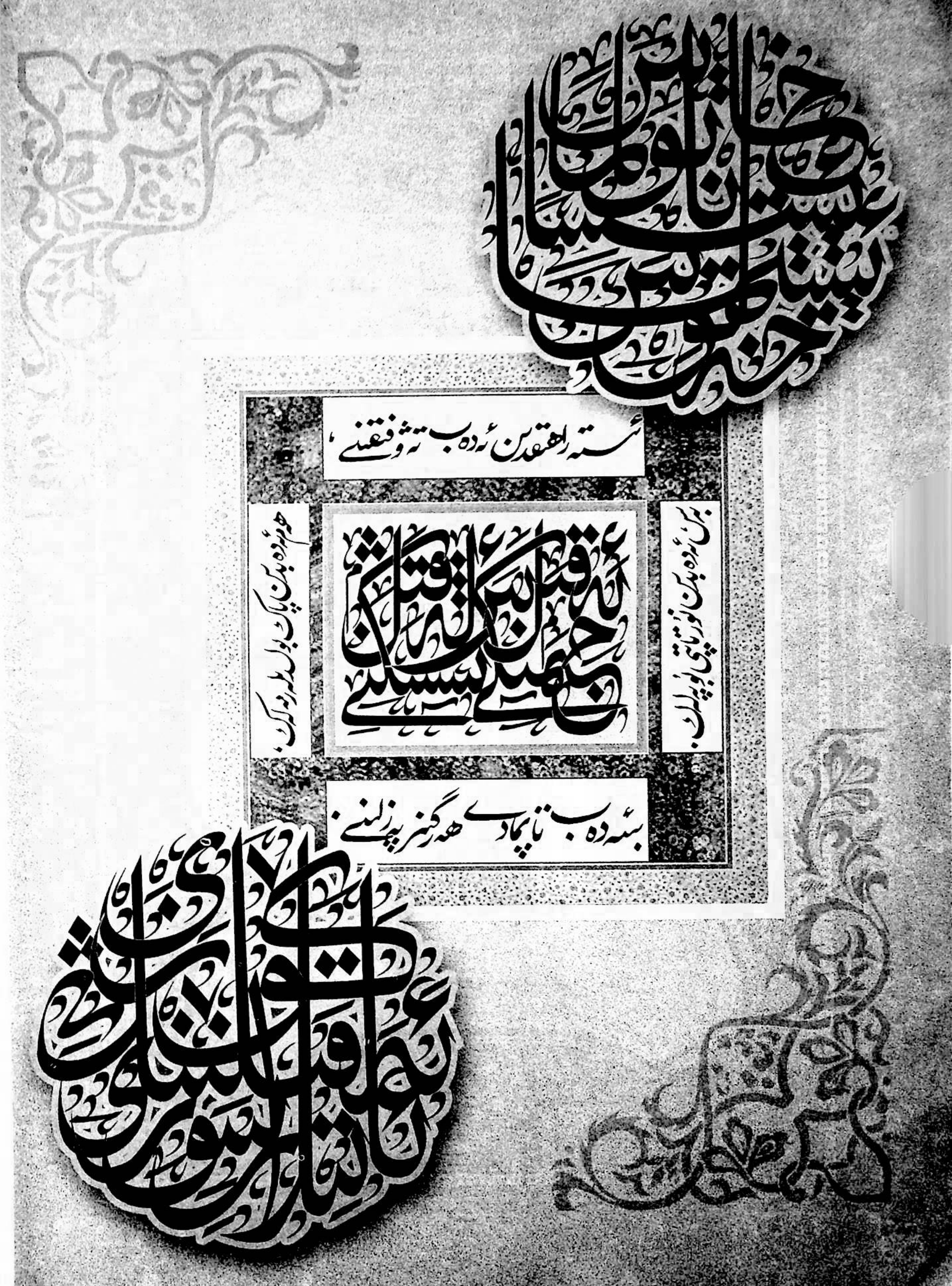
ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىغا سىزىلغان قىستۇرما رەسىم مۇھەممەد بەھرامىيرى سىزغان

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورشۇناسلىق
تورلۇق ئايلىق ژورنىلى

بۇلاق

35 - يىل نەشرى ئومۇمىي 153 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇلاق

2013 ـ يىللىق 6 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

ئىسكەندەرى ئايىنە ..... پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەلى ئىبنى ئاخۇند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئىلھام ئابدۇللا

ھەيائىي شېئىرلىرىدىن ..... (38)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ قاشتاش

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

ئۇيغۇر باخشىلىرى ۋە ئەلىشىر نەۋائىي ..... غالىب بارات ئەرك (48)

تىل، تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك مۇزىكا ــ مۇقام ھادىسىسى توغرىسىدا ..... تۇرغۇن ئىبراھىم (64)

تېبابەت دۇردانىلىرى ۋە تەتقىقاتى

«دىيارىمىزدىن تېپىلغان ۋەسقىلەردىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ۋە ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتۇشقا دائىر دورا ـ رېتسپلار ھەققىدە ..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامي (80)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

تۇغچى چۆچەكلىرىدىن ..... (97)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن ھېيت ئىسلام ھاجى
بېلىقنىڭ كۆلكىسى (چۆچەك) .....(105)
ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: دىلئارام باھاۋدىن

※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: تاڭدا ئېچىلغان گۈل (رەسسام: مۇھەممەد فەرشچيان)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىلئارام باھاۋدىن
يارەمچى مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمايىل
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت سانduقى: bulak@aliyun . com
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827472

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلى ئىبنى ئاخوند ئابدۇللەتىف تۇرپانىي

قىرىقىنچى باب
ۋەزىرلىكنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى

ئەي ئەزىز پەرزەنتىم، زېرەك يۈرەك پارەم، ئەگەر ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە قەدەم قويساڭ، ھېسساب ۋە مۇئامىلىگە پىششىق بول، بىر كۈنلەردە ئەسقېتىپ مەنپەئەت بېرىدۇ. مەيلى قانداق سەۋەب بولسۇن، نېمەت ئىگىسىگە راستچىل بول ۋە ئىنساب بىلەن مۇئامىلە قىل. ھەرقانداق كىرىمنى ئۆز كۆمىچىگە تارتما. پۇقرالار ۋەزىرگە بىكاردىن - بىكار ھەدىيە - سوۋغا بەرمەيدۇ، ناۋادا بەرسە ئۇنىڭ بەدىلىنى تەلەپ قىلماي قالمايدۇ؛ گەرچە دەسلىپىدە ھېچنېمە ئالمايدىغان قىياپەتتە كۆرۈنسىمۇ، ئاخىر ئالماي قويمايدۇ.

ۋەزىر بولساڭ غوجايىنىڭنىڭ مال - مۈلكىنى ياخشى ساقلا. تاماقنى قولۇڭدا يېگىن، گېلىڭدا تۇرۇپ قالمايدۇ.

قول ئاستىڭدىكى ئەمەلدارلارنى بىر يولى چۈشەپ قويما. ئو-تۇننى ئايىساڭ، كاۋاپ خام قالمدۇ؛ كۆپرەك قالىۋەتسەڭ، كۆيۈپ كېتىدۇ. كىشىگە تۆت نوقۇت ئالتۇن بەرمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئون سەككىز نوقۇت ئالتۇن ئالغىلى بولماس. نەپ ئالساڭ باش-قىلارنىڭ نەپسىز قالغىنىدىن ئېھتىيات قىل. بولمىسا ئۇلار يېگەن زەرلىرىڭنى نېمەت ئىگىسىگە ئېيتماي قويمايدۇ. ھەرقاچان غوجا-يىنىڭغىمۇ، لەشكەر ۋە پۇقرالارغىمۇ ئىنسابلىق بولغىن. داستە-خاننى قۇرۇق سېلىپ، ئۆزرىنى كاتتا قىلما، يەنى ئۇلارنى ئازغىنا پۇل بىلەن مەمنۇن قىلمەن دەپ ئويلىما. چىشىڭ ئاردىلىقىدىن چىقمىرىپ بەرگەن گۆشكە قورساق تويمايدۇ. بەلكى نېسىۋىسىنى ئاز بەرگەنلىكىڭ سەۋەبىدىن، يەنى ئازغىنا پايدىنى دەپ لەشكەر ۋە پۇقرالارنى ئۆزۈڭگە دۈشمەن قىلمۇ، پادىشاھقىمۇ شۇنداق، يەنى ئىنسابسىزلىقىڭ تۈپەيلى پادىشاھنىڭمۇ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالمىسەن.

بېشى ئالدىنقى ساندا.

القصری

ئەگەر خەيرخاھلىقىنى خالىساڭ، باج ۋە سېلىق بىلەن جۇغلاڭغان پۇل ـ مالنى مەملىكەتنىڭ ۋەيران بولغان كەنتلىرىنى گۈللەندۇرۇشكە ئىشلەت؛ چوقۇم ئون ھەسسىلەپ دارامەتكە ئېرىشەسەن، ئاللاتائالانىڭ بەندىلىرىنمۇ نېسۋىسىز قالدۇرمايسەن.

ھېكايەت: شۇنداق ئاڭلىغانىدىمكى، پارس پادىشاھلىرىدىن بىر پادىشاھ ۋەزىرىدىن كۆڭلى قېلىپ، مەنسەپىدىن قالدۇرۇپ، ۋەزىرلىكنى يەنە بىرسىگە بېرىپتۇ. پادىشاھ مەنسەپىدىن قالغان ۋەزىرگە:

ـــ بىر جايىنى ئىختىيار قىلغىن، ساڭا بېرەي، جەمەت ـ ئەۋلادىڭ بىلەن شۇ يەرنى ماكان تۇتقىن، ـــ دەپتۇ.

ۋەزىر دەپتۇكى، بەيىت:

مەن كىم ئول ئاباد مۇلك ئىچرە ۋەتەن قىلماق ھەۋەس،
سايە بەر كۆڭلى بۇزۇلغانغا بۇزۇغ دىۋار، بەس.

(ئۇنداق ئاۋات جايدىن ۋەتەن تۇتماقنى ھەۋەس قىلىدىغانغا مەن كىم ئىدىم؟ مەندەك كۆڭلى بۇزۇلغانغا سايە سالىدىغانغا ۋەيرانە تام بولسىلا بولدى.)

ـــ ماڭا نېمەتنىڭ لازىمى يوق. ھەممە تەئەللۇقاتىمنى پادىشاھقا تۇتتۇم. ماڭا ئاۋات جايىنىڭمۇ لازىمى يوق. ئەگەر پادىشاھىم ماڭا مەرھەمەت قىلماقچى بولسا، ۋەيرانە كەنت ئىلتىپات قىلغاي، پېقىر ئۇ جايىنى ئاۋات قىلىپ، يەنى گۈللەندۇرۇپ ئولتۇرسام.

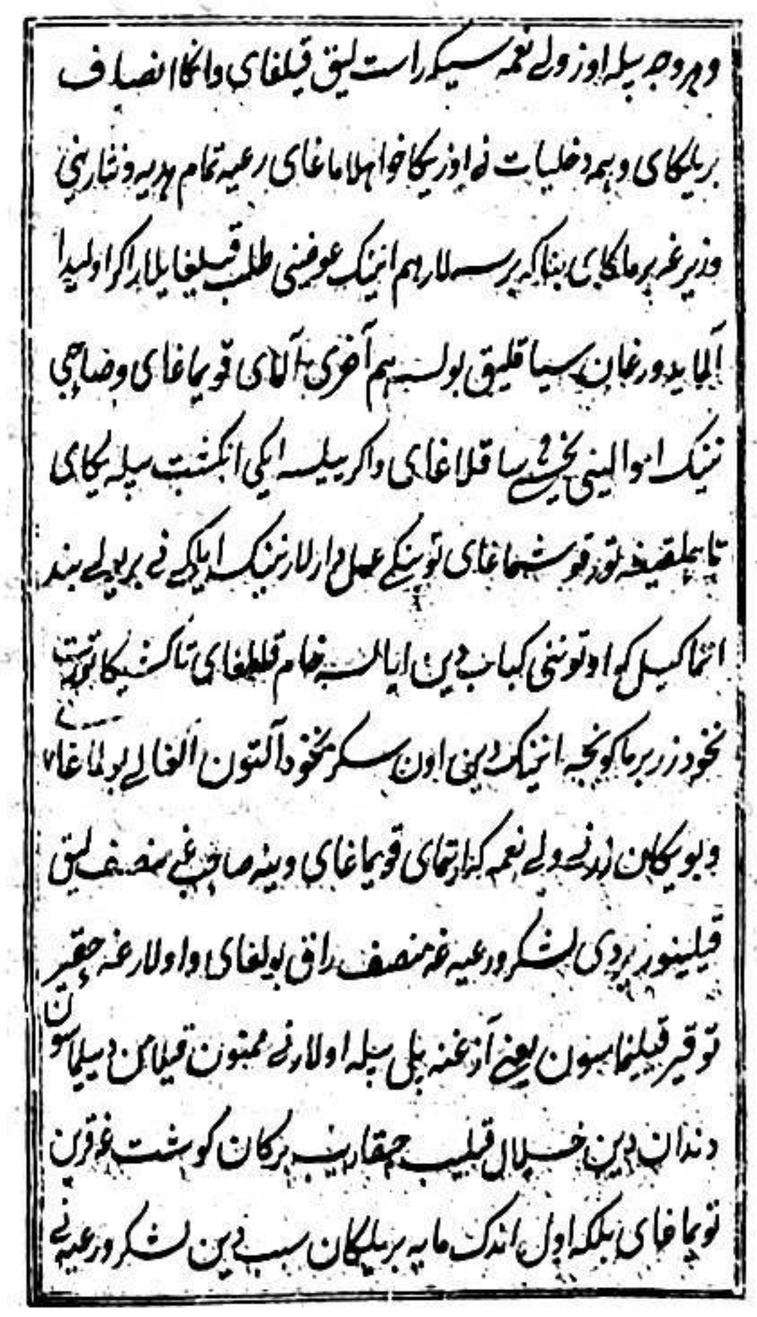
پادىشاھ شۇئان پەرمان قىلىپ:

ـــ ۋەيرانە كەنتتىن قانچىلىكىنى خالىسا، ئۇنىڭغا بېرىڭلار، ـــ دەپتۇ. بىراق، پەرمانبەردارلار ھەممە يەرنى ئىزدەپ، مەملىكەت ئىچىدىن ۋەيرانە يەر تاپالماي، پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

ـــ مەملىكەت ئىچىدىن ھېچقانداق ۋەيرانە يەر تاپالمىدۇق، ـــ دەپ ئەرز قىلىشىپتۇ. مەنسەپىدىن قالغان ۋەزىر شۇ يەردە بار ئىكەن، ئۇ دەپتۇكى:

ـــ ئەي جان پاناھ، مەن باشقۇرغان ۋە مېنىڭ ھوقۇقۇم دائىرىمدىكى يەرلەردە ھېچ ۋەيرانلىقنىڭ يوقلۇقى ماڭا ئايان. ئەمما، ئەمدىلىكتە مېنىڭ قولۇمدىن ۋەزىرلىك مەنسىپىنى ئېلىپ، باشقا بىر كىشىگە بەردىڭ. ئەگەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ مەنسەپنى يانداۋۇژالماق لازىم كەلسە، ئۇنىڭ مەملىكەتنى ماڭا ئوخشاش ئاۋات، گۈللەنگەن ھالەتتە تاپشۇرۇپ بەرمەكى مۇشكۈل بولارمىكىن؟!

ۋەزىرنىڭ سەمىمىيلىكى، مەملىكەتنى گۈللەندۇرۇشكە سىڭدۇرگەن ئەجرىنىڭ تەڭداشسىزلىقى مەلۇم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئۆزرە ئېيتىپ، تون كىيدۇرۇپ، ۋەزىرلىكنى ئۇنىڭغا يانداۋۇرۇپ بېرىپتۇ.

خۇلاسە شۇكى، ۋەزىرلىكتە ۋەيرانە يەرلەرنى ئاۋات، بىچارىلەرنى شاد ۋە ئازاد قىلسا، ئوندىق ۋەزىرنىڭ ئەل ئارىسىدا گېپى ئۆتىدىغان بولىدۇ، خەۋپ ـ خەتەردىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەلەيدۇ.

ئەگەر لەشكەر ۋەزىرنى ياخشى كۆرمىسە، ئاداۋەت بىلەن ھەممىسى بىر بولۇپ ھۇجۇم قىلسا، مالامەت ئوقىنى ياغدۇرسا، پادىشاھ لەشكەر ۋە سىپاھلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئوندىق ناچار ۋەزىرنى ئەمىلدىن بىكار قىلمىقى زۆرۈردۇر.

لەشكەرگە مائاشىنى سەۋەبسىزلا ۋاقتىدا بەرمەسلىك ئۆز دۆلىتىنى نابۇت قىلغانغا باراۋەردۇر.

لەشكەر ۋە پۇقرالارنى ھەردائىم ھەقسۈبھانە ۋەتائالاغا تائەت قىلىپ تۇرۇشقا، تەقۋادار بولۇشقا تەرغىب قىلىپ تۇرماق لازىمدۇر. چۈنكى، پادىشاھلىقنىڭ ئەبەدىيلىكى ۋە ھۆكۈمرانلىقى لەشكەرنىڭ غەلىبىسى بىلەن؛ يەرنىڭ ياخشى بولۇشى دېھقان بىلەندۇر. شۇڭا، ۋەزىر بولغان كىشى ھەمىشە ۋەيرانە كەنتلەرگە سۇ باشلاپ گۈللەندۈرۈپ ئاۋات قىلغاي ۋە شۇ يوسۇندا جاھاندارچىلىق قىلغاي.

مەلۇمكى، جاھاننى ئىدارە قىلىش لەشكەر بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ؛ لەشكەر ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن بەرپا بولىدۇ؛ پۇل ـ مال ئىمارەت بىلەن قولغا كېلىدۇ؛ ئىمارەت ئادالەت بىلەن ھوسۇلغا كىرىدۇ.

بەس، ۋەزىر بولغان كىشى ئەلنى ئادالەت بىلەن سوراشتىن ھەرگىز غاپىل بولمىسۇن؛ ھەرقانچە خاتىرجەم بولسىمۇ، پادىشاھتىن ئېھتىيات قىلسۇن ۋە قورقسۇن. چۈنكى، پادىشاھتىن قورقماق باشقىلارغا قارىغاندا ۋەزىرگە تېخىمۇ ۋاجىپتۇر.

ۋەزىر بولغان كىشى نېمەت ئىگىسى، يەنى پادىشاھنىڭ يېشى ھەرقانچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنى كىچىك ھېسابلىماغاي؛ چۈنكى شاھزادە ئۆرەكنىڭ چۈجىسىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇ ئۇزۇشنى ئۆگىتىشنىڭ ھاجىتى يوق. پات پۈر سەتتە كىشىنىڭ ياخشىلىقى ۋە يامانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. شاھزادە بالاغەتكە يەتكەندە ئىككى ھالدىن خالىي بولمايدۇ: يا ئالىم (دانا) بولىدۇ ۋە يا نادان. ئەگەر دانا بولسا، ۋەزىرلىك ئىلكىنى سىپايىلىق بىلەن ئەمەلدىن قىسقا قىلىدۇ؛ ئەگەر نادان بولسا، تولىمۇ يامان ئۇسۇللار بىلەن مەنسەپتىن قالىدۇ ـ رىدۇ. ھەرھالدا دانادىن جاننى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش مۇمكىن، لېكىن ناداندىن ھېچ نەرسىنى قۇتقۇزغىلى بولماس.

ۋەزىر بولغان كىشى يەنە پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىن ھېچ ۋاقىتتا خالىي بولمىغاي. دۈشمەنلىرى يوق چاغدا پادىشاھ ھۇزۇرىنى خىلۋەت كۆرۈپ، غەيۋەت قىلىپ، يامان گەپلەرنى قىلىۋېلىشىغا پۇرسەت تېپىۋالمىغاي. ۋەزىر بۇ توغرىدا ھەرگىز غاپىل بولمىغاي ۋە ھەمىشە ئۆز پادىشاھىنىڭ

دراز بولغای وخوف خطردین ایمین روزگار کچورکالے بولغای واکر
لشکروزیرنے خوشلامای خصومت برلہ ہمہ سی ہجوم قبلہ ملامت
ناوکینی یاغدورسالاریادشاہ لشکروسپاہ نیزکہ جانبیدکن
ناجاروزیرنے علی دین معزول قیلغای ولشکرغہ وظیفہ نے بے نقصان
وقتی دابرمای تاخیر قیلغان عین اوزدولتی نے تقصیر قیلمای لیوں
بولغای بولشکر رعیت نے مدام حق سبحانہ وتعالے غہ تقوی وطاعت
قیلماق غہ ترغیب قیلیغای پادشاہ لیق نیزک بقاوکامرانلیغ لشکر
کشورستان سپلہ دورویرنیک آبادانلیغ دہقان سپلہ وہمیشہ اویران
کت کاسوچیقارپ بسلب عمارت قیلیغای وجہاندارلیغ قیلیغای
جہاندارلیق لشکر برلہ برجا بولغای ولشکرزدبرلہ برپاوزرعمارت
سپلہ قولغہ کلکای وعمارت وعدالت برلہ جہولغہ پس متصل عدل
قیلماق دین غافل بولماغای ہرنجہ امین بولسہ پادشاہ دین
ترسان ودہراسان بولغای وہیچ کشیکا پادشاہ دین قورقماق

کبرکای

ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغاي ھەمدە ئۆزى توغرىسىدا بولۇدۇ-غان گەپ - سۆزلەردىنمۇ خەۋەردار بولۇپ تۇرۇشى ئۇچۇن، پادد-شاھنىڭ خىزمىتىدە ھەرقاچان كۆز - قۇلاقلىرى بولغاي. ۋەزىر بولغان كىشى يەنە دۇشمەننىڭ مەملىكىتىدىن ئۆز پادىشاھىنىڭ مەملىكىتىدىن ئاگاھ بولغاندىنمۇ زىيادىرەك ئاگاھ بولغاي.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، فەخرۇد دەۋلەگە ئىسمائىل ئىباد ۋەزىر ئىدى. ئۇ ئىككى كۈن كۆرۈنۈشكىمۇ كەلمىدى، مەھكەمىدىمۇ ئولتۇرمىدى ۋە ھېچ كىشىگىمۇ مەھكىمىدە ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەرمىدى.

بىر چېقىمچى فەخرۇد دەۋلەگە ۋەزىرنىڭ كەلمىگەنلىكىدىن خەۋەر بەردى. فەخرۇد دەۋلە ۋەزىرگە: «سېنىڭ كەلمىگەنلىكىڭ-نىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ كۆپ تەڭقىسلىقتا بولدۇم. ئەگەر مەملىكەت ئەھلىدىن ۋەيا باشقا ئىشتىن كۆڭلۈڭگە ئازار يەتكەن بولسا، ئۇنى يوقىتىشقا ھەرىكەت قىلاي؛ ئەگەر مېنىڭدىن گەپ - سۆزدە بىرەر سەۋەنلىك ئۆتكەن بولسا، ئېيتقىن، ئۇنى ئۆزرە قويۇپ كۆڭلۈڭ-دىن كۆتۈرۈۋېتەي. بۇ ئۆتكەن ئىككى كۈندە مەھكىمىدە ئولتۇر-ماسلىقىڭغا نېمە سەۋەب بولدى؟» دەپ كىشى ئەۋەتتى.

ۋەزىر ئېيتتى: «خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىغايكى، پادىشاھنىڭ بەندىسى توغرىسىدا تەڭقىسلىقتا قالمە-قى مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. مەملىكەتنىڭ ئەھۋالى ئۆز نىزامى بىلەن مەۋجۇد. سائادەت ئىگىسى پا-دىشاھ شاد - خۇراملىق ۋە خۇرسەنلىك يوسۇنى بىلەن خۇشال يۈرگەي. ئىنشائاللا، بەندىگىزنىڭ بۇ تەڭ-قىسلىقى پات پۇرسەتتە كۆتۈرۈلۈپ كەتكۈسىدۇر».

ۋەزىر ئۇچىنچى كۈنى پادىشاھ فەخرۇد دەۋلەنىڭ خىزمىتىگە ئۆز قەرەلى بىلەن كېلىپ جايىدىن ئورۇن ئالدى.

فەخرۇد دەۋلە سورىدى:

— قايسى ئىشتىن كۆڭلۈڭ پاراكەندە بولدى؟

ۋەزىر ئېيتتىكى:

— كاشغەردىن خەۋەرچى ماڭا: «پالانى كۈنى خاقان پالانى باش قوماندانغا بىر سۆز ئېيتقانىدى، ماھىيىتىنى پەرق ئېتەلمىدىم» دەپ خەت ئەۋەتىپتۇ. شۇ سەۋەبتىن كۆڭلۈمدە ھېچبىر خۇشاللىق بولمە-دى. چۈنكى، خاقان كاشغەردە ئېيتقان ئۇ بىر سۆزنى بىز بۇ يەردە ئاڭلىمىغان تۇرساق، ئۇنىڭ ھەقىقىتىنى ئەلۋەتتە بىلمەيمىز - دە. مانا بۇگۈن مەكتۇپ يەتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن خاقان ئېيتقان سۆز-نىڭ چىن مەنىسى روشەن بولدى. كۆڭلۈمنى ئارامغا چۈشتى.

بەس، ھەممە ئىقلىم پادىشاھلىرىنىڭ ئەھۋالىغا دىققەت قىلىش، جاھاندا بولۇۋاتقان ئىشلاردىن ئاڭلىغانلىرىنى پادىشاھقا مەلۇم قە-لىش لازىمدۇر. پادىشاھ دوست ۋە ياتلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرغاي. شۇنىڭدا سېنىڭ دوستلۇقۇڭنى پادىشاھقا مەلۇم بولىدۇ.

لیق وزیرغہ واجب بولماندک بولماغای ولے نعمہ نیزک ہرقانچہ باسقے
کیچیک بولسہ انی کیچیک حسب قیلمامغای وحشہ زادہ امدک جوجہ
سے مثال بیک دورویرنیک سواتورماکیکا تعلیم حاجت بولماغای دیانت
فرصت دا اول کشے نیزک تخیشے ویمانلیغی دین آگاہ بولغای واکر عام
بل نعمت قدیمکانرا انیکے حال دین خالی بولماغای یاعالم بولغای ویا
جاہل اکردانا بولسہ احسن وجہ سپلہ نعمتے لیق وزیر سپلیب
عمل جہین کوتاہ قیلغای واکر نادان بولسہ یامان طریقہ برلہ انی
معزول تمیلیغای ذلتدین جانی خلاص قیلغالے بولغای نادان وزیر
ہیچ نرسہ قورقمغالے بولماغای وہیچ پادشاہ خدمتی دین ہیچ
وقت داخالے بولماغای تادشمن بولکشے دین پادشاہ حضورینی
خلوت کوروب غیبت قیلیب یمان اتماق قہ فرصت تاپماغای
بولباب دین ہرکو عاقل بولماغای وہمیشہ اوزولے نعمت سے احوالی
دین خبردار بولغای وپادشاہ خدمتی دا وزیر قصد یدا جاسوس

ھەر كىشىگە ئۆز لايىقىدىكى ئەمەل بېرىلگەي. قابىلىيىتسىز ۋە بىلىمىيدىغان كىشىگە مەنسەپ بېرىلمىسۇن. مال-دۇنيا كۆپەيتمەك تەمەسىدە جاھان جاھىللار ئىلكىگە تاشلىنىپ قالمىغاي. يوقسۇل ئەمەلدارغىمۇ ئەمەل بۇيرۇلمىغاي، چۈنكى نامرات ئەمەلدار قۇرۇق ياغاچقا ئوخشايدۇ؛ ئۆزى ئاۋۋال يوپۇرماققا ئىگە بولماي تۇرۇپ، ئۆزگىگە باقمايدۇ، يەنى ئۆزگىنى يوپۇرماققا ئىگە قىلمايدۇ. بۇ خۇددى قوغۇن ئوخشاش بولۇپ، ئەگەر بۇ يەرلەر ئىلگىرى سۇغىرىلغان بولسا، ئىككىنچى سۈيىگە پاتلاپ قانمايدۇ؛ ئەگەر ئۆرەك قۇرۇق بولسا، يەنى ئىلگىرى سۇغىرىلمىغان بولسا، سۇنى ئۆزى تامام قېنىپ ئىچمىگۈچە ئۆزگە يەرگە ئۆتكۈزمەيدۇ. بەس، يوقسۇل ئەمەلدار ئەنە شۇ قۇرۇق ئورەككە ئوخشاشتۇر. ئاۋۋال ئۆزى ھوسۇل ھاسىل قىلىپ بولۇپ، ئاندىن كىشىگە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

ھېكايەت: ئاتىلىشمچە، پادىشاھ ئەبۇلفەزل ئەبۇلئەمىي سۇھەيل خوجەندىيگە سەمەرقەنتنىڭ دېۋانبېگىلىكىنى بەرگە-نىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كاتتا نام ۋە شاھانە تون ئىنايەت قىلدى.

بولماغاي ۲

سۇھەيل خۇجەندىي شۇ كۈنى خاجە، يەنى پادىشاھتىن رۇخسەت ئېلىپ، سەمەرقەنتكە يولغا چىقماق نىيىتىدە خاجەنىڭ خىزمىتىگە كەلدى ۋە دۇئا قىلىپ تەنھا بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. شاھ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ماقۇل بولدى. سۇھەيل ئېيتتى:

— پادىشاھنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي، ھايات بۇلاقلىرى مەڭگۈ بۇلدۇقلاپ تۇرغاي. ۋاقتىكى، قۇللىرى سەمەرقەنتكە بارغاندا، مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن دەۋا - دەستۇر سورىمىقىم لازىم كەلسە، ھۆكۈم قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بەس، پادىشاھىم، قۇللىرىغا نىشان كۆرسىتىپ بەرگەن بولسىلا، قايسى دەۋانىڭ ھۆكۈمىگە ئۆزلىرىدىن يارلىق تەلەپ قىلسام بولىدۇ ۋە قايسى دەۋا - دەستۇرنى ئۆزلىرىدىن سورىماي بىر تەرەپ قىلسام بولىدۇ؟

فەزل ئېيتتى:

— ئەي سۇھەيل، چۈشەندىم، بۇ ئەندىشىنى ئۆيۈڭگە بېرىپ قىلغىن، پېقىرنىڭ دەرھال جاۋاب بەرمىكى مۇشكۈلدۇر؛ نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ساقلاپ تۇرغىن، مەن بۇ سوئالىڭنىڭ جاۋابىنى ئويلىشىپ كۆرەي!

سۇھەيل ئۆيگە قايتتى.

پادىشاھ دەرھال سۆلەيمان بىن يەھياغا ئۇنىڭ، يەنى سۇھەيلنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ بېرىپ، تەسەررۇپ تامغىسى بىلەن ھۆرمەتىنى قىلىپ سەمەرقەنتكە يولغا سېلىپ قويدى. سۇھەيلگە بولسا:

ايلكارى

«بىر يىلغىچە تاشقىرى چىقماي، ئۆز ئۆيىدە زىنداندا ئولتۇرغاندەك ئولتۇرسۇن!» دەپ پەرمان قىلدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن پادىشاھ سۇ-ھەيلنى چاقىرىپ ئېيتتىكى:

ــ مېنىڭ بىرسى راست ۋە يەنە بىرسى يالغان ئىككى خىل پەرمان قىلغىنىمنى، پەرمانىمدا خەلقە تائەت ھالقىسىدىن باش تارتىپ، نەپس ـ ھەۋەس دامىغا مايىل بولۇش ۋە قىزىقىش توغرىسىدا بىرمۇ نەرسە ئۆگەتكىنىمنى كۆرگەنمىدىڭ؟ مەندىن قانداق ئەخمەقلىقنى كۆردۈڭ؟ مېنىڭ پەرمانىم بىرلا بولىدۇ. خالىغانلىكى ئىشقا پەرمان قىلىپ يۈرمەيمەن. كىشىدىنمۇ قورقۇنچۇم يوق. ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئاجىز ئەمەسمەن. ئاجىزلار ھەققىدىكى گۇمانىڭنى ماڭا يۈكلەۋاتىسەن. مېنى مەشغۇلاتلاردا «پىيادە»، يەنى دۆلەت ئىشلىرىدا باشقىلارغا تايىنىپ سەلتەنەت سۈرىدۇ، دەپ بىلگەن ئوخشايسەن. مەنمۇ سېنىڭ شۇ پىرىزىڭنى ماقۇل كۆرۈپ، سېنى ئەمەلدىن «پىيادە» قىلدىم.

هايا تلىقىدا ئەمەل تۇتۇش مۇمكىن بولۇپ قالسا، تامغا ۋە نىشان دەستىكىنى يالغانغا ئىشلەتمە. ئەگەر بىرەر ئەمەلدار پەرمانىڭغا خىلاپ ئىش قىلسا، ئۇنى ئوبدان ئەدەپلە، تىرىكلىكىدە ھۆكمىڭ راۋان يۈرگۈزۈلىدىغان بولسۇن. بولمىسا، سەندىن كېيىن كىشىلەر ھۆكۈمگە ئەمەل قىلمايدىغان، ھەتتا ئۆتكەن ۋەزىرلەرنىڭ ھۆكۈملىرى تەرىقىسى بىلەن ئىش قىلمايدىغان بولۇپ قالىدۇ!

بەس، پادىشاھ ۋە ۋەزىرنىڭ پەرمانى ئۇنۇملۇك ۋە كەسكىن بولسۇن، ھەشەمەت بىلەن نۇقسانسىز ئۆز جايىدا قارار تاپسۇن، بارلىق مەشغۇلاتلىرى راۋان بولسۇن.

ۋەزىر ھاراق ئىچمىگەي. چۈنكى، ھاراق ئىچىشتىن غەپلەت، مەغرۇرلۇق ۋە بىپەرۋالىق يۈز بېرىدۇ. غاپىل ۋە مەغرۇر ۋەزىردىن ئاللا ساقلىغاي.

پادىشاھمۇ ھاراقنا مەشغۇل بولسا، مەملىكەت تېزلا زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ. بەس، ئۆزىنى شەرىئەت قائىدىسىگە خىلاپ ئىشلاردىن ھەر ۋاقىت ياخشى قوغدىغاي.

ئومۇمەن، پېقىر بايان قىلغان تەرىقىدە پۇختا ۋە مۇستەھكەم بولغىن. ۋەزىر مەملىكەتنىڭ پاسىبانىدۇر. پاسىبانىڭ يەنە بىر پاسىبانى بولمىقى ناھايىتى بولمىغۇر ئىشتۇر. ۋەزىرلىكنىڭ تەرىقى ئۇشبۇ رەۋىشتە بايان قىلىندى. ئەگەر نېسىۋەڭ ۋەزىرلىكتىن باش قومانداڭلىققا چۈشسە، ئەلۋەتتە، باش قوماندانلىقنىڭ شەرتىنىمۇ ئوبدان تەييار قىل، كۈندىن ـ كۈنگە تەرەققىي ھاسىل بولغاي. ۋەسسالام.

قىرىق بىرىنچى باب
باش قوماندانلىقنىڭ رەۋىشى

ئەي ئەملىك كۆزۈمنىڭ نۇرى، غەمكىن كۆڭلۈمنىڭ غەمخورى، ئەگەر باش قوماندان، يەنى لەشكەر بېشى بولساڭ، لەشكەرگە دائىم ھەم پادىشاھ تەرىپىدىن، ھەم ئۆزۈڭ تەرىپىدىن ئېھسان قىلغىن. لەشكەرلەرنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن ھەمىشە ئاگاھ ۋە خەۋەردار بولغىن. لەشكىرىي ئىشلار ۋە سەپ تۈزمەكلىك تەرتىپىنى ياخشى بىلگىن.

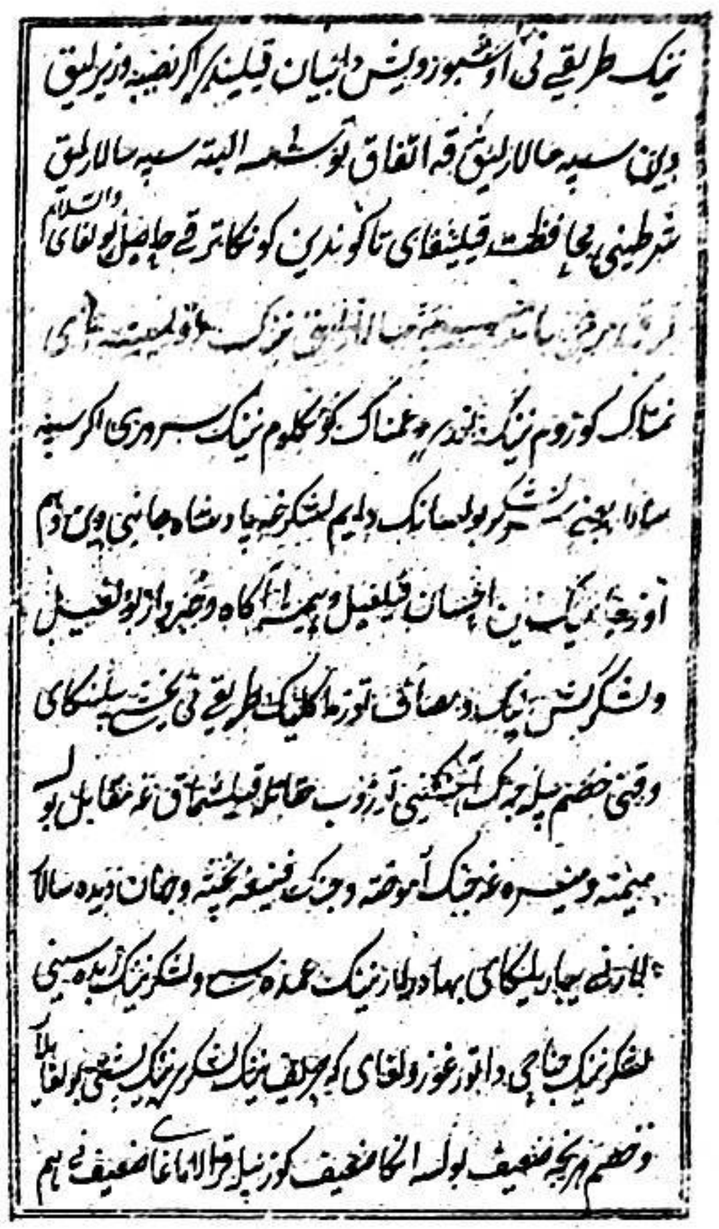
دۈشمەن بىلەن جەڭ سەپلىرىنى تۈزۈپ سوقۇشۇشقا توغرا كەلسە، ئوڭ ۋە سولغا جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگەنگەن، جەڭ ئىلمىگە پۈختا ۋە جاھان كۆرگەن سەركەردىلەر ئەۋەتىلىسۇن. باھادىرلارنىڭ تايانچى ۋە لەشكەرلەرنىڭ خىللىرى لەشكەرلەرنىڭ يانلىرىدا تۇرغۇزۇلسۇنكى، دۈشمەنگە قارشى ئاۋانگارت شۇلار بولغاي. ئاجىز دۈشمەنگىمۇ كۈچلۈك دۈشمەنگە قارىغان كۆزدە قارىماق لازىمدۇر.

لەشكەر بېشى سوقۇشتا بەك قارامىلىقمۇ قىلمىسۇن، بولمىسا قارامىلىق تۈپەيلى لەشكەر بەربات بولىدۇ؛ جەڭدە ئۇنچىۋالا يالتايغاق ۋە قورقۇنچاقمۇ بولمىسۇن، بولمىسا دىلىغۇللۇق تۈپەيلى لەشكەرلەر دۈشمەن لەشكىرىگە ئارقىسىنى قىلىپ قاچىدۇ.

لەشكەر بېشى يەنە جاسۇس، يەنى كۆز - قۇلاق ئەۋەتىپ دۈشمەننىڭ ئەھۋالىدىن ئاگاھ بولماقتىن زىنھار غاپىل بولمىغاي، كېچە ۋە كۈندۈز ھەمايىچى قوشۇن ئەۋەتمەكنىڭ ھازىرلىقىدا سەۋەنلىك سادىر قىلمىغاي؛ جەڭ بولۇۋاتقاندا، دۈشمەن لەشكىرىگە مەغرۇر قىياپەتتە نەزەر سالغاي، ئۆز لەشكىرىگە بولسا «بۇلارنىڭ، يەنى دۈشمەنلەرنىڭ قانچىلىك كۈچى بولسۇن؟ ئۇلارنى بىر سائەتتىلا تارمار قىلىۋېتىمىز» دەپ، لەشكەرلىرىنىڭ روھىنى كۆتۈرگەي.

لەشكەر بېشى يەنە ھەممە لەشكىرىنى بىراقلا ھۇجۇمغا بۇيرۇمىغاي، توغ - نىشانلىرى بىلەن توپ - توپ قىلىپ ئەۋەتكەي؛ سەردارلارنى بىر - بىردىن قىچقىرىپ، ھەر بىرىنى بىر توپقا «پالانى ئىشقا پالانى خىلىڭ بىلەن بىللە بارغىن...» دەپ مۇستەقىل باش قىلغاي.

ئورۇشتا ياراغسىزلارنى ئالدىدا ماڭدۇرغاي، كىمكى جەڭنى ئوبدان قىلىپ، دۈشمەن لەشكىرىنى يېقىتىپ، مەجرۇھ قىلىپ باش ۋەيا ئات كەلتۈرسە ۋەياكى كۆڭۈلگە ياقىدەك خىزمەت قىلسا، خىزمىتىگە يارىشا بېرىلىدىغان مۇكاپاتنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر مۇكاپات بېرىلگەي؛ تون - سەرۇپاي كىيدۈرۈلۈپ، مائاش - تەمىناتى كۆپەيتىلگەي؛ بۇنداق چاغلاردا پۇل - مال سەرپ قىلىشتىن ئايانمىغاي، كەم ھىممەتلىكنى ئادەت قىلمىغاي. شۇنداقلا پات پۈرسەتتە نىيەتكە

يەتكىلى بولىدۇ، لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى تون ـ سەرۇپاي ۋە ئېھسانىنى كۆرۈپ، پۈتۈن نىيىتى بىلەن نۇسرەت قازىنىپ، خىزمەت كۆرسەتمەكـ ـنىڭ كويىدا بولىدۇ؛ بۇ تىرىشچانلىقنىڭ سەۋەبىدىن غەلىبە قىلىپ مۇددىئايىگىغا يېتەلەيسەن. ئەگەر مەقسىتىڭ ھاسىل بولسا، ياخشىسى، ئۆزۈڭنى بېسىۋال؛ دۇشمەننى قوغلىما، ئۆز جايىڭدا مەھكەم تۇر. ئۆز ئالدىڭغا ھېچ ئىش قىلما. جەڭنىڭ لەشكەر بېشىنىڭ قولىغا قالغىنى ئىشنىڭ ئاخىرىغا يەتكەن ۋاقتىدۇر. ئەگەر داۋاملىق جەڭ قىلماقچى بولساڭ، نىشان ۋە پۇرسەتنى تېپىپ جەڭ قىل. مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندا، لەشكەرلەرنى رىغبەتلەندۇر. ئەلۋەتتە، جەڭدىن ۋاز كەچمەك ياكى چېكىنمەك خىيالىدا لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى دېلىغۇل قىلما، بەلكى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆزىنى ئۆلۈمگە ئاتايدىغان جاسارەتنى تۇرغۇز. ھەر كىشى ئۆلۈمگە رازى بولسا، ئۇنى ئاسانلىقچە جايىدىن يۆتكىگىلى بولمايدۇ. ئەسجەدى تەۋسىف قىلىنغان لەشكەرلەردىن بولمىغاي. بەيىت:

سىپەھسالار ئەئدادىن بەرۇ لەشكەر شىكەن ئاخىر،
كى ئاندىن سىندى كۆپ لەشكەر، ۋەلى ئۆز لەشكەرى يەكسەر.

(سەر لەشكەر شۇنداق بولغايكى، لەشكەرلىرى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن غەيرەت ـ شىجائەتنى كۆرەلەيدىغان؛ دۇشمەن لەشكىرى ئۇنىڭ جاسارىتىدىن ۋەھىمگە قالىدىغان بولسۇن).

ۋاقتىكى، نۇسرەتنىڭ مەيىن شامىلىدىن زەپەر غۇنچىسى ئېچىلىپ، دۇشمەن لەشكىرى تالاپەتكە ئۇچراپ قاچسا، ئارقىسىدىن كۆپ قوغلىما؛ قاچقان دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماقلىق خاتالىقتۇر، قوغلىساڭ، قانداق ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ. دادام ــ ئاللا ئۇنىڭغا ھەرەمنى رەھمەت قىلغاي ــ مەغلۇپ بولۇپ قاچقان دۇشمەننىڭ كەينىدىن ھەرگىز قوغلىمايتتى. ئۇ جەڭ ۋە لەشكەرنى ئىشلار تەرتىپكە يېغا-نە، ئۇرۇش مەيدانىدا ــ شىجائەتتە تەڭداشسىز ئىدى. سۇلتان مەھمۇدمۇ ــ ئاللا ئۇنىڭغا مەدەت قىلغاي ــ ئۇشبۇ ئۇلۇغۋارلىقنى ئىختىيار قىلغانىكەن. ئۇ: «يېڭىلگەن كىشى ھارغان ۋاقتىتا جېنىنى تىكىدۇ، جەڭگىۋار لەشكەر بىلەن جەڭ مەيدانىدا ئويناشقىلى بولمايدۇ، خاتا ئاتقان ئوقىمۇ جايىغا تېگىدۇ» دېگەنىكەن.

يەنە ئات سېلىپ ئېچكىرىلەپ ماڭغاندا، كىرگەن يولنى كۆرگەنگە ئوخشاش، يېنىپ چىقىدىغان تەرەپنىمۇ ئوبدان كۆرۈۋالماق لازىمدۇر. ئىش ھەمىشە كۆڭۈل خاھىشچە بولمايدۇ. بۇ سۆزلىرىمنى ئۇنتۇپ قالغۇچى بولما. ئەگەر جەڭ قىلىۋاتقان ۋاقتىڭدا ئورۇنلاشقان جايىڭ ئوبدان بولمىسا، گەرچە ئارقاڭدىكى بىر قەدەم نېرىدا ئەپلىك يەر بولسىمۇ، ئارقاڭغا يانما؛ ئەگەر بىر قەدەم كەينىگە چېكىنسەڭ، لەشكىرىڭمۇ دەرھال چېكىنىدۇ. شۇڭا، ئورنۇڭدا مەھكەم تۇر. مۇمكىن بولسا، بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭ. لەشكەر جان

ۋە تەنلىرىنى سېنىڭ جىسمىڭ ۋە روھىڭغا پىدا قىلماقتا قەسەم قىـ-
چىدىكەن، سەنمۇ ئۇلارغا ئىنئام ۋە ساخاۋەت قىلماقتىن ئايانما. ئەگەر
ئۇلارغا دەماللىققا ئىنئام، تون ـ سەرۇپاي بېرىش، ماڭاشىنى كۆپەي-
تىش ئىمكانىيىتىڭ بولمىسا، ياخشى سۆز بىلەن بولسىمۇ كۆڭلىنى
ئوت. بىر لوقما نان ۋە بىر كاسا شەربەتنىمۇ لەشكەرلەر بىلەن تەڭ يە
ۋە ئىچ. چۈنكى، شۇ بىر لوقما نان بىلەن ھاسىل بولغان نەتىجىنى ئال-
تۇن ـ كۈمۈش، تون ـ سەرۇپاي بىلەن ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.
لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى ھەمىشە خۇش تۇت. ئەگەر ئۇلار مەندىن جاز-
لىرىنىمۇ ئايىمسۇن دېسەڭ، ئۇلاردىن ئىنىڭنى ئايىما. گەرچە ھەر-
قانداق بىر ئىش ھەممىگە قادىر ياراتقۇچىنىڭ تەقدىرىگە باغلىق بول-
سىمۇ، لېكىن تەدبىر شەرتلىرىدە قىلچە سەۋەنلىك سادىر قىلما. ھەق
سۇبھانە ۋەتائالا ئىنايەت قىلىپ پادىشاھلىق مەرتىۋىسىگە يەتكۈزسە،
ئەلۋەتتە پادىشاھلىق شەرتىنى ئوبدان ھازىرلىغايسەن.

قىرىق ئىككىنچى باب
پادىشاھلىقنىڭ ئادەتلىرى

ئەي يۈرەك پارەم، كۆزۈمنىڭ نۇرى، سۆيۈملۈك پەرزەنتىم، ئەگەر پادىشاھلىققا مەنسۇپ بولساڭ، تەقۋادار بولغىن؛ كۆز ۋە ئىلكىنى ئەلنىڭ يەر ـ جاي ۋە خوتۇن ـ بالـ-
لىرىدىن يىراق تۇت.

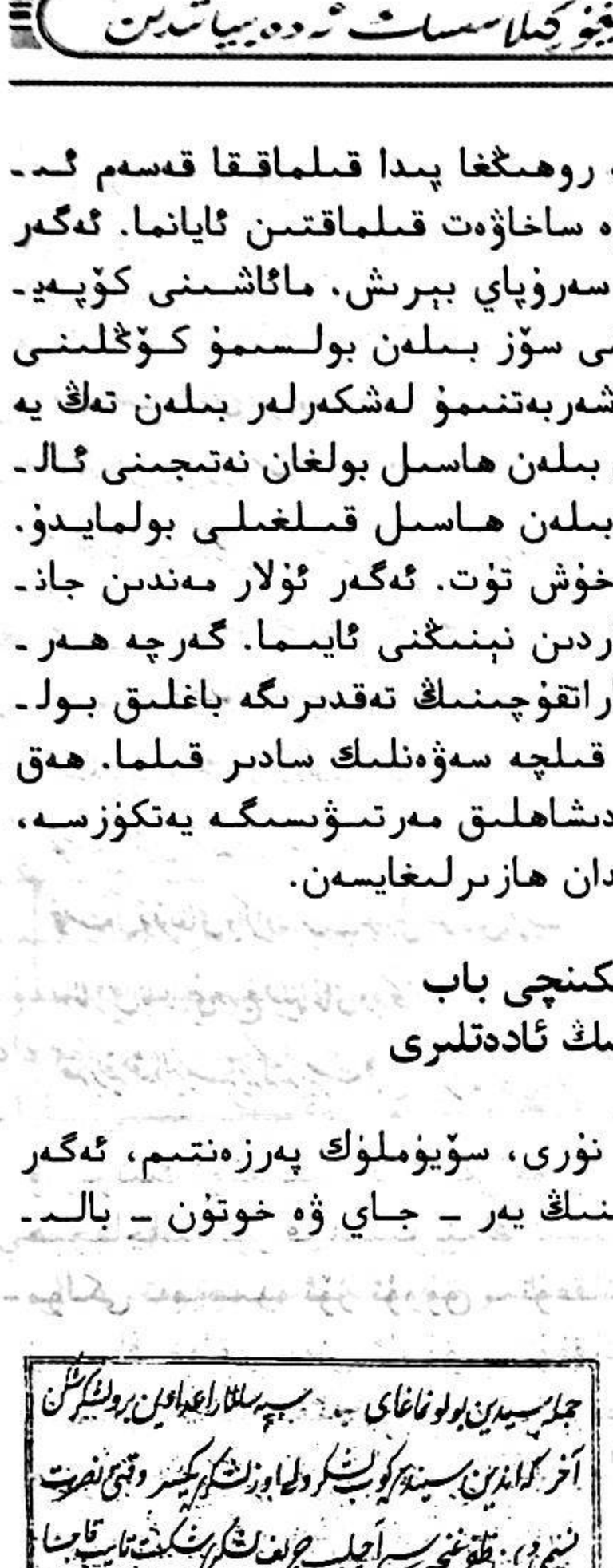
ھەر ئىشتا ئۆز رايىڭنى پەرمانىڭغا بويسۇندۇر. ھەممە ئىشلاردا ۋەزىرىڭ بىلەن كېڭەشكىن، چۈنكى پادىشاھنىڭ خاس ۋەزىرى پارا-
سەتلىك كېلىدۇ.

سەۋر ـ قارارىڭ چېكىگە يەتسىمۇ، ئالدىراقسانلىق قىلما. ھەر ئىشقا قەدەم قويماقچى بولساڭ، ئاۋۋال شۇ ئىشنى قانداق تۈگىتىـ-
نى كۆزدە تۇت؛ ئاخىرىنى كۆرمىگۈچە خۇلاسە چىقارما. ھەر ئىشنى كېلىشىش بىلەن قىل. ھەرقانداق بىر ئىش سۆزلىشىش ۋە كېلـ-
شىش بىلەن نەتىجىلىنىدىغان بولسا، كېلىشىشتىن باشقا ئىشنى ئا-
دەت قىلما، ئادالەتسىزلىك، يەنى ئۆكتەملىك بىلەن بىر تەرەپ قىـ-
ماقتىن ساقلان.

بارلىق ئىشلار ۋە ھەممە سۆزلەرنى ئادالەت كۆزى بىلەن كۆر ۋە ئاڭلا، ھەممە ئىشلاردا راست ۋە يالغانىنى پەرقلەندۈرۈشكە مۇيەسسەر بولالايسەن.

پادىشاھنىڭ ئەقىل كۆزى ئېچىلماي تۇرۇپ راست ۋە يالغانىنىڭ پەرىدىسى ئېچىلماس!

قول ئاستىدىكىلەر تەپ تارتمايدىغان، يەنى ھېيىقمايدىغان بولـۇپ قالمىسۇن دېسەڭ، ھەمىشە راست سۆزلۈك ۋە كەم كۈلكە بولغايسەن. ئېيتىپتۇرلاركى: «ئىشنىڭ ئەڭ يامىنى ــ پۇقرالارنىڭ پادىشاھقا بولغان

بويۇنتاۋلىقى ۋە پەرمانغا بويسۇنماسلىقىدۇر».

ئىنئام ۋە ئېھسانغا لايىق كىشىلەرگە ئىنئام ۋە ئېھسان دائىم يەتتىپ تۇرسۇن، ئەمما خەلقە كەم كۆرۈنگىن. لەشكەر ۋە پۇقرانىڭ نەزىرىدە كۆرۈش ئىستىكى سۇسلاپ قالمىسۇن.

ئۆزۈڭنى زىنھار خار ۋە ئېتىبارسىز تۇتما.

خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىگە رەھىم - شەپقەت قىلغىن. ئەمما، رەھىمسىزلەرگە رەھىمسىز بول. ئىنئام ۋە كەرەمنى ئادەت قىل.

خالايىققا ئۆزۈڭنى سىياسەتلىك ۋە ھەيۋەتلىك كۆرسەتكىن. مۇلايىم ۋە سەممىيلىكىڭنى ۋەزىرىڭگە ئاشكارا كۆرسەتمە. ئۆزۈڭنى بىر يولى ۋەزىرىڭنىڭ رايىغا موھتاج قىلىپ قويما. ۋەزىر ھەر كىمنىڭ ھەققىدە سۆز قىلسا، ئۇنى ئاڭلا، ئەمما دەرھال ھۆكۈم قىلما. ئەھۋالىنى ياخشى تەپتىش قىلىپ، توغرا - خاتاسىنى ئايرىپ، ئاندىن شەرەت رۇخسەت قىلغان دائىرىدە ھۆكۈمگە پەرمان قىلغىن.

ئەگەر كىشىگە ۋەزىرلىك مەنسىپىنى بەرسەڭ، ئۇنىڭغا بارلىق ئىمتىياز ۋە ھوقۇقنى تولۇق بەرگىن، مەملىكەتنىڭ ئىشلىرى زىيانغا ئۇچرىمايدۇ. يەنە ۋەزىر مائاشتىن قىسىلىپ سەۋەنلىك سادىر قىلمىسۇن دېسەڭ، ۋەزىرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئېھسان قىلمىغاي. لېكىن، ۋەزىرنىڭ تۇغقانلىرىغا ئەمەل بۇيرۇلمىغاي. قۇيرۇق بىر يولى مۇشۇككە تاپشۇرۇلمىسۇن. چۈنكى، ۋەزىر ھېچقاچاندا ئۆز قاياشلىرىنىڭ ئىشىنى راستلىق بىلەن ھېساب - كىتاب قىلمايدۇ، پادىشاھنىڭ مال - مۇلكى تەمەسىدە ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ھامان موھتاج ۋە ھاجەتمەن كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ۋەزىرنىڭ خەلقى، يەنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كۈچىيىپ كەتسە، ھېچكىمدىن ئەيمەنمەيدىغان، قورقمايدىغان بولۇۋالىدۇ، ھەتتا شۇ قەدەر قورقۇمسىز بولۇپ كېتىشىدۇكى، باشقىلار ئۇلار قىلغانلىنىڭ يۈزىدىن بىرىنىمۇ قىلالمايدۇ.

ئوغرىغا رەھىم قىلمىغىن، ئۆلتۈرۈشكە توغرا كەلسە، ئەپۇ قىلما؛ ئەمما ئېھتىياتچان بولغىنكى، مۇبادا قىساس ئالماقنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسا، ئەپۇ قىلغىنىڭ بىلەنمۇ ھامان قىساس ئالماقنىڭ پېيىدا بولىدۇ.

خىزمەتكارلىرىڭغا رەھىم - شەپقەت قىلغىن. چوڭلار پادىچىغا، كىچىكلەر قويغا ئوخشاشتۇر. ئەگەر پادىچى قوينى بۆرىدىن ساقلىمىسا، قوي ھالاك بولىدۇ.

بىراۋغا ئازار بېرىپ كۆڭلىنى ئاغرىتقان بولساڭ، قايتا دوستلىشىشقا ئىشەنچ باغلىما.

ھەممە كىشىنى لايىقىدا ئىشقا قوي، خىزمەتكارغا ئىشلىمەك لازىمدۇر، بىكارچىلىق ياراشماس. ھەر كىشىگە ئىستېداتىغا مۇناسىپ خىزمەت بۇيرۇلغاي. شارابدارلىققا لايىق كىشى خەزىنىدار قىلىنمىغايكى، ھەر كىشىنى تۇرلۇك ئىشقا قويغىلى بولماس.

شۇنداق ئېيتىپتۇرلاركى: «ئىش - ئەمەل ھال - ئەھۋالغا ماس كەل-گەي». تۆھمەتخور، مەسخىرىۋازلارنىڭ تىلى گەرچە ساڭا كۆڭۈل ئازادلىكى بەرمىسىمۇ، ئەمما مەملىكەتكە زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ؛ ھەر-قانچە نادان كىشىمۇ «مەن بۇ ئىشنى قىلالمايمەن» دېمەيدۇ — ئۆز نادانلىقىغا قايىل بولمايدۇ، ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، ھەرقانداق ئىش ۋە ئەمەلنى قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن، ئۇ بېجىرگەن ئىش - ئەمەل نۇقساندىن خالىي بولمايدۇ. شۇڭا، ئىشلار ئىش بىلگۈچىگە تاپشۇ-رۇلغاي، باش ئاغرىقىدىن قۇتۇلالايسەن.

ئەگەر پۇل - مېلى يوق بىرەر چاكارغا مېھرىبانلىق نەزىرىڭ چۈشۈپ، ئۇنى ئەزىز ۋە مۇكەررەم، باي ۋە كاتتىلاردىن قىلماقنى ئىراده قىلساڭ، قانچىلىك ئىلتىپات كۆرسەتسەڭ مەيلىكى، ئۇنى پا-دىشاھلىق بوسۇغىسىغا، شاھىنشاھلىق داستىخىنىغا يېقىن يولاتما. ئەگەر بىرەرسى ئۇنىڭ پەرمانىنى كۆزگە ئىلمىسا، سېنىڭ پەرمانىڭ-نى كۆزگە ئىلمىغان بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، سېنىڭ پەرمانىڭ كە-شىلەر نەزىرىدە ئېتىبارسىز، ھۆرمەتسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ. پادىشاھنىڭ ئەڭ كاتتا راھىتى پەرمانىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە داد سوراشتۇر. چۈنكى، پادىشاھ ئادەملىك سۈرەتتە پۇقرالار بىلەن بارا-ۋەردۇر. پەرق شۇكى، پادىشاھ پەرمان قىلغۇچىدۇر، پۇقرالار پەرمانىنى ئىجرا قىلغۇچىدۇر.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ نىساباۋەرد شەھىرىگە مەسئۇل قىلغان ئەبۇلفەتھ بۇستي ئاتلىق بىر ھاكىمى بار ئىدى. ئۇ شۇ شەھەرده بىر كىشىنى تۇتۇپ، خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، مال-مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئەمىلدىن توختىتىپ زىندانda مەھ-بۇس قىلدى. ئۇ كىشى نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن تۇرلۇك ھىيلىلەر بىلەن زىندانىدىن چىقىپ غەزنەينگە بېرىپ، سۇلتان مەھمۇدنى نەق داد سوراپ ئولتۇرغان ھالەتتە تاپتى ۋە ھاكىمنىڭ ئادالەتسىزلىكى ئۇستىدىن ئەرز قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئۇ كىشىنىڭ پەريادىنى ئاڭلاپ، مىرزىسىغا بۇ ئىشنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا يارلىق پۈتۈشكە پەرمان قىلدى. ئۇ كىشى يارلىقنى ئېلىپ خۇشال بولۇپ نىساباۋەردكە يېنىپ كېلىپ، سۇلتاننىڭ يارلىقىنى ھاكىمغا بەردى. ھاكىم خەتنى ئېلىپ «بۇ كىشىنىڭ يەنە غەزنەينگە بارمىقى مۇمكىن ئەمەس» دەپ ئويلاپ، پەرمانغا ئەمەل قىلمىدى. ئۇ كىشى يەنە غەزنەينگە بېرىپ خان يولىدا تۇردى. سۇلتان مەھمۇد باغ سەي-لىسىدىن يېنىپ كېلىۋاتقاندا، يولىنى توسۇپ ھاكىمنىڭ زۇلمى ئۈستىدىن قايتا شىكايەت قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئىلگىرىكى ئۇسلۇب بىلەن مىرزىسىغا ئىككىنچى قېتىم دەستەك (يارلىق) بې-رىشكە ئەمر قىلدى. ئۇ بىچارە دېدىكى:

— بىر قېتىم كېلىپ ئېلىپ بارغان دەستەككە ئۇ زالىم ئەمەل قىلمىدى.

سۇلتان بۇ گەپنى ئىشىتىپ، ئوڭايسىزلانغان هالدا:

— مەن سائا دەستەك بەرمەن. ئەگەر ئۇ هاكىم ئەمەل قىلمىسا، بېشىڭغا تۇپراق چاچقىن، — دېدى.

دادخاھ ئېيتتى:

— ئەي جاهاننىڭ پادىشاهى، سېنىڭ پەرمانىڭنىڭ راۋانلىقى تاغ-قا يېتىپ، لەئەلنىڭ جىگىرى خۇن بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ تاش يۈرەك زالىمنىڭ كۆڭلىگە زەررىچە تەسىر قىلمىسا، ئۇ هالدا بېشىمغا تۇپراق چاچمىقىمنىڭ نېمە لازىمى؟

سۇلتان:

— ئەي خاجە، ئۇنداق ئەمەس، خاتا دەپ قويۇپتىمەن، بېشىمغا مەن توپا چاچمىقىم لازىم، — دەپ، شۇ ناهىيەنىڭ پاششاپلىرىغا يارلىق قىلىپ غۇلاملارنى ئەۋەتتى ۋە دېدىكى:

— بېرىپ كېچىكتۇرمەي ئۇ زالىمدىن بۇ بىچارىنىڭ مال-مۇلكىنى ياندۇرۇپ ئېلىپ بېرىپ، ئۇ هاكىمنى دارغا ئېسىڭلار ۋە «پادىشاهنىڭ پەرمانىغا بويسۇنمىغان كىشىنىڭ جازاسى مۇشۇنداقتۇر» دەپ جار سېلىڭلار.

شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاهنىڭ پەرمانىدىن باش تارتىدىغان، يار-لىققا قارشى ئىش قىلىدىغان هېچ كىشى قالمىدى. شۇ سۆز سەۋەبىدىن خالايىق ئاسايىش تاپتىلار.

هېكايەت: ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەسئۇد شىجائەت ۋە مەردانىلىك تەرىقىنى ئىلكىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمما مەملىكەت باشقۇرۇشنىڭ تەرتىپلىرىنى بىلمەيتتى. كۈنلەپ كېنىزەكلەر بىلەن ئىشرەت قىلاتتى. تامام لەشكەرلەر پەرمانسىزلىق يۈگىنىنى قوللىرىغا ئېلىپ، ئۆز رايىچە توپىلاڭ - غوۋغا قوزغىلى تۇردى. پۇقرالارمۇ هېيىقماس ۋە بىپەرۋا بولدى. پۇقرالارنىڭ ئۈمىد ئىشىكى ئېتىلگەنلىك سەۋەبىدىن كۆڭۈللىرى داغلاندى.

بىر كۈنى بىر مەزلۇمە بىر كەنتتىن كېلىپ ناهىيەنىڭ هاكىملىرى ئۈستىدىن سۇلتان مەسئۇدقا داد ئېيتتى. سۇلتان مەسئۇد ئۇ مەزلۇمگە دەستەك بەردى. مەزلۇمە دەستەكنى ئېلىپ بېرىپ هاكىمغا بەردى. هاكىم نامەگە ئەمەل قىلمىدى. چۈنكى، هاكىم بۇ مەزلۇمەنى قايتا غەزەنىگە بارالمايدۇ، دەپ ئويلىغاندى. ئەمما، ئۇ موماي يەنە غەزەنىگە بېرىپ داد ئېيتتى. سۇلتان ئۇنىڭغا يەنە دەستەك بۇيرۇدى. موماي ئېيتتى:

— نامەنى ئېلىپ باردىم، مەزمۇنىغا ئەمەل قىلمىدى.

سۇلتان مەسئۇد ئېيتتى:

— مېنىڭ ۋەزىپەم نامە بەرمەكتۇر، ئۇ ئەمەل قىلمىسا، مەندە نېمە ئىلاج؟

موماي ئېيتتىكى:

— ئەي ۋىلايەتنىڭ ۋالىيسى، مەملىكەتنىڭ ئىگىسى، ئۇنداق پەرمان ئاڭلىمايدىغان هاكىمغا كۆپرەك تەنبىھ بېرىپ، ئۇلارنى

تابقای

مەھكەم تۇتقىن، پەرمانىڭ راۋان ۋە ئۆتمدىغان بولغاي. بولمىسا مەملـ-
كەتنى قانۇن - نىزام بويىچە باشقۇرالايدىغان، قەلبىمى، خېتى ۋە ھـۆك-
مىنى راۋان ئۆتكۈدەك قابىل بىرسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزۈڭ ئىش-
رەتكە مەشغۇل بولساڭ، خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرى زالىم ئەمەلدارلار-
نىڭ جەبىر - جاپاسىدىن خالاس بولسا، قالتىس ياخشى بولاتتى.

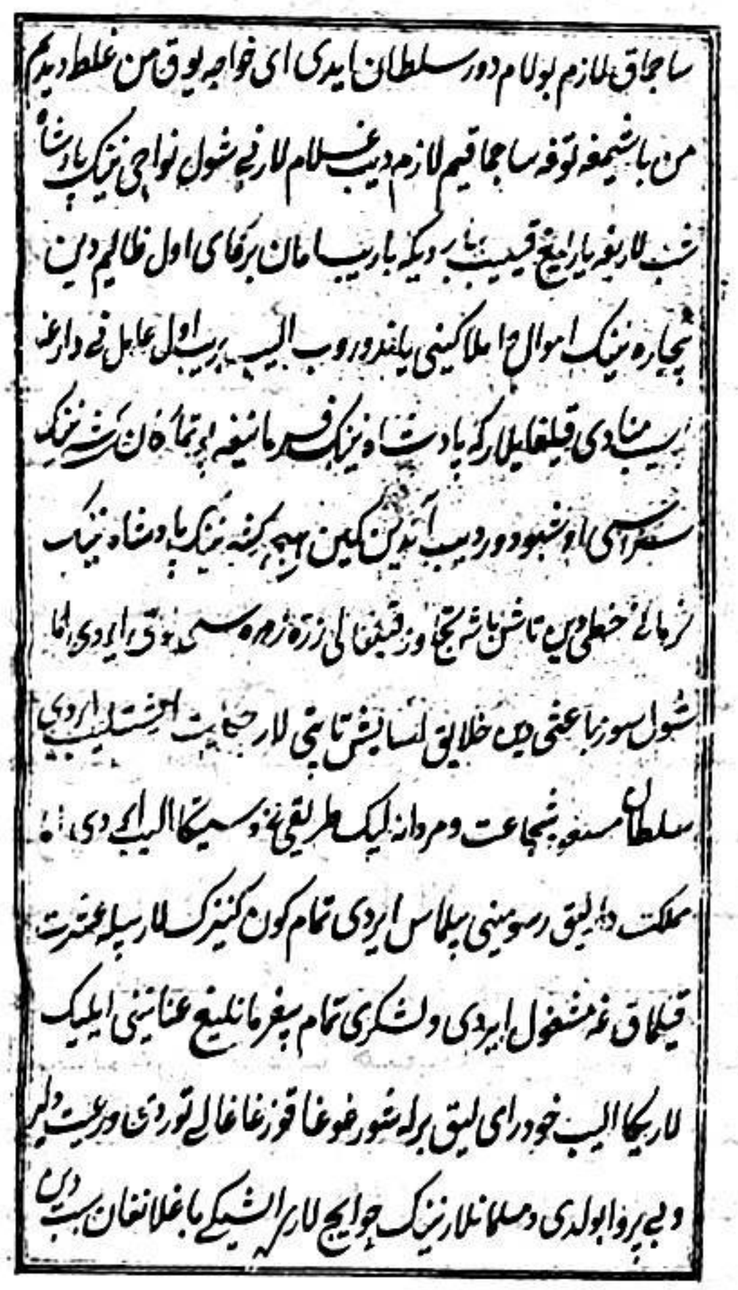
سۆلتان مەسئۇد مەزلۇمەنىڭ سۆزىدىن خىجىل بولۇپ، پەرمانىغا ئەمەل قىلمىغان ھاكىمنى دارغا ئېسىپ، ئۆزى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى. بەس، شۇنىڭدىن كېيىن ھېچ كىشىنىڭ پادىشاھنىڭ پەرما-نىغا سۇسلۇق قىلغۇدەك زەررىچە ماجالى قالمىدى.

بەس، پادىشاھنىڭ ھۆكمى راۋان بولمىسا، ئۇنداق پادىشاھ شاھ دېيىشكە يارىمايدۇ. چۇنكى، پادىشاھ بىلەن ئۆزگىلەر ئارىسىدا بولـ-
مىغان پەرق پەقەت پەرمان بىلەندۇر. پۇقرالار بىلەن پەرمان ئارىسىدا پەرمان چۈشۈرۈش ۋە پەرمانغا ئەمەل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىبارەت پەرق مۇ-
قەررەر مەۋجۇتتۇر. يارلىقنىڭ ئۆتكۈر، ئۇنۇملۇك ۋە راۋان بولۇشى سىياسەت سەلتەنەتنىڭ قۇدرىتى بىلەندۇر. بەس، پەرمانىم راۋان بول-
سۇن دەيدىكەن، پادىشاھ سىياسەت يۈرگۈزۈشتىن ھەرۋاقىت غاپىل بولمىسۇن. مەملىكەت ۋەيران بولمىسۇن دەيدىكەن، لەشكەرنى پۇقرالاردىن ئۈستۈن قويمىسۇن، پۇقرالارنىڭ مەنپەئەتىنى لەشكەرلەرنىڭ مەنپەئەتىدىن مۇھىمراق بىل-
سۇن. پادىشاھ پۈتكۈل ئالەمنى يورۇتقۇچى پارلاق ئاپتاپقا (قۇياشقا) ئوخشىمىقى لازىمدۇر. بىرسىگە قىلغان تەربىيەسى بەشىگە يەتكەي. بەزىسىگە يېتىپ، بەزىسىگە يەتمىسە، ئۇ پادىشاھنىڭ تەبىئىتىگە يارىشايدۇ.

پۇقرالار ئادالەت بىلەن غالىبتۇر؛ مەملىكەت پۇقرالار بىلەن ئاۋاتـ-
تۇر. چۇنكى، بارلىق دارامەت پۇقرالار ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بەس، جەبىر ۋە ئادالەتسىزلىك تۇمانلىرى بىلەن مەملىكەت ئاسمىنىدىكى ئاپ-
تاپنىڭ يۇزىنى توسۇۋالما. ئادىل پادىشاھلار بىناسىنىڭ قەسىرى مۇس-
تەھكەم بولىدۇ. زالىملارنىڭ كۆلىبىسى زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ كۆز يېشىنىڭ كەلكۈنى بىلەن خاراب بولىدۇ. مەلۇم بولدىكى، ئادالەت — ئەينى پاراۋانلىق ئېكىنزارلىقنىڭ راۋان بۇلىقىدۇر؛ زۇلۇم — ۋەيرانلىق چاقماقنىڭ يېقىلغۇسىدۇر. ھۆكۈمالار: «ئالەمنىڭ گۈل-
لىنىشى ۋە ئاۋاتلىقنىڭ بۇلىقى ئادالەتتۇر؛ ئالەمنىڭ خاراب ۋە ۋەيران بولۇشىنىڭ سەرمايىسى ئادالەتسىزلىكتۇر» دېگەن.

بايلار ئۇلۇغ ئاللانىڭ بەندىلىرىنىڭ دەردىنى ئاڭلىماسلىقا سېلىپ، غاپىللىق سادىر قىلمىغاي، خىلۋەتنى دوست تۇتمىغاي.

ئەگەر پادىشاھ لەشكەر ۋە پۇقرالاردىن بىزار بولسا، لەشكەر ۋە پۇقرالارمۇ ئامالسىز پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىن ۋاز كېچىدۇ. شۇڭا، پۇقرا ۋە لەشكەرنى ياخشى ئاسراشتا سەۋەنلىك سادىر قىلمىسۇن. ئەگەر سەۋەنلىك سادىر قىلمىسا، پۇقرا ۋە لەشكەردىن ئايانغان پۇل - مال ئۆزگىلەرنىڭ ئولجىلىرىغا قوشۇلۇپ كېتمىدۇ. لەشكەر پۇتۇنلەي

بىرلا جىنس خەلقتىن تەشكىل قىلىنمىسۇن. ھەرقانداق پادىشاھ لەشكىرىنى بىر جىنس خەلقتىن تەشكىللىسە، ئاخىر ئۆز لەشكىرىنىڭ ئىلكىدە ئەسىر بولىدۇ. سەۋەبى شۇكى، بىر جىنس خەلق بىر - بىرى بىلەن ئېچىل - ئىناق بولمۇالىدۇ - دە، بىرسىگە يەنە بىرسىنىڭ قولى ئارقىلىق تەنبىھ بەرگۈزۈش ئىمكانىيىتى بولماي قالىدۇ. ئەگەر لەشكەر ھەر جىنستىن بولسا، بۇ جىنسنى ئۇ جىنس بىلەن ۋە ئۇ تائىپەنى بۇ جامائەت بىلەن غىدىقلاپ ئوبدان باشقۇرغىلى بولىدۇ؛ بۇ قووم ئۇ قووملىنىڭ خەۋپىدىن ئەنسىرەپ بولسىمۇ پەرمانغا بويسۇنمايدىغان ئىشنى قىلمايدۇ، پادىشاھنىڭ پەرمانىمۇ لەشكەرگە راۋان بولىدۇ. سۆلتان مەھمۇدنىڭ سەككىز مىڭ غۇلامى بار ئىدى. تۆت مىڭى تۈركىي ۋە تۆت مىڭى ھىندى ئىدى. ھەمىشە بۇنى ئۇنىڭغا ۋە ئۇنى بۇنىڭغا ئالدۇرۇپ تۇتقانلىقتىن، ھەر ئىككى جىنس ئىتائەتمەن ئىدى.

پادىشاھ يەنە لەشكەرنى ئۆز خانىسىغا غىزا ۋە شارابقا چاقىرىپ تۇرغاي، ئۇلارغا ئېھسان قىلغاي؛ كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلىپ، خۇشال قىلىدىغان ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئۇمىد - ئەشەنچىگە تولدۇرغاي. ۋاقتىكى، كىشىگە ئىنئام بېرىش ئىرادە قىلىنسا، ئەگەر بەرمەكچى بولغان نەرسىنىڭ مىقدارى ئاز بولسا، ئۇ نەرسە جامائەت ئالدىدا تىلغا ئېلىنمىسۇن، خىلۋەتتە ئېيتىلسۇن؛ ئىنئامغا ئېرىشكۈچى ئاڭلاپ، ئەتراپىدا پەرۋانە بولىدۇ، ئەمما بۇ ئىش پەس ھىممەتلىك كىشىگە مەلۇم بولمىسۇن. پەس كىشىگە ھەددىدىن ئارتۇق شاھانە تارتۇق ئاتا قىلىنمىسۇن. كۆپچىلىك ئالدىدا ۋە سورۇنلاردا خەلقە ھىممەتنى مەلۇم قىلسۇن.

پېقىر سەككىز يىل غەزنەينده سۇلتان مەۋدۇدقا ھەمسۆھبەت ۋە دوست بولدۇم. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۇچ نەرسىنى ئەسلا كۆرمىدىم:

بىرسى شۇكى، كىشىگە ئىككى يۈز دىناردىن كەم ئىنئام قىلغان بولسا، ئۇنى سورۇندا تىلغا ئالمايتتى؛ يەنە بىرسى ھەرگىزمۇ چىشلىرى كۆرۈنگۈدەك ئېچىنچ كۈلمەيتتى ھەمدە ھەرقانچە ئاچچىقى كەلسىمۇ، كىشىگە «ھىممەتسىز» دېگەن سۆزدىن ئۆزگە سۆز بىلەن دەشنام قىلمايتتى.

ئاخىلىشىمچە، رۇم پادىشاھلىرىنىڭ ئادىتىمۇ شۇنداق ئىكەن. رۇم پادىشاھلىرىدا ياخشى ئادەت ۋە يېقىشلىق خىسلەتلەر كۆپ، لېكىن ئەجەم پادىشاھلىرىدا ئۇنداق قائىدە - يوسۇنلار يوق. ھەتتاكى بىرسى بىر كىشىنى ئۇرغان بولسىمۇ، تاياق يېگۈچى ھاياتىدا ئۇرغۇچىغا ھەرگىز ئۆچمەنلىك ساقلىمايدۇ، ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ ئازار بەرمەيدۇ؛ «ئۇنى جازالايدىغانغا پادىشاھنىڭ ئىلكى بار» دەپ قارايدۇ.

ئەمدى ئۆز سۆزۈمگە قايتسام، سېخىي سېخىلىقنى بولۇشقا مەجبۇرلىمايمەن؛ ئەمما ھېچقاچان پەس ھىممەت بولمىغىن. ھەتتا بېخىللىق خاراكتېرىنى تەبىئىتىدىن يوقىتالمىغان تەقدىردىمۇ، مەيلى يولۇڭ شۇرۇن، مەيلى ئاشكارا بولسۇن، خالايىققا ساخاۋەت ۋە ھىممەت توغ-

رىسىدا لاپ ئۇرمىغىن، بولمىسا خەلقە دۇشمەن بولۇپ قالىسەن. دە- ماللىققا ئاداۋەت ئىزھار قىلمىغان بىلەن، ۋاقتى كەلگەندە ساڭا جان پىدا قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، دۇشمىنىڭ بىلەن دوست بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىمكان بار پادىشاھلىق غۇرۇرىنىڭ شارابىدىن مەست بولۇپ كەتمە ۋە مۇنۇ ئالتە خىسلەتنى زىنھار تەرك قىلما:

بىرىنچى، ھەيۋەت؛ ئىككىنچى، ئادالەت؛ ئۈچىنچى، ساخاۋەت؛ تۆ- تىنچى، مۇھاپىزەت؛ بەشىنچى، سەۋر-تاقەت؛ ئالتىنچى، راستچىللىق ۋە دىيانەت. قاچانكى پادىشاھ بۇ ئالتە خىسلەتتىن بىراق بولىدىكەن، پادىشاھلىق غۇرۇرىنىڭ شارابى دىمىقىنىڭ كەيپىياتىنى ئۆرلىتىپ، ئەقىل كۆزىنىڭ مەيلىنى نادانلىق ئىشكى بىلەن بەند ئېتىدۇ. ھەر- قانداق پادىشاھ دۆلەت غۇرۇرىدىن مەست بولىدىكەن، پادىشاھلىقىنىڭ قۇياشىغا زاۋال يېتىپ، زۇلمەتكە پاتىدۇ. شۇڭا، پادىشاھ پادىشاھلىق ئەھكامىدىن غاپىل بولمىسۇن، بەلكى ھەممە ئىقلىم خاقانلىرىنىڭ سىرلىرىدىن ۋاقىپ بولسۇن.

دادامدىن ئەمىر قازىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق بىر ھېكايەت- نى ئىشىتكەنىدىم.

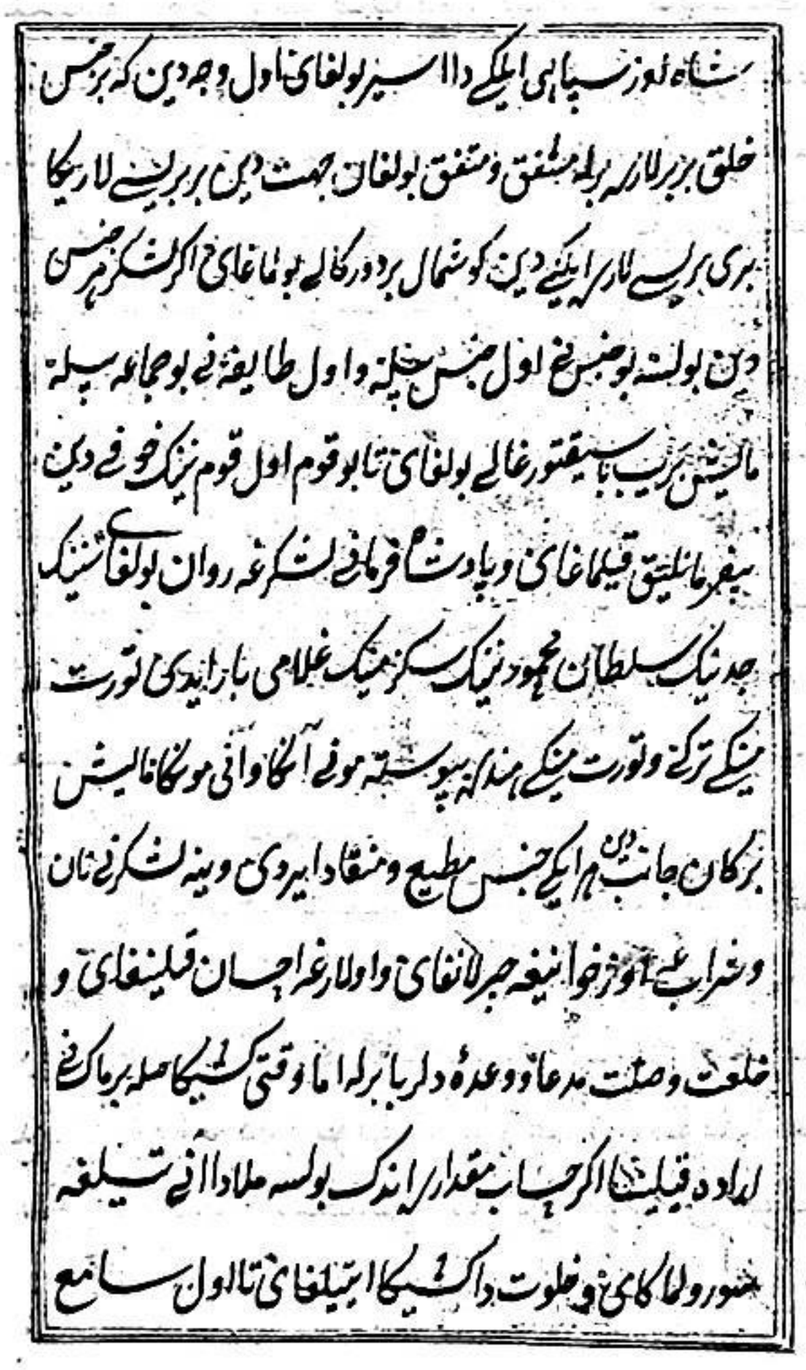
ھېكايەت: فەخرۇد دەۋلە بۇرادىرى ئەزدۇد دەۋلەدىن قېچىپ تۇرغۇ- دەك جاي تاپالماي، پاناھلىق تىلەپ بوۋام قابۇس بىن ۋەشمەگىرنىڭ دەرگاھىغا كەپتۇ. بوۋام ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپ، ھېسابسىز ياخشىلىقلار قىلىپ، پېقىرنىڭ ھەمشىرد- سىنى ئۇنىڭغا ئەقد نىكاھ قىلىپ بېرىپتۇ. بۇ نىكاھ ئۇچۇن نۇر- غۇن ئالتۇن - كۆموش خىراجەت قىلىنىپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مېنىڭ مومام فەخرۇد دەۋلەنىڭ ھاممىسى ئىدى.

ئەزدۇد دەۋلە نىكاھ ئىشىدىن خەۋەر تېپىپ شەمسۇل - مە- ئالىغا نامە پۈتۈپ ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. ئەلچى نامەنى شەمسۇل - مەئالىغا يەتكۈزۈپ بېرىپتۇ. نامەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىكەن:

«بۇرادىرىم ئەمىر ئەلى قېشىڭغا بېرىپتۇ. مەلۇمدۇركى، سەن بىلەن ئارىمىزدا دوستلۇق ۋە بۇرادەرلىك مۇناسىۋىتى مەھكەم- دۇر. ئوچىقىمىزمۇ بىر ئىدى. ۋاھالەنكى، ئۇشبۇ بۇرادىرىم ماڭا دۇشمەندۇر. ئەلۋەتتە، ئۇنى تۈتۈپ ماڭا ئەۋەتىپ بەرسەڭ، ئۇنىڭ بەدىلىگە تەسەررۇپىمدىكى بەزى ۋىلايەتلەرنى ساڭا بەرسەم، مۇ- ھەببىتىمىز تېخىمۇ مۇستەھكەم بولاتتى. ئەگەر ياماق ئاتلىپ قېلىشتىن ۋەھىمە يېسەڭ، ئۇنىڭغا شۇ يەردە زەھەر بەرگىن. غە- رەزمۇ ھاسىل بولىدۇ، ياماق ئاتلىقمۇ بولمايسەن».

شەمسۇل - مەئالى نامەنى ئوقۇپ بولۇپ دەپتۇكى:

«سۇبھانالله، سەندەك بىر ئۇلۇغ كىشىنىڭ پېقىرغا مۇنداق نەپ- رەتلىك خىزمەتنى بۇيرۇشۇڭنىڭ نېمە زۆرۇرىيىتى؟! سەن دېگەندەك قىلسام ئۆمرۇمنى قىيامەتكىچە ياماق ئاتاق بىلەن ئۆتكۈزىمەن».

ئەلچى دەپتۇ:

«ئەي ساھىب، ئەمىر ئەلىنى دەپ ئەزدۇد دەۋلەتنى ئىلكىگىدىن چىقىرىپ قويما. ئۇ سېنى بىر تۇغقان قېرىندىشىدىن ئەۋزەل كۆرىدۇ. مېنى بۇ يانغا ئەۋەتكەندىن كېيىن سۆز ئارىلاپ، سەن توغرۇلۇق گەپ ئېچىپ: ‹خۇدا يىتائالا گۈۋاھتۇركى، مەن شەمسۇل - مەئالىنى ناھايىتى دوست بىلىمەن. پالانى ئايىنىڭ نەچچىسى، پالانى شەنبە كۈنى شەمسۇل - مەئالى ھاممامغا بېرىپتۇ. ھاممانىڭ ئارا ئۆيىدە پۈتى تېيىلىپ يىقىلىپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلاپ كۆپ بىئارام بولدۇم. قىرىق يەتتە يېشىدا قېرىلىق تەسىرىدىن قۇۋۋىتىت - ماغدۇرىدىن قالغان ئوخشايدۇ، دېدى.›»

ئەلچىنىڭ بۇنى دېيىشتىن غەرەزى ئۆز پادىشاھىنىڭ شەمسۇل - مەئالىنىڭ ھەممە ئىشىدىن تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىكەن.

شەمسۇل - مەئالى شۇئان ئەلچىگە دەپتۇكى:

«ئەزدۇد دەۋلەتنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولغاي. ئۇنىڭ پەقەتنى ئۇنتۇپ قالماي، دائىم ئەھۋالىمدىن ۋاقىپ بولۇپ، كۆڭۈل بۆلۈپ تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. لېكىن، مەنمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن بىردەممۇ غاپىل ئەمەسمەن. ئۇنىڭ غېمى - ئەندىشىسىدە ئۆزۈمنىڭ غېمىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدىم. پالانى ئايىنىڭ نەچچىسى، پالانى شەنبە كۈنى، سېنى بۇ ياققا ماڭدۇرىدىغان كۈننىڭ ئىلگىرىكى كېچىسى، ‹پالانى يەردە مۇسەللەس ئېچىپ، پالانى جايدا يېتىپ قاپتۇ. ئۇ كۈنى نۇشتىگىن ساقىي ئىكەن. ئەزدۇد دەۋلە ئۆگزىدىن چۈشۈۋېتىپ شوتىنىڭ ئىككى بالدىقى قالغاندا پۈتى تېيىلىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ› دەپ ئاڭلاپ تولىمۇ بىئارام بولدۇم ۋە دېدىمكى: ئىسىت، قىرىق ئىككى يېشىدا ئۇنىڭ ئەقلىگە نۇقسان يەتكىنىنى. قىرىق ياشلىق قۇدرەتلىك بىر پادىشاھ ئۆگزىدىن تۆۋەن چۈشىگۈسىز دەرىجىدە مەست بولغۇچىلىك مۇسەللەس ئىچىپ، يېرىم كېچىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، مۇنداق ھادىسىگە يولۇققىنى نېمىسى؟!»

پادىشاھ ئەلچىگە ئۆزلىرىنىڭمۇ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇپتۇ.

ھەر ۋاقىت ئالەمدىكى پادىشاھلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغىن. مۇبادا غاپىل بولساڭ، ئۆز ھال - ئەھۋالىڭدىن غاپىل بولغان بولىسەن.

يەنە بىرسى، ئەتراپىڭدىكى شاھ، مەرتىۋە ئېگىلىرى

ۋە ئەسىر بەگلەر بىلەن دوستانە ئۆت، دوست بولالمىغان تەقدىردىمۇ دۇشمەنلىشىپ قالما. ئەگەر دۇشمەنلىشىپ قالساڭ، ئاشكارا دۇشمەنلىشىپ يۈرمە. ئاڭلىشىمچە، ئىسكەندەر (زۇلقەرنەين) دۇشمەنگە يېقىنلاشقاندا، ئەسكەر بېشىدىن بىرسى:

— ئەي پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى، ئەي زەپەر قۇچقۇچى ئەزىز-مەت، شۇ تاپتا دۇشمەن غەپلەت ئۇيقۇسىدادۇر. ئۇلارغا كېچىلەپ تۇ-يۇقسىز ھۇجۇم قىلساق، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ.

ئەمما، ئىسكەندەر دەپتۇكى:

— ئوغرىلىقچە زەپەر قۇچقان كىشى پادىشاھلىققا يارىمايدۇ.

پادىشاھلىقتا ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىشقا ئادەتلەن. قىلغان ئىشىڭ-نىڭ ئۇلۇغ بولمىقى لازىمدۇر. ئەپسۇسكى، فىرئەۋن دەسلەپتىلا ئۇ-لۇغلۇق دەۋاسى قىلمىغان بولسا، ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى ئۇلۇغ ئالـلا بۇ توغرىدا: «ئەنە رەببۇكۇمۇل ئەئلا» (مەن سىلەرنىڭ ئۇلۇغ رەببىڭلار بولىمەن) دېگەن سۆزنى رىۋايەت قىلماس ئىدى. ئۇنىڭ سۆزى قىيا-مەتكىچە پىنھان قالماس ئىدى. نامى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلۇغلۇق بىلەن مەشھۇر بولار ئىدى. ئەمما، ئۇ ئۆزى بىر گۇناھكار، ئەرزىمەس ۋە جا-ھىل مەلئۇندۇر. بۇنى دېيىشتىن مەقسەت، ئۇنى مەدھىيەلەش ئەمەس. شۇڭا، ھەر ئىش پېقىر بايان قىلغان تەرتىپ بىلەن يۈرۈشتۇرۇلگەي، سەمىمىدە بولسۇنكى، ھىممەتسىز كىشىنىڭ نامى چىقمايدۇ.

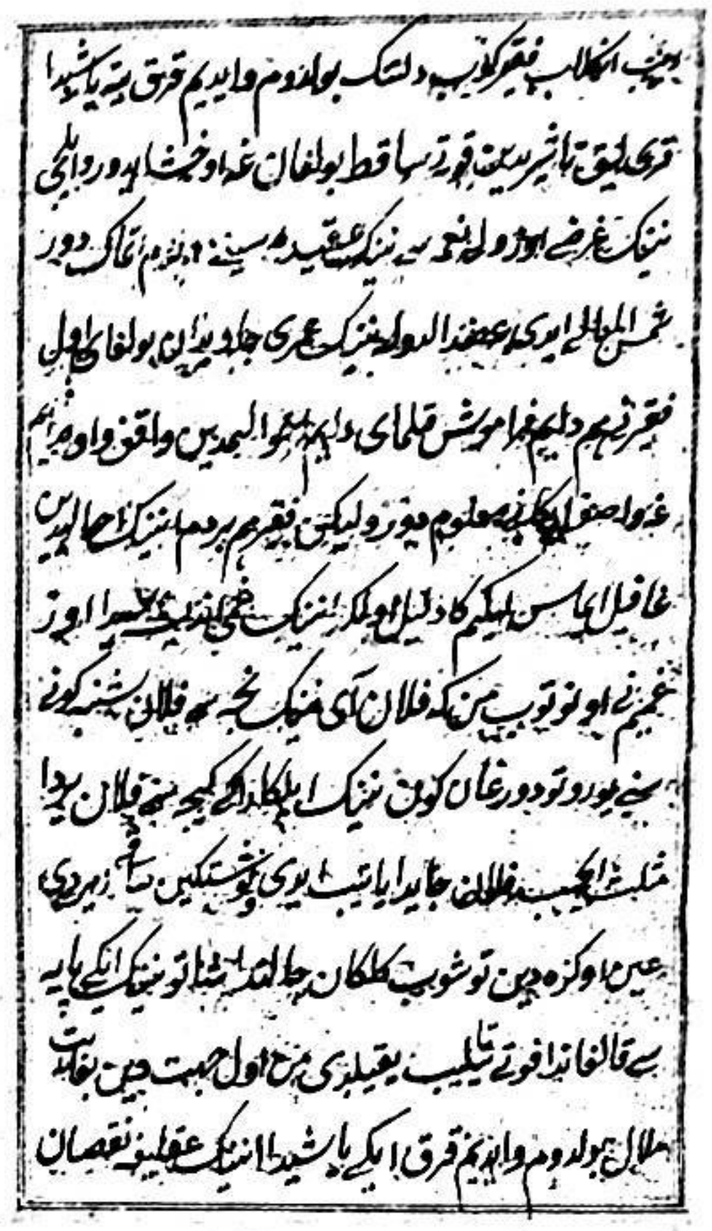
ئۆزۈڭنىڭ نىشانىنى ئەزىز تۇت. ئادەتتىكى ئىشلارغا خەت - پۇ-تۇڭ ۋە يارلىق بېرىپ يۈرمە. بىراۋغا ھەددىدىن زىيادە ئالتۇن - كۈ-مۈش ياكى مال - دۇنيا ۋە ۋىلايەت تەسەددۇق قىلىپ بەرگەندە نىشان ئېھسان قىلغىن. ئەمما، ئۆزۈڭ بەرگەن يارلىق ۋە خەتكە خىلاپلىق قىلمىغىن. زۆرۈرىيەت تۇپەيلى ئاشكارا ئۆزرە ئېيتىپ خىلاپلىق قىلغان ھالەتتىمۇ كىشىلەر ماقۇل كۆرمەيدۇ. خۇسۇسەن، پادىشاھ-تىن تېخىمۇ شۇنداق.

پادىشاھلىقنىڭ شەرتى ئۇشبۇدۇر. بۇ ھۇنەر شۇ قەدەر ئۇلۇغ-كى، ھەر كىمگە مۇيەسسەر بولمۇرمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ، پادىشاھلىق شەرتلىرى يېتەرلىك بايان قىلىندى. ئەگەر ئۆزگە ھۇنەر كۆڭلۈڭگە يېقىپ قالسا، مەسلەن، دېھقانچىلىققا ئوخشاش. شەرتلىرىنى ياخشى ئۆگەن. ھەرقانداق ھۇنەرنى تەرتىپى بىلەن مەشىق قىلساڭ، ئىش-لىرىڭدا روناق تاپالايسەن.

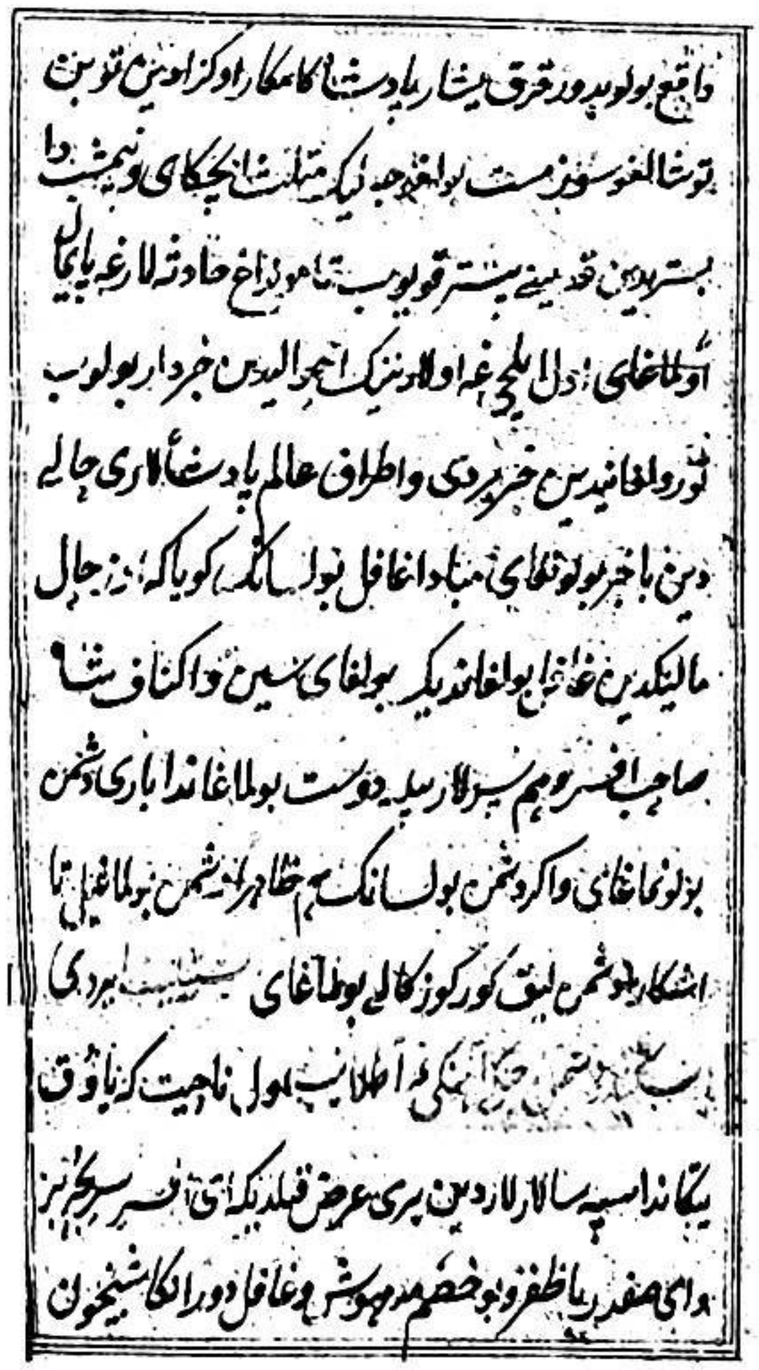
قىرىق ئۇچىنچى باب
دېھقانچىلىقنىڭ ئەدەپلىرى

ئەي كۆز ئىنسانىنىڭ ئابرۇيى ۋە كۆڭۈل بوستانىنىڭ خۇش بويى، ئەگەر دېھقانچىلىق ھۇنىرىنىڭ ھەشەمەتلىك تونىنى كۆڭۈل

چاھاربېغىدا كىيمەكنى ئىراده قىلسالڭ، ھەر قىسىم ئۇرۇقنى چاچە-
دىغان ۋاقىت - پەيتنى بىلگىن. ھەر نەرسىنى ۋاقتى ئۆتمەستە تېرە-
غىن. ئون كۈن ئىلگىرى تېرىلغان زىرائەت ئون كۈن كېيىن تېرىل-
غان زىرائەتتىن ياخشىراقتۇر.

ئەگەر دېھقان بولساڭ دېھقانچىلىق ئەسۋابلىرىنى جۈپ ساقلە-
غىن. ئوبدان ئۈيلارنى ھەلەپ بىلەن سېمىز باق. ھەمىشە بىر جۈپ
ئۈينى ئايرىپ سېمىز تۇت. جىددىي ئىش ۋاقتىدا مۇبادا بىر ئۈي ئاغ-
رىپ قالسا، ئىش توختاپ قالمىدۇ. ئورما ۋە تېرىلغۇ مەزگىللىرىدە باشقا
ۋاقىتلاردا يەر ئاغدۇرۇشتىن غاپىل بولما. كېلەركى يىلى قىلىدىغان
تېرىقچىلىقنىڭ تەدبىرىنى بۈ يىل قىلىۋال. ھەمىشە ياۋا ئوت - چۆپ-
لەر بىسىۋالىدىغان يەرنى تاللاپ تېرىقچىلىق قىلغىن، چۈنكى ئوت -
چۆپ ئۆسمەيدىغان يەردىن زىرائەتمۇ ئۈنمەيدۇ. دېھقانچىلىقتىن مەنپە-
ئەت ئالاي دېسەڭ، دائىم يەر تۈزلەپ، ئېتىز - ئېرىقنى پەرۋىش قىلىش-
قا مەشغۇل بول. ئەگەر باشقا بىر ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانماقچى بول-
ساڭ، ئىشنى تېز ۋە چىرايلىق قىل، خېرىدارنىڭ كۆپ بولىدۇ. ئىشنى
كەسىپداشلىرىڭدىن ئىنچىكە ۋە پۇختا قىل ھەمدە ئاز سودىغا قانائەت
قىل. ھەددىدىن زىيادە سۈسلۇق ۋە ئارتۇقچە باھا تالىشىپ خېرىدارنى
قاچۇرۇپ قويما. ھۈنىرىم ئارقىلىق رىزىق تاپاي، خالايىق سودىنى كۆپرەك مەن بىلەن قىلىدىغان بولسۇن
دېسەڭ، ماتالىرىڭنىڭ باھاسىنى خېرىدارغا دوستانە ۋە سىيلىق مۇئامىلىدە دېگىن. مۇلايىملىقىڭنىڭ
سەۋەبىدىن خېرىدار باھا تالىشىشتىن خىجىل بولىدۇ،
مەقسىتىڭمۇ تېزلا ھاسىل بولىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنـ-
غان سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەنسەڭ، كەسىپداشلىرىڭ ئا-
رىسىدا كۆچۈڭ زورىيىدۇ؛ شۇ سەۋەبلىك ئۆزگە ھۈنەرۋەنـ-
لەر رەشىك قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بازار ئەھلىگە تېخىمۇ
تونۇلىسەن. ئەمما، ھەرقاچان راست سۆزلەشنى ئادەت
قىلغىن. بولۇپمۇ خېرىدارغا يالغان ئېيتمىغىن. بېخىللىق-
تىن پەرھىز قىلغىن. لېكىن، تەسەررۇپىڭدىكى ئىشلىرىڭ-
نى ياخشى باشقۇر. دەسمايىسى ئۆزۈڭدىن ئازلارغا مەرھەمەت
كۆرسەت. مۇئامىلىدە كەڭ قورساق بول. مەزلۇملار ۋە گـۆ-
دەكلەر بىلەن بەك كۆپ مۇئامىلە قىلىپ كەتمە. غېرىبلارغا
غالىبلىق كۆرسەتمە. تىجارەتتە خىجىلچانمۇ بولما، تارتـ-
ىنىپمۇ كەتمە. ئىشلارنى لايىقىدا بىر تەرەپ قىل. ئۆز پادـ-
شاھىڭغا قارىتا راستلىقنى ئادەت قىل. لېكىن، پادىشاھ
مۇلازىمىتىدە بولۇشنى ئارزۇلاپ كەتمە. شەھەرلىكلەرنىڭگە
خىيانەت قىلما. دوستلىرىڭغىمۇ، ياتلارغىمۇ باراۋەر مۇئا-
مىلىدە بول. قولۇڭدىن كەلسە، موھتاجلارغا قەرز بېرىشنى
غەنىيمەت بىلگىن. ھەرگىز يالغان قەسەم ئىچمە ۋە قوپال

مۇئامىلىدە بولما. ئەگەر ياشانغان كەمبەغەل كىشىدە قەرزلىق بولۇپ، ئۇ-نىڭ دەرھال قايتۇرۇپ بەرگۈدەك قۇدرىتى بولمىسا، كۆپ قىستىما، قو-پاللىقمۇ قىلما. تىجارەتتە خەيرلىك ۋە بەرىكەت ھاسىل بولسۇن دېسەك، مېھرىبان ۋە دىيانەتلىك بول. ھەرقانداق بىر ھۇنەرۋەن ئۇشبۇ رەۋىشتە بولسا، ئالەمدىكى ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئالىيجانابلىرىدىن سانىلىدۇ.

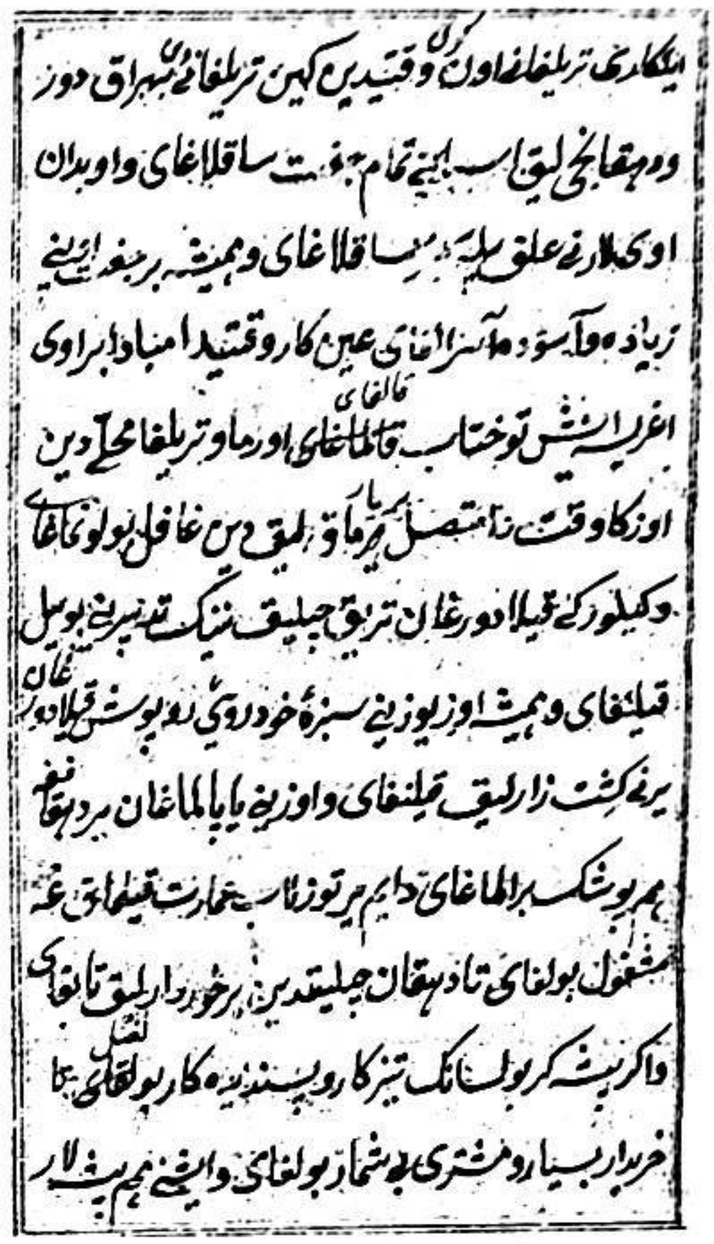
ھەر قۇۋمنىڭ ھۇنەر - كەسىپلىرىنىڭ يارىتىلىشى، ئالاھىدىلە-كى، ئەھۋالى ۋە تەۋەلىكى جەھەتتىن يۇقىرى - تۆۋەن تامام تەرىقىنى قابىلىيىتىمنىڭ يېتىشچە ئۇشبۇ بابتا بايان قىلىمەن.

قىرىق تۆتىنچى باب
مەردلىك تەرىقىنىڭ ئەدەپلىرى

ئەي كۆزلىرىمنىڭ قارىچۇقى ۋە ئەي قارىچۇقلىرىمنىڭ كۆزى، ئەگەر مەردلىكنى ئادەت قىلماقچى بولساڭ، ئاۋۋال مەردلىك ۋە ئالىيجانابلىقنىڭ نېمىلىكىنى، نېمە نەرسىدىن پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگىن.

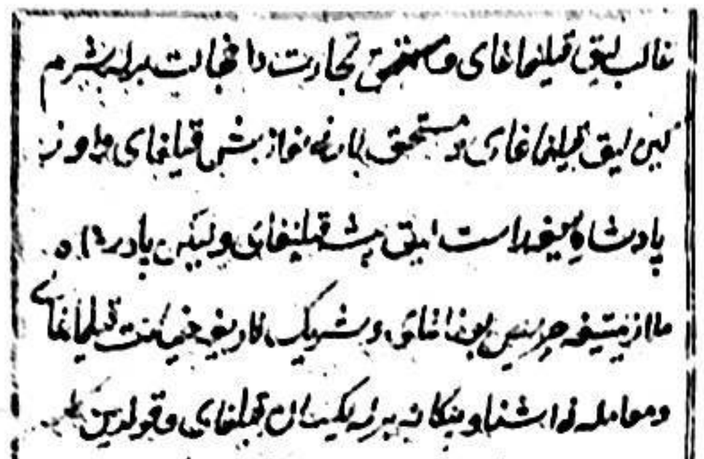
ئىنسانلىق سۈپىتى بىلەن ئادەمدە ئۈچ خىسلەت بولىدۇ. تەبىئەتىمدە بۇ ئۈچ خىسلەت يوق دەپ گۇۋاھلىق بېرىدىغان ھېچ ئادەم پەرزەنتى يوقتۇر. مەيلى ئالىم بولسۇن، مەيلى جاھىل ئۆزىنى خۇدايىتائالا ئاتا قىلغان شۇ ئۈچ سۈپەت، يەنى خىسلەت بىلەن سۈپەتلەپ خۇشاللىق تاپىدۇ. ئەگەر تەكرىم ئىنسان ئۈچۈن ئاتا قىلغان بۇ ئۈچ خىسلەت ھەرقانداق بىر كىشىدە جەم بولىدىكەن، ئۇ ھەقسۈبھانە ۋەتائالانىڭ خاس بەندىلىرىدىن بولغان بولىدۇ. بۇ ئۈچ خىسلەت: بىرىنچى، ئەقىل؛ ئىككىنچى، راستچىللىق؛ ئۈچىنچى، مەردلىك. ھەقىقىتىگە قارىساڭ، ئەقىل، راستلىق ۋە مەردلىك دەۋاسىنى ھېچكىم يالغاندىن قىلمايدۇ. چۈنكى، بۇ ئۈچ سۈپەتتىن خالىي ھېچ ئىنسان مەۋجۇت ئەمەستۇر. لېكىن، يول توغرا مېڭىلمىغانلىقتىن، ئىشىك خالايىقنىڭ يۈزىگە بەند بولغاندۇر. بەس، ئالىلاتائالا ئادەم تېپىنى چېچىلىپ تۇرغان تۇرلۇك ماددىلاردىن جەم قىلغان. شۇڭا، ئا-دەمزاتنى «ئالەمى كۇللى» (پۈتكۈل ئالەم) دېيىشكەمۇ ياكى «ئالەمى جۇزئى» (ئالەمنىڭ بىر قىسمى) دېيىشكەمۇ بولىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئادەم تېنىدە تەبىئەت، ئاسمان، يۇلتۇز، غەلىتە جىسىملار، ئۇنسۇر (تۇرلۇك ئېلېمېنت)، سۇرەت، نەپەس ۋە ئەقىلدىن ئىبارەت ھەممە تەركىبلەر مەۋجۇتتۇر. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئالاھىدە ئالەمدۇر. ئادەم ئالەمنىڭ جۇغلانمىسىدۇر. ئۇ يارالتۇچى ئۇلۇغ ئاللا بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئەزالارنى ۋە خىلمۇ خىل تەركىبىي قىسىملارنى ئىنسان ۋۇجۇدىدا جەم قىلىپ تەرتىپكە سالىدى، ئىنسان تەبىئىتىگە بەند ئەيلىدى، كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا مۇجەسسەم قىلدى. پەلەك بىلەن تەبىئەتنى ئۆز تۇرى بويىچە بىر - بىرى-

گە باغلىدى. ماھىيەتتە بىرسى بىرسىدىن پەرقلىنىۋر، يەنى ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە توپىغا ئوخشاش بىرسى بىرسىگە زىتتۇر. بەس، توپا ئوت بىلەن سۇنى ئايرىپ تۇرغۇچى پاسىلدۇر، شۇڭا تۇپراق قۇرۇقلۇقى بىلەن ئوتقا، سوغۇقلۇقى بىلەن سۇغا باغلاندى. ھارارەتتە ئوت بىلەن باغلاندى. ئوت ماھىيەتلىك تەسىرى ۋە ھارارىتى بىلەن ئاپتاپقا، يەنى قۇياشقا باغلاندى. قۇياش يۇلتۇزلار ۋە پەلەكنىڭ پادىشاھىدۇر. تۇرلۇك ـ تۇمەن مادداىلار ئەنە شۇ قۇياشنىڭ جەۋھىرىدە ئوخشىمىغان سىناقلارنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن ئۆز ھالىتىنى مۇڭاپىق ساقلاپ قالالايدۇ. قۇياشنىڭ جەۋھىرى بەشىنچى «ئۇنسۇر»دىندۇر. ئۇنىڭ كىشىنىڭ تەبىئىتىگە لايىق كېلىشىمۇ ئۇشبۇ تەرز بىلەندۇر. ئەگەر تەبىئىتىكى مادداىلار شۇ جەۋھەردىن بەلگىلىك قۇۋۋەتكە ئېرىشەلمىسە، ئۆز تەرتىپى بويىچىلا ۋەيران بولغان بولاتتى. دېمەك، تەبىئەت پەلەكتىن، پەلەك مادداىلاردىن، مادداىلار نەپەستىن، نەپەس ئەقلدىن قۇۋۋەت تاپقان بولىدۇ. ئۇشبۇ مىزان بويىچە قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئادەم جىسمىدا بار بولغان ھەرقانداق بىر نەرسە قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە خاتىرجەملىكنىڭ دەسمايىسىدۇر. ئۇ، يەنى قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە خاتىرجەملىكنىڭ دەسمايىسى ـــ تەبىئەتنىڭ تەركىبىدىن پەيدا بولىدۇ. چىرايىنىڭ سۇرىتى، ھاياتلىق، قۇۋۋەت ۋە ھەركەت پەلەكتىن جەم بولىدۇ. ھەيرانلىق سەزگۈلىرى، يەنى ئىشتىھەك، پۇرىماق، تېتىماق، سىيلىماق ۋە كۆرمەك مادداىلاردىن ھاسىل بولىدۇ. روھقا تەئەللۇق سەزگۈلەر، يەنى ياد ئالماق، تەپەككۇر قىلماق، خىيال قىلماق، سۆزلىمەك، تەدبىر قىلماق نەپەستىن ھاسىل بولىدۇ. بۇلار ئىنسان تەبىئىتىدە بەكلا قەدىرلىك سۇپەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي ئورنى، پەيدا بولغان جايى توغرىسىدا خالىغانچە قىياس قىلىش مۇڭاپىق ئەمەستۇر.

مەردلىك، مەرىپەت، پەزىلەت ۋە ئۇلۇغلۇقلارنىڭ دەسمايىسى ئالىيجانابلىقتۇر. ئەقىل ئالىيجانابلىقنىڭ بەرداشلىقىنى تەنگە كەلگەندۇر. بەس، تەن جان بىلەن ئەھيادۇر، جان نەپەس بىلەن بەرپادۇر. نەپەس ئەقىل بىلەن مەزمۇتتۇر. ھەرقانداق مادداىنىڭ ھەربىر تەتە بولۇشى جانىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا دەلىلدۇر. ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ سۆزلەۋاتقانلىقى ئەقلىنىڭ بارلىقىغا دەلىلدۇر. ھەرقانداق بىر تەدە گەرچە جان مەۋجۇت بولسىمۇ، جان ۋە تەننىڭ ئارىسىدا ئىللەت پەيدا بولىدىكەن، ئۇ ھالدا تەڭپۇڭلۇق تۇگۈنى بۇزۇلۇپ، زەئىپلىك كۆرۈلىدۇ ـ دە، جاندىن تەنگە مادداا يەتمەيدۇ. ھەر كىمنىڭ نەپسى بىلەن جېنىنىڭ ئارىسىدا بەرقەر ئىللەت ۋە تەڭپۇڭسىزلىق ئالامىتى كۆرۈلسىمۇ، ئەقلىنىڭ مادداىسى نەپەسكە يەتمەيدۇ، يەنى پىكىر، تەدبىر،

راستلىق ۋە ئادەمىيلىكتىن ھېچ نەرسە ھاسىل بولمايدۇ. ئەمە-
لىيەتتە، ھېچبىر ئىنسان ئادەمىيلىكىنى، يەنى ئادەملىك تۇر-
قىنى ۋە ھوشىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. ۋاقتىكى، روھقا يېتىدىغان
بەرىكەت، مەرھەمەتنىڭ يولى باغلىنىپ قالىدىكەن، دەۋەت قىل-
غان بىلەنمۇ، ئوخشاشلا مەنىسى بولمايدۇ.

بەس، دۇنيادا مەردلىك دەۋاسى قىلمايدىغان ئادەمدىن بىر-
سىمۇ تېپىلمايدۇ. لېكىن، ئەي سۆيۈملۈك پەرزەنتىم، تىرىش،
ئەمما ئۆزگىلەرگە ئوخشاش ئورۇنسىز دەۋا قىلىدىغانلاردىن بول-
ما. يۇكسەك بەرىكەت ئۇچۇن روھانىي يولىنى كەڭ ۋە راۋان
تۇت. ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشتە مەنە دەۋاسىز ھاسىل بولغاي.

ھۆكۈمالار ئەقىل ۋە ئادەمىيلىكنى بىر سۈرەتتە چۈشەندۇ-
رىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئادەم تەن، جان، سەزگۈلەر، يەنى
ئۇلسا ھېسسىي بىلىش ۋە مەنىلەرنىڭ سۈرىتىدۇر، ئادەمىيلىك ۋە
سۆزلىشىشكە ئوخشاش. ئۇنىڭ تېنى مەردلىكنىڭ سۈرىتى بو-
لۇپ، جېنى راستلىق بىلەن سەزگۈدىن تۈزۈلگەن. بۇنىڭ مەنە-
سى پاكلىقتۇر. ئەمما، ئۇ سۈرەت خەلقە تەقسىم قىلىنغاندا بىر
گۇرۇھتىكىلەرگە تەن نېسىپ بولغان، ئۆزگە نەرسە يوق؛ بىر تا-
ئىپەگە جان ۋە تەن نېسىپ بولغان، سەزگۈ ۋە مەنە يوق؛ يەنە بىر قوۋمغا تەن، جان ۋە سەزگۈ نېسىپ بولغان،
مەنە يوق؛ يەنە بىر قوۋمغا تەن، جان، سەزگۈ ۋە مەنە نېسىپ بولغان.

ئەمما تەن نېسىپ بولغان گۇرۇھتىكىلەر ھەييارلار، بازار ئەھ-
لى ۋە ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلار مەردلىكى بىلەن مەرد ئاتالدى.

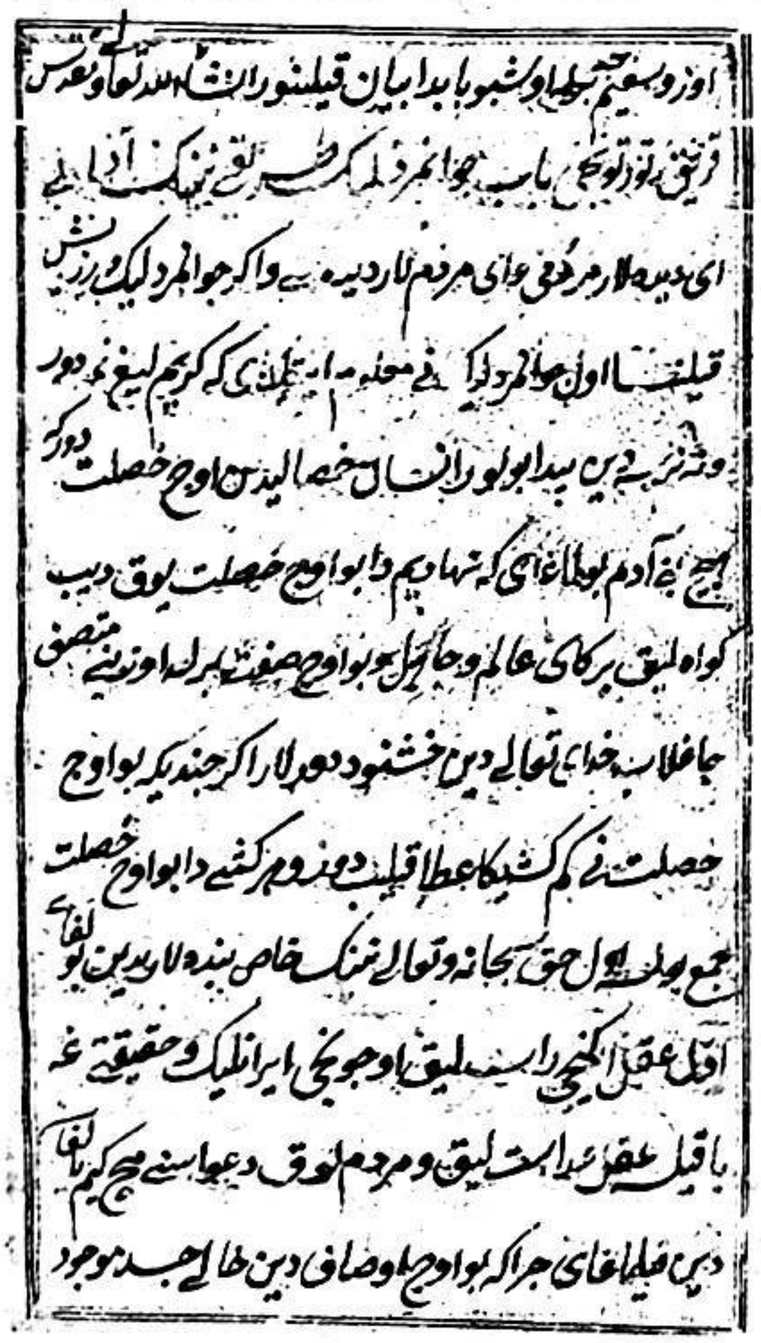
تەن ۋە جان نېسىپ بولغان گۇرۇھتىكىلەر ئاشكارا مەرىپەت-
پەرۋەرلەر ۋە تەقۋادارلار بولۇپ، ئۇلار ئادەمىيلىك پەزىلىتى بىلەن
مەرىپەتسۆيەرلەر ئاتالدى.

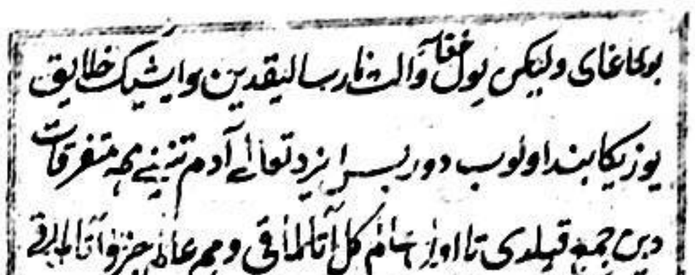
تەن، جان ۋە سەزگۈ نېسىپ بولغان گۇرۇھتىكىلەر ئەنبىيا،
ئەسفىيا (پاك كىشىلەر، ئەھلى ئىلىم) ۋە ھۆكۈمالار بولۇپ، ئۇلار
ئادەمىيلىك خىسلەتلىرى بىلەن پازىل ۋە ئالىم - ئۆلىما ئاتالدى.

تەن، جان، سەزگۈ ۋە مەنە نېسىپ بولغان گۇرۇھتىكىلەر بولسا
روھانىيلار ۋە مۇرسەل پەيغەمبەرلەردۇر.

ئەي ئوغۇل، تىرىش، تىرماش، تەرەققىي قىلالايسەن. ھۆكۈمالار:
«مەردلىكنىڭ ئەسلىي (ماھىيىتى) ئۇچ نەرسىدۇر: بىرسى شۈكۈر، دې-
گىنىنى قىلىش؛ ئىككىنچى، سۆزىدە ۋە ئىشىدا راستچىل بولۇش؛ ئۈ-
چىنچى، سەۋر - تاقەتنى ئادەت قىلىش. ھەرقانداق سۈپەت مەردلىك-
كە تەئەللۇق بولغان بۇ ئۈچ خىسلەتتىن تاشقىرى بولمايدۇ» دېگەن.

بەس، ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، ئەگەر مەردلىك تەرىقىنى چۈشە-
نىش مۇشكۈل بولسا، پېقىر ئۇنىڭ ھەد- ئەندىزىسىنى بىلگىنىڭگە
قەدەر بىر - بىر بايان قىلاي.

بولغای ولیکن یول غایت والا تا رسالیقدین وایشیک خلایق
یوزیکا بندا اولوب دور بسر ایزد تعالی آدم تنینی همه متفرقات
دین جمع قیلدی تا اوز تمام کل آتا لایق وهم عالم جزو آتا لایق
روا دور انداغ کآدم بتید اطبایع وافلاک وانجم وهیولی وعنصر
وصورت ونفس وعقل هر بری عالمی خرده عالم دور آدم عالم نیکیم
مجموعی ومرکبی دور واول صانع قدیم خالق عظیم اعضای
متفرقه وارکان مختلفه لارغه انسان وجودیدا جمع ایتیب مرتب
قیلدی سیکرکا انسان نی طبایع غه بنده ایلادی اندا کراولوغ
کشی نینگ وجودیدا مثاهده قیلنور افلاک وطبایع جنسیت
لاری جنتی دین بری بری سیغه اسلیب دورلار اگر جندیکی جوهردا
بری بریکا مخالف دورلار اوت وهوا دیو توفاغه وخشار
بریکا بری ضد حور بیش توفا واسطه دور اوت بلا سو نینگ
ارا سیدا وبندو فاصل دور توفاغ یوست دا اوت بیلا برودت دا

مەلۇم بولغايكى، مەردلىك، دادىل ۋە مەردانە بولۇش؛ ھەر ئىشتا سەۋرلىك ۋە سادىق بولۇش؛ ۋەدىگە ۋاپا قىلىش؛ پاك دىل، ئىپپەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش؛ مۇسۇلمانلارغا قارىتا ياخشى پىكىرلىك ۋە خەيرخاھ بولۇش؛ ئۆز پايدىسىنى كۆزلەپ، كىشىگە زىيان سالمىدىغان ئىشنى قىلماسلىق؛ ھەرقانچە زىيان تارتسىمۇ، دوستلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەش؛ خەلقە يالغان ئېيتماسلىق، تۆھمەت، بوھتان، ئىزا ۋە غەيۋەت غۇبارىنى يەتكۈزمەسلىك؛ مۇسۇلمانلارغا مۇھىم ئىشلاردا مەدەت (ياردەم) بېرىش؛ زۇلۇم چەككەنلەرنى زۇلۇمدىن خالاس قىلىش؛ ئەگەر بۇرادىرىنىڭ بىرەر ئەيىبى كۆرۈنۈپ قالسا، دەرھال يوشۇرۇش؛ خەلقنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈشكە ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇش؛ دەرۋىش-لەرگە تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق؛ تۆز (ئاش ـ تائام) يېگەن داستىخان ئىگىسىنى ئەيىبلىمەسلىك؛ خەلقە ئازار بەرمەسلىك ۋە كىشىلەرنى قەبھ لەقەم بىلەن ئاتىماسلىق؛ قەبرىلارنى ئاتىسىدەك، تەڭ ياشتىكىلەرنى بۇرادىرىدەك، كىچىكلەرنى پەرزەنتىدەك كۆرۈش؛ خەلقە شەپقەت ـ مېھرىبانلىق يەتكۈزۈش؛ ئەلۋەتتە ئۆزىنى ھەممىدىن كەمتەر تۇتۇش؛ ئەسىرلەرگە مېھرىبان، بىچارىلەرگە يار ـ يۆلەكتە بولۇش؛ يامانلاردىن يامانلىقنى مەنئى قىلىش؛ ھەرقاچان دۇرۇس يۇرۇش ۋە راست سۆز-لەش؛ ئىمكان بار ئۆز دەردىگە ئۆزى يېتىش؛ نان ۋە تۇزنىڭ ھەققىنى ياخشى ساقلاش؛ ياخشىلىققا يامانلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرماسلىق؛ ۋاقىتلىق بالا ـ قازانى راھەت دەپ بىلىش، دېگەنلىكتۇر. ئەگەر ياخشى مۇلاھىزە قىلساڭ، بۇ ئەخلاقلار يەنىلا يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۈچ خىسلەتكە مۇجەسسەملىنىدۇ.

ھېكايەت قىلىنىشچە، بىر گۆرىستاندا ھەيىرلار جەم بولۇپ ئولتۇرۇشقانىدى، بىر كىشى كىرىپ سالام قىلدى ۋە ئېيتتىكى:

ـــ مەن شەھەردىكى ھەيىرلار تەرىپىدىن سىلەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىدۇرمەن. ئۇلار سىلەرگە سالام ئېيتتى ۋە دېدىلەركى، ئەگەر مۇنۇ ئۈچ مەسىلىگە جاۋاب ئېيتالىساڭلار، سىلەرنىڭ ئاتامانىمىز بولۇشۇڭلارغا رازى بولىمىز. ئەگەر جاۋاب بېرىشكە ئاجىزلىق قىلساڭلار، سىلەرنىڭ ئاتامانىڭلار بولۇشىمىزغا رازى بولغايسىلەر.

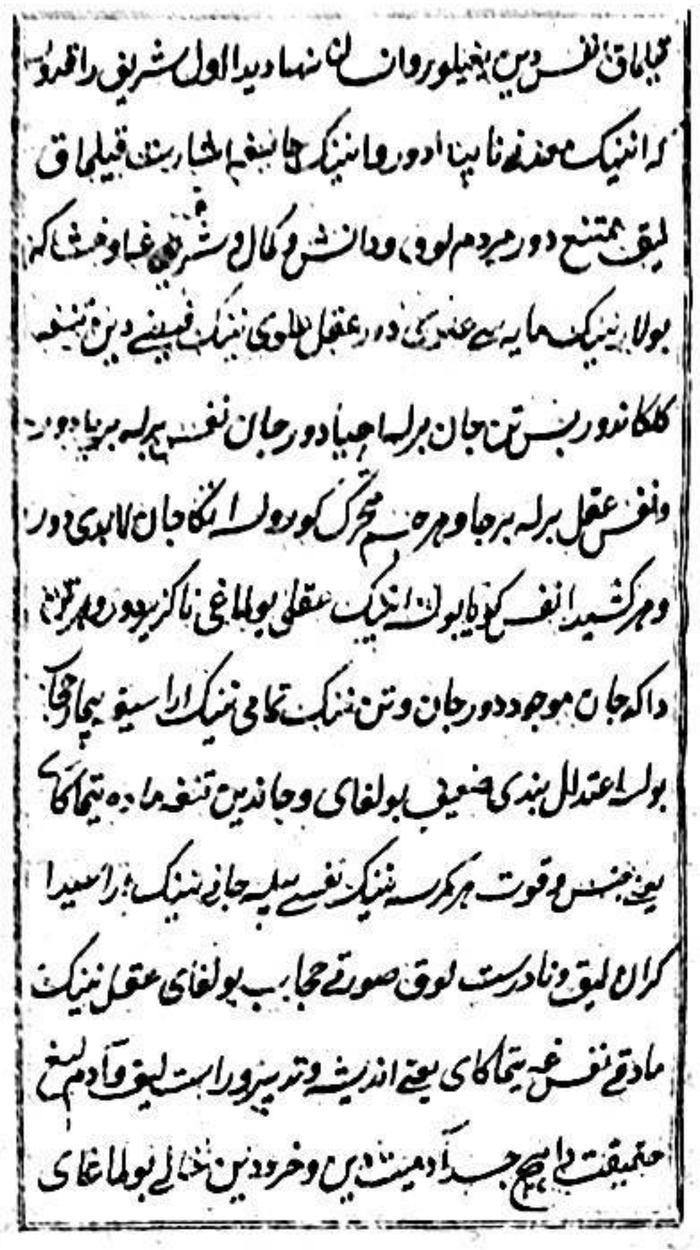
ھەيىرلار دېدى:

ـــ ئېيتقىن.

ئەلچى دېدى:

ـــ مەردلىك دېگەن نېمە؟ مەردلىك بىلەن نامەردلىكنىڭ پەرقى نېمە؟ ئەگەر بىر ھەيىر دوقمۇشتا ئولتۇرغان بولسا، بىر كىشى كېلىپ ئالدىدىن ئۆتسە، بىر سائەتتىن كېيىن يەنە بىر كىشى ئۇ ئۆتكۈنچىنى ئۆلتۈرمەك قەستىدە تىغ كۆتۈرۈپ كېلىپ، بۇ ھەيىر-دىن: «پالانى بۇ يولدىن ئۆتتىمۇ؟» دەپ سورىسا، بۇ ھەيىر ئۇنىڭغا قايسى تەرزدە جاۋاب بېرىشى كېرەك؟ ئەگەر ئۆتمىدى دېسە، يالغان

سو بیلە وحرارت دا اوت بیلە وجوہرلا اقری اثیر بیلە تابش دا
آفتاب بیلە کہ اول انجم وافلاک نینگ پادشاہی دور وشمس نینگ
جوہر دا یا ہیولی ویا ہیولی نینگ آزمایش قبول قیلیشیدا کہ جملہ
بیلە موافق دور شمس نینگ جوہری بشری عنصر دین دور وقد
معلوم ذات ہم اوشبو منوال دا دور اگر طبایع مادتی نینگ قوا سی
موجود قیلماسا اوز نظامیدین ویران بولور وطبایع فلک دین
وفلک ہیولی دین وہیولی نفس دین ونفس عقل دین اوشبو منوال دا
قیاس تمام انیدور آدم جسمیدا ہر زرہ کہ تیرہ لیغ وگران لیق
نینگ مادہ سمدور اول طبایع نینگ ترکیبیدین پیدا بولغوسیدور
وجہرہ نینگ صورتی وحیات لیغ وقوت وحرکات فلک دین
جمع بولور وحواس خمسہ ایچیدا نی اینتماک وبراماق وتاتماغ و
چلاماق وتوزماک ہیولی دین حاصل بولور وحواس اردہ نی
یاد الماق وتفکر قیلماق وخیال بالغلاماق وتکلم قیلماق وتدبیر

ئېيتقان بولىدۇ؛ ئەگەر ئۆتتى دېسە، چېقىمچىلىق قىلغان بولىدۇ. بۇ ئىككىلا جاۋاب ھەييارلىق ئادەتلىرىگە مۇخالىپتۇر.

بەس، ھەييارلار بۇ مەسىلىلەرنى ئاخىلاپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ھەمەدانى ئاتلىق دانىشمەن بىر كىشى مەن جاۋاب بېرەي، دېدى.

ـــ جاۋاب بەرگىن، ـــ دېدى ئەلچى.

ھەمەدانى جاۋاب بېرىپ ئېيتتىكى:

ـــ سېخىيلىقنىڭ ھاسىلى شۇكى، دېگەننى ئەملگە ئاشۇرۇش؛ مەردلىك بىلەن نامەردلىكنىڭ ئارىسىدىكى پەرق ـــ سەۋزەدۇر؛ ئەمدى، دوقمۇشتا ئولتۇرغان ھەييارنىڭ جاۋابى شۇكى، ئۇ ئولتۇرغان يېرىدىن بىر قەدەم ئىلگىرىرەك سۇرۇلۇپ ئولتۇرۇپ: «مەن بۇ يەردە ئولتۇرغاندىن بېرى ھېچ كىشى ئۆتمىدى» دېسە، راست ئېيتقان بولىدۇ.

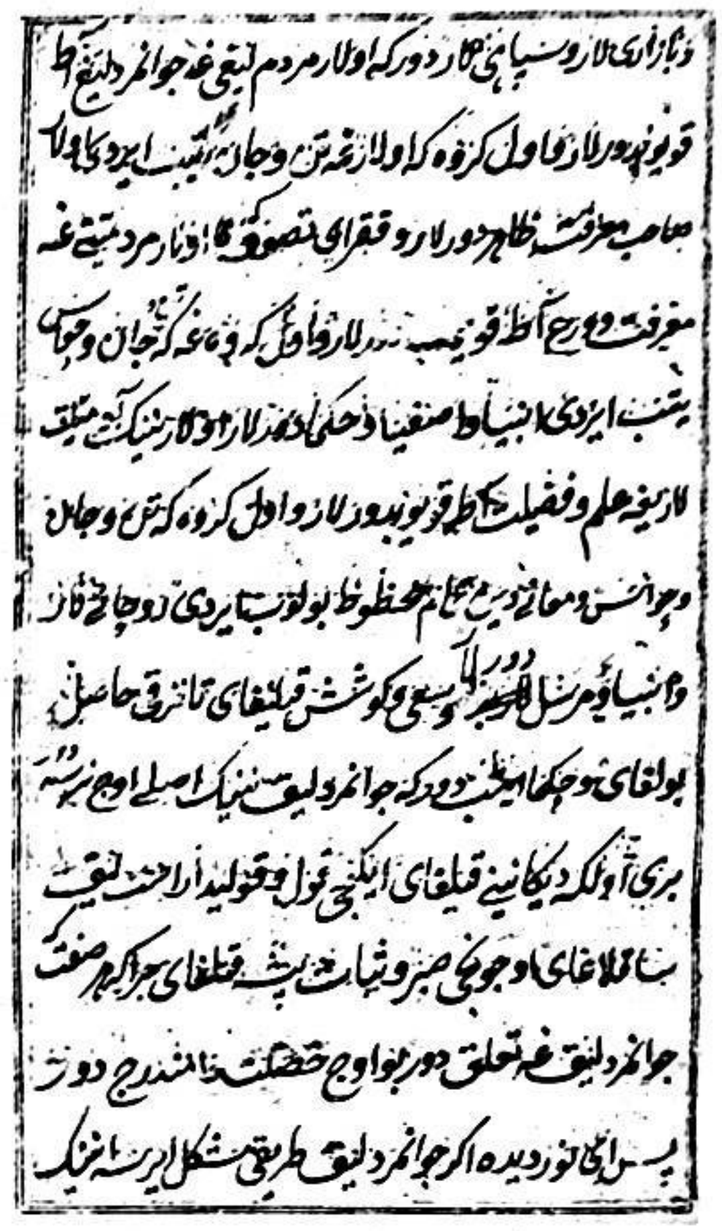
مەردلىكنىڭ تەرىقى ئۇشبۇدۇر. بۇنى ھەييارلارغا باغلاپ بايان قىلدۇق. ئەمەلدارلار ئارىسىدا سېخىيلىقمۇ ـــ مەردلىك ئۇدۇمىدۇر، لېكىن كەرەم قىلماق، مېھماندارچىلىق، ھەقشۇناسلىق، چىرايلىق كىيىنمەك، توغرىلىق لەشكەر ئەھلىگە كۆپرەك زۆرۈردۇر؛ كىچىك پېئىللىق، كەمتەرلىك ئەمەلدارلار ئارىسىدا ھۇنەردۇر، يەنى ئەمەلدارلار ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزاندۇر، بىراق ھەييارلىق قائىدىسىدە ئەيىبتۇر. ئەما سېخىيلىق ـــ مەردلىك بازار ئەھلى ئۇچۇن شەرتتۇر. بۇ مەزمۇنلارنى ھۇنەرۋەنچىلىك بابىدا، پەسىل قاتاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق، شۇنداقتىمۇ بۇ يەردە ئارتۇقلۇق ۋە زىيادىلىك جۇملىسىدىن ھېساب قىلىنمىغاي!

ئادەمىيلىك سۇرىتىدىن تەن ۋە جان نېسىپ بولغان گۇرۇھ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىلىم ئەھلى ۋە تەسەۋۋۇپ ئەھلىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەردلىكى مەرىپەتتۇر ھەمدە بۇ قوۋمنىڭ مەردلىكى ھەممە خەلقتىن زىيادىدۇر. شۇ ۋەجىدىنكى، مەردلىك ـــ سۇرەتتۇر؛ راستلىق ـــ جاندۇر. جانمۇ راستلىق بىلەن ھاسىلدۇر. شۇڭا، بۇ تائىپە راستچىللىق ئەدەپلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ياخشى ساقلىسۇن. چۈنكى، ئۇلار مەرىپەت ئەھلىدۇر.

ئەما، ئۆلىمالارنىڭ مەردلىكى شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۇلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەممە خىسلەتلەر ۋە تەرىپلەنگەن ئەخلاقلار بىلەن سۇپەتلەنسۇن:

بىرسى شۇكى، گەپ ـ سۆزى ساغلام، ئېتىقادى مۇستەھكەم، نەپسى سەھەرنىڭ مەيىن شامىلىدەك روھنى جانلاندۇرىدىغان ۋە كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان بولۇش؛ ھەرگىز ئاچچىقلانماسلىق؛ ئېتىقاد توغرىسىدا كىشىنىڭ نىقابىنى يىرتماسلىق؛ ئەگەر بىر بىچارە بەرەر ئىشتا سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغان بولسا، ئۇ ئىشنىڭ ئىلاجى مەلۇم ئالىمنىڭ قولىدىن كېلىدىغان بولسا، ئىلمىدە بېخىللىق قىلماسلىق؛

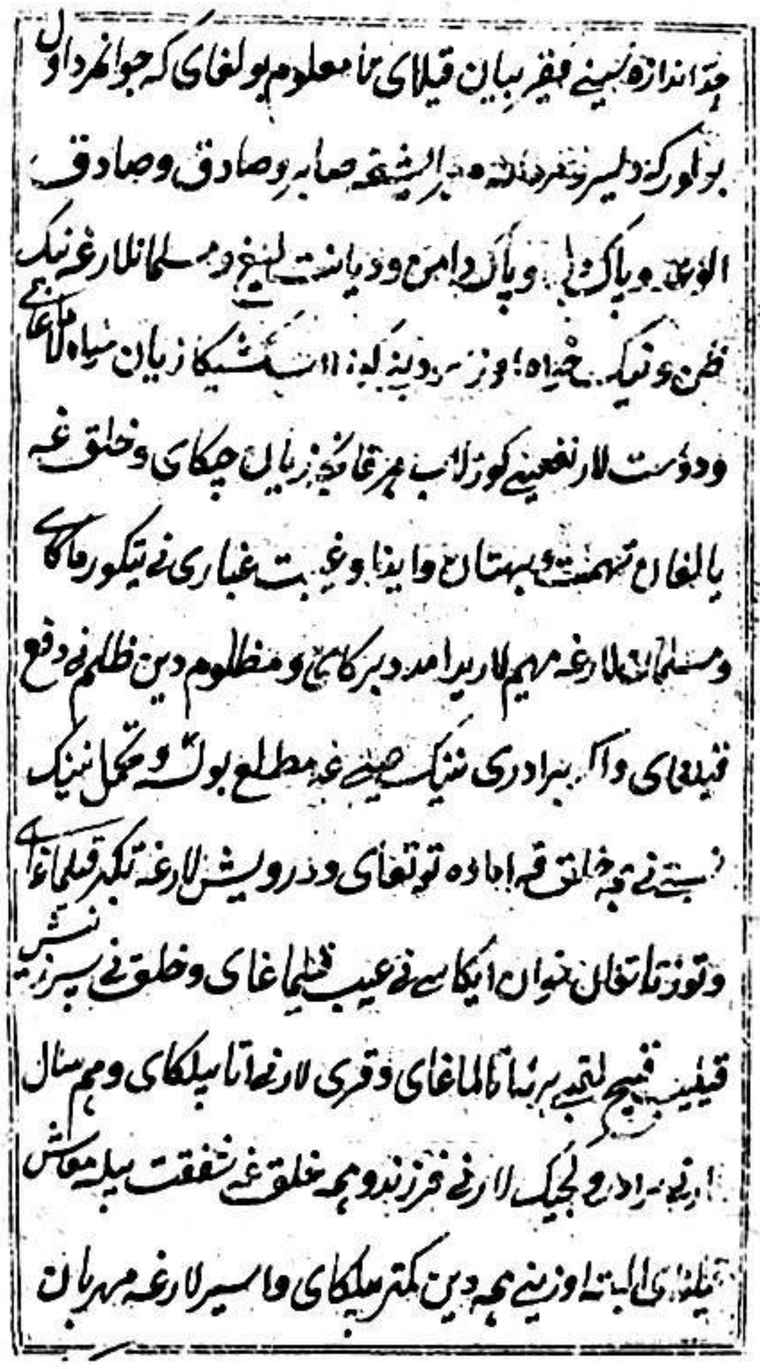

ماسلىق، تەمەسىزلىك بىلەن تەلىم بېرىش؛ قىلغان تائەت ـ ئىبادەت ۋە تەقۋادارلىقىنى خەلقە ئاشكارا قىلماسلىق؛ ياخشى نام ـ ئاتاق بىلەن مەشھۇر بولۇش؛ ئەگەر كىشىگە نەسىھەت قىلماقچى بولسا، ئەلۋەتتە خىلۋەتتە قىلىش؛ كىشىدىن قىساس ئالمەن دەپ قارامايلىق قىلماسلىق؛ ئىمكان بار خاتا پەتۋا پىچىشتىن ساقلىنىش كېرەك. چۈنكى، خاتا پەتۋا چىلغان پەتۋا تۈپەيلى ئۆلتۈرۈلگەن كىشىنى تىرىلدۈرۈۋېلىش مۇمكىن ئەمەستۇر. يەنە مەزھەب سۈرۈشتۈرۈپ ياكى جاھىللىق قىلىپ كىشىنى «ئىمانسىز» دېمەسلىك، چۈنكى ئۇنداق دېيىش دىنغا خىلاپ ۋە كۈپۈرلۈق سانىلىدۇ. يەنە مەزھەبكە يات بولغان ئاجايىبات كىتابلىرىنى ۋە غارايىبات ئىلىملىرىنى ئىنكار قىلماسلىق، چۈنكى بىلمەسلىك كۈپۈرلۈق سانالمايدۇ. ھېچ كىشىنى خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتىدىن نائۈمىد قىلماسلىق قاتارلىقلار. ئەگەر ھەرقانداق بىر ئالىم ـ ئۆلىما ئۇشبۇ رەۋىشتە بولسا، ھەم مەرد، ھەم سېخىي ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، مەردلىكنىڭ ئەدەپلىرى توغرىسىدا ئۇستازلار تەسەۋۋۇپ ئەھلىگە ئائىت رىسالىلەردە مۇكەممەل بايان قىلىشقان. خۇسۇسەن، ئۇستاز ئەبۇلقاسىم قەشىرىي «ئەدەبۇت ـ تەسەۋۋۇف» (تەسەۋۋۇپنىڭ ئەدەپلىرى) ناملىق رىسالىسىدە؛ شەيخ ئەبۇلھەسەن مەقدەسىي «بەيانۇس ـ سەفا» (پاكلىق بايانلىرى) ناملىق كىتابىدا ۋە ئەبۇ مەنسۇر دەمەشقىي «ئەزەمەتۇللاھ» (ئاللانىڭ ئەزىمەتلىرى) دېگەن كىتابىدا سۆزلىگەن. پېقىر بۇ سۆپەتلەرنىڭ شەرتلىرىنى تامام شەرھى قىلاي دېسەم، كىتاب مەزمۇنلىرى بەكلا ئۇزىراپ كېتىدەك. بۇ كىتابنى يېزىشتىن مەقسەت پەند ـ نەسىھەت بېرىش، سېنىڭ ئوبدان بولۇشۇڭنى ئىزدەش ئىدى. شۇڭا، تەنبىھنىڭ شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈش بىلەنلا كۈپايىلىنىمەن. ئەگەر بۇ تائىپە بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇشنى خالىساڭ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىگە ئېغىر كېلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەت، گەپ ـ سۆزلەردىن ئېھتىيات قىلمىقىڭ ئۈچۈن، ئاۋۋال بۇ قائىدىنىڭ مەردلىكلىرىنىڭ شەرتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتەي.

ھۆرمەت ـ ھۇقۇقلىرىنى ساقلاپ، ھاياتلىق كېمىسىنى ئۈمۈر دېڭىزىنىڭ ساھىلىغا يەتكۈزگۈچە، بۇ تائىپىگە يەتكەن دىشۋار چىلىق باشقا ھېچ تائىپىگە يەتكەن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلار رەنج ـ مۇشەققەت چېكىشتە ئۆزلىرىنى ھەممە خەلقتىن ئۈستۈن قويىدۇ. شۇنداق ئاڭلىغانىدىم، كۆڭۈلنىڭ پاكلىقى تۈپەيلىدىن شۇ قەدەر يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەن كىشىلەرنى جوھۇتلار «ئاللانىڭ پەرزەنتى» دەپ ئاتىۋالغانىدى.

ئالەمنىڭ سەرۋەرى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ غوجىسى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئۇ قوۋمنى كۆپرەك دوست تۇتقان. ئەلۋەتتە، مەردلىكنى بۇ تەرزدە ئادەت قىلماق

يازغۇچى

مۇشكۈلدۇر.

بۇ تائىپەنىڭ مەردلىكلىرىنىڭ تەرىقى ئىككى قىسىم بولۇپ، بىر قىسمى «فۇقەرائى تەسەۋۋۇف» (دەرۋىش)قا مەخسۇستۇر؛ يەنە بىرسى «مۇھىب» (ئاشىق)لارغا تەۋەدۇر. ئەمدى مۇشۇ ھەر ئىككى قىسمنىڭ تەرىقىنى بايان قىلىمەن:

دەرۋىشلىك تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق بولىدۇكى، دەرۋىشلەر پۈتكۈل ھاياتىدا «مۇجەررەد» (يالىڭاچ) ئۆتىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ دۇنيالىقتا ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ. مۇجەررەدلىك ــ ماھىيەتتە «تەسەۋۋۇف»تۇر.

ھېكايەت: ئاخلىشىمچە، ئىككى سوپى بىر ـ بىرىگە ھەمراھ بولۇپ يولدا كېتىۋاتاتتى. بىرسى دەپىنە ـ دۇنيا بەرگىدىن مۇجەررەد (يالىڭاچ، ھېچ نەرسىسى يوق)، يەنە بىرسىنىڭ بەش دىناری بار ئىدى. مۇجەررەد، يەنى ھېچ نەرسىسى يوق سوپى بىغەم ۋە خاتىرجەم يول يۈرەتتى، ھەر جايغا ــ قونالغۇغا كەلسە، مەيلى تىنچ بولسۇن، خاھى خەتەرلىك بولسۇن، خەۋپسىرەمەي ئۇخلايتتى، ھېچكىمدىن ئەندىشە قىلمايتتى.

ئۇ ئىككىسى يول يۈرۈپ بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇ يەر ئەسلىدىلا ئوغرى، قاراقچىلارنىڭ كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان جايى ئىدى. مۇجەررەد قۇدۇقتىن[1] سۇ ئىچىپ، خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتتى[2]، ئەمما بەش دىناری بار سوپى بولسا قورقۇنچتىن ئۇخلىيالماي، نېمە قىلاي، قانداق قىلاي، دەپ توختىماي ئۇ ياقتىن بۇ ياققا ئۆرۈلۈپ تىنچ ياتالمىدى.

مۇجەررەد ئۇنىڭ نالىسىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ:

ــ نېمە بولدى ساڭا؟ ــ دەپ سوريدى.

ــ بەش دىنارىم بار ئىدى، ــ دېدى ئۇ، ــ بۇ خەۋپلىك يەرده شۇ دىنارنىڭ ئەندىشىسىدە كۆزۈمگە ئويقۇمۇ كەلمىدى، خاتىرجەم يولمۇ يۈرەلمىدىم؟!

مۇجەررەد دېدىكى:

ــ بەش دىنارىڭنى ماڭا بەرگىن، بۇنىڭ تەدبىرىنى ئۆزۈم قىلاي.

ئۇ سوپى بەش دىنارنى مۇجەررەدكە بەردى. مۇجەررەد دىنارنى ئېلىپلا قۇدۇققا تاشلىدى ۋە:

ــ ئەمدى نېمە قىلاي، قانداق قىلاي، دەپ ئىڭرىشىڭنىڭ ھاجىتى قالمىدى. ئۇنىڭ تەشۋىشىدىن قۇتۇلدۇڭ. خاتىرجەم ئۇخلىغىن، ــ دېدى.

بەس، ماشايىخلار ــ ئاللاتائالا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى ھەم روھلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي ــ نىڭ قارىشىچە، تەسەۋۋۇپنىڭ ھەقىقىتى ئۇچ نەرسىدۇر. ئۇلار: تەجرىد (تەنھالىق، يەنى دۇنيانىڭ لەززىتىدىن، مال ـ مۈلكىدىن قولىنى يىغىش)، تەسدىق

دىگاى تاكعتارى راست بولغاى وجوانمەردلىك ننىڭ طريقى
اوشبو دورەدە عيارلارنىڭ جوانمەردلىغى ذكر قىلىنۇبى وسپاهى
لارنى راست سىدىم جوانمەردلىق مرسوم دور ولىكن كرم وضيافت
وحسن شناسلىغ بروبت لهاسن ليق وبزم حلاوتلىق
اكثر لشكر اهلى داملرنىڭ دورەدە اداسكسته وسراغكندە ليغ
سپاهى لارنى راست سىدىم دورەدە عيارلىق آينەسى واعيب دەر
اما بازارى لارنى مجعيد جوانمەردلىق شرطى دور ولىكن مرسل
فضل وزيادە ليغ جملەسىدين حساب قدانىمغاى كەبىشكە
لىك باسيد افضل وزيادت سلكيدايادقلينب بيردى
وانداەول كردەغكە آدم ليق صورتيدين تن وجان تىب
ايرعوى اول مذكور بولغان اصحاب معرفت وفقراء
تصوف دورلار كە اولارنىڭ مردم لوغى معرفت بودر
وبو قوم نىڭ جوانمەردليغى بەخلق دين زيادە دور اول

(راستچىللىق ۋە ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلىش) ۋە تەسلىم (بارلىقىنى ئاللاغا تاپشۇرۇش).

كىشىنىڭ نەزىرى بىرسىگىلا چۈشسە، ئاپەتتىن يىراق بولىدۇ. كىمىكى پۈتكۈل ئىخلاسى بىلەن توسقۇنلۇقلاردىن خالىي بولۇپ، تەسەۋۋۇپ يولىغا كىرىدىكەن، تەرىقەت شۇ كىشىگە خاس بولىدۇ. بەس، دەرۋىش تەسلىمنى ھەرقاچان ئۆزىگە لازىم تۇتقاي. ئىچكى سىرىنى ھېچبىر بۇرادىرىگە پاش قىلمىغاي. بېشىدىن ماختانچاقلىق ھەۋىسىنى يىراق قىلغاي. غەرەز ئىگىسى بولمىغاي. ھەر ئىشقا راستچىللىق بىلەن نەزەر قىلغاي. يارىتىلغان ھەر نەرسىگە ئىككى نەزەردە قارىمىغاي. ئېتىقادى ناپاكلاردىن ۋە دىنىغا خىلاپ ئىش قىلغۇچىلاردىن نەزىرىنى يىراق قىلغاي. ئەگەر كىشى ھەر نەرسىگە پاك ئېتىقاد ۋە راستچىللىق نەزىرى بىلەن قارايدىكەن، ئۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قارشىلاشمايدۇ. ھەر كىشى سۇ يۇزىگە راستچىللىق بىلەن قەدەم قويسا، سۇ قەدىمى تەكتىدە قېتىپ مۇز بولىدۇ، مۇز ئۈستىدە يەردە يۈرگەندەك ماڭالايدۇ. ئەگەر بۇ توغرىدا بىراۋ ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىدىن ئاجايىب ـ غارايىب ھېكمەتلەرنى نەقىل قىلسا، ئۇ سۆزلەر گەرچە ئەقىل قىياس قىلالايدىغان دائىرىدىن تاشقىرى بولغان ھالەتتىمۇ، راستچىللىقنىڭ ھەقىقىتى تەھقىقلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرىدىغان، ئۇنى ئىنكار قىلىدىغان خىياللارنى كۆڭۈل ئەينىكىگە يېقىن يولاتمىا. بەلكى ئۇ نەقىللەرنىڭ راست ۋە ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى تەستىقلا. چۈنكى، راستچىللىقنىڭ نىشانى ـ ئالامەتلىرىگە ئەقىل يۈرگۈزۈش بىلەنمۇ ۋە ياكى ئۆزىنى كۈلپەتكە سېلىش ئارقىلىقمۇ كۆڭۈلدىن جاي بەرگىلى بولمايدۇ. راستچىللىقنىڭ كۆڭۈلدىكى ئورنى پەقەت ئۇلۇغ ئاللانىڭ مەرھەمىتى ۋە ئىلتىپاتى بىلەندۇر. شۇڭا، دەرۋىش بولغۇچى ھەر نەرسىگە راستچىللىق كۆزى بىلەن نەزەر سالغاي. تېشى بىلەن ئىچى بىردەك بولغاي. كۆڭۈل ئۆيىنى تەۋھىد (ئىلاھىي بىرلىك) تەپەككۇرىدىن خالىي قىلمىغاي ۋە بۇ ھەقتىكى پىكىر ـ مۇلاھىزىلەردە ئېغىر ـ بېسىق بولغاي. تەپەككۇر ئوتىدا ئۆرتەنمىگەي. چۈنكى، تەرىقەت ئىگىلىرى تەپەككۇرنى ئوت ھېسابلايدۇ. شۇڭا، تەنھالىق (غۇربەت)، رەقس (ئۇسسۇل) ۋە سامانى شۇ ئوتقا تەسەللى ئۈچۈن سەۋەب قىلغاندۇر. ئەگەر دەرۋىشلەر شۇ خۇش سۆھبەت ۋە ساماغا مايىل بولمىغان بولسا، تەپەككۇر ئوتىدا ھەمىشە كۆيگەن بولاتتى.

شەيخ ئەخمى زەندەگانىي ـــ ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي ـــ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سامانى مەنئى قىلغانىدى، ئەمما: «ساما سۇغا ئوخشايدۇ. سۇ ئوتتىن يىراق بولغىنى ياخشى. ئوتقا سۇ قويساڭ، تۇتۇن پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر ئەللىك تەن دەرۋىشنىڭ ئارىسىدا بىر تەن ‹ئوتلۇق› بولسا، ئۇ بىر كىشىنى دەپ قىرىق توقۇز تەننى

وجه دين كه جوانمردليغ صورت دورورا ست ليغ جان اولارغه
جان حاصل دور بيغ راست ليق پس بوطائفه جان برورآدابي
حقوقنى يخشى ساقلاغاى حراكه اولارنى اصحاب معرفت دورلار
اما على نيك مردميت كارى اولدورركه بوصفاوصاف مذكورنى
واخلاق محموده برله موصوف بولغاى برلسى اولكه كفتارى ورعى
شنى دين مسلك آيدن ونفوس نسى اوصافى مثل ليك روح افزا
وحال شين بولغاى وهركيزه شيم تعليم اغاى مكروبن باره سيدا
كشى وكشى نيك پرده سينى برتماغاى واكر بجاده برايشدا انكاسهو
واقع بولسه اول كارنيك دەاول عالم نزديدا موجود بولسه انكا علم
بخيل ليق تعليم اغاى وبيطمع تعليم قيلغاى وزهد وتقوى سيه خلوغ
اظهار قيلماغاى وتانيك نام ليق برله معروف بولغاى واكر
كشيكا نصيحت قيلور بولسه خلوتدا قيلغاى وكشيكا قصاص
اجرى قيلسه اذليرليق قيلماغاى وفتوى خطاسى لارى نيك

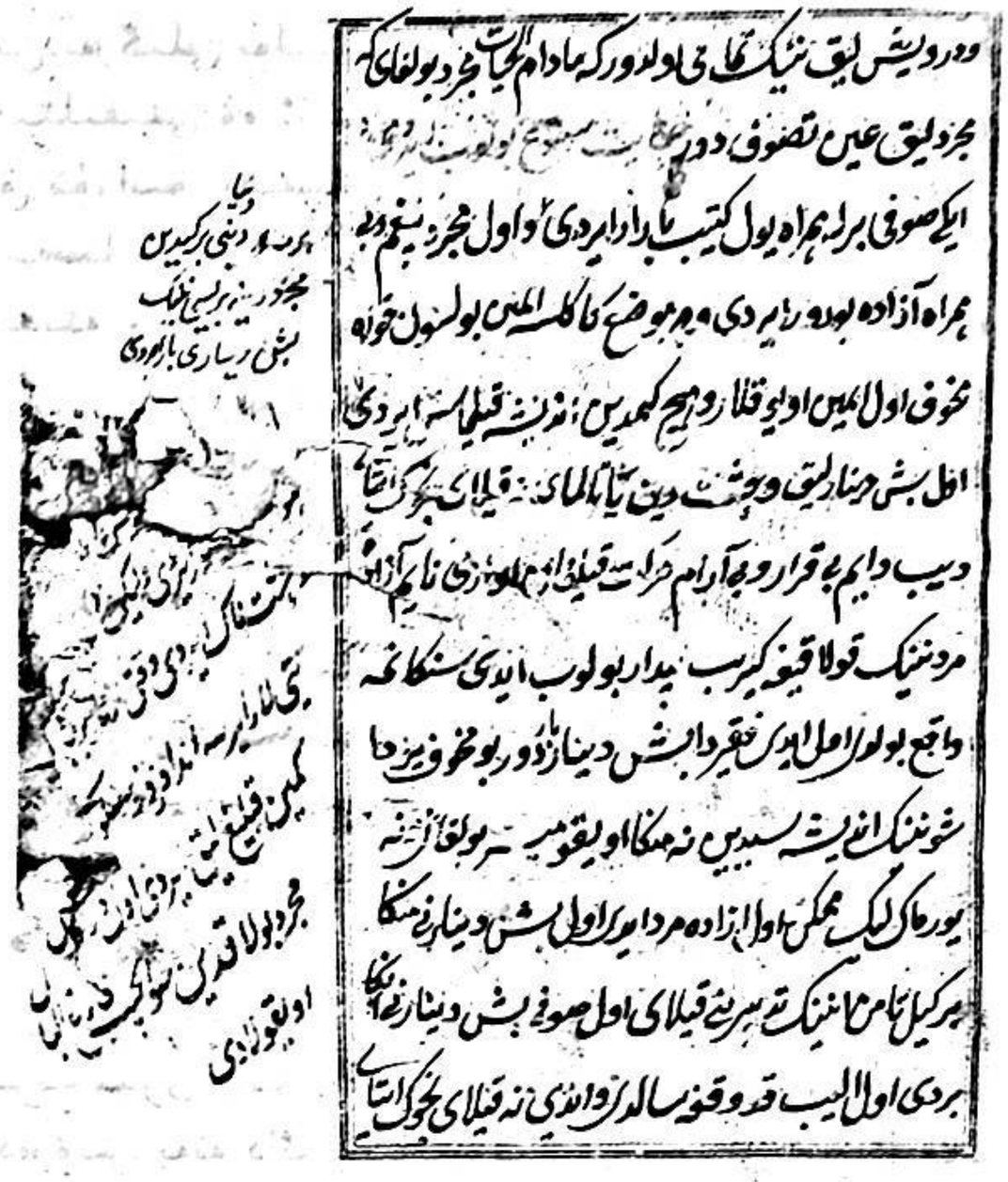
قولدىن بەرگىلى بولماس. ساما سەيرىدىن شۇ بىر تەننىڭ جىمجىتلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشمەكنى خالاپ توختاپ قالماق مۇڭاپىق ئەمەستۇر» دېگەنىدى.

ئەمما، دەرۋىش بولغان كىشى ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە مەرىپەتتە ئۆزىنى قەلب ۋە روھىيەت جەھەتتە بېزەپ قالماي، يەنە تاشقى جەھەتتىمۇ بېزىمەكى لازىمدۇر. ھېچ بولمىغاندا بۇ ئىككى سۇرەتنىڭ بىرسى بىلەن بولسىمۇ بېزىمەكى ۋاجىپتۇر.

بەس، دەرۋىش ئىبادەتكە ھېرىس، تىلى ئىبادەتكە باغلانغان، پىتنە ـ پاساتتىن خالىي، كىيىملىرى پاكىز بولغاي؛ سەپەر ئەسۋابلىرى ۋە لازىمەتلىكلىرى ـ ھاسا، ئىۋرىق، جايناماز، تاراغ، يىڭنە ـ يىپ، يەلپۇگۈچ، تىر ـ ناق ئالغۇچ ۋە مىسۋاكقا ئوخشاشلار دائىم تەييار تۇرغاي. شۇنداقتا كىيىملىرىنى يۇيۇش ۋە تىكىشتە باشقىلارغا ھاجىتى چۈشمەيدۇ. ھەتتا بۇنداق يېقىشلىق ھۇنەرلىرى ۋە خىزمەتلىرى بىلەن ھەمراھلىرىنى مەمنۇن قىلالايدۇ.

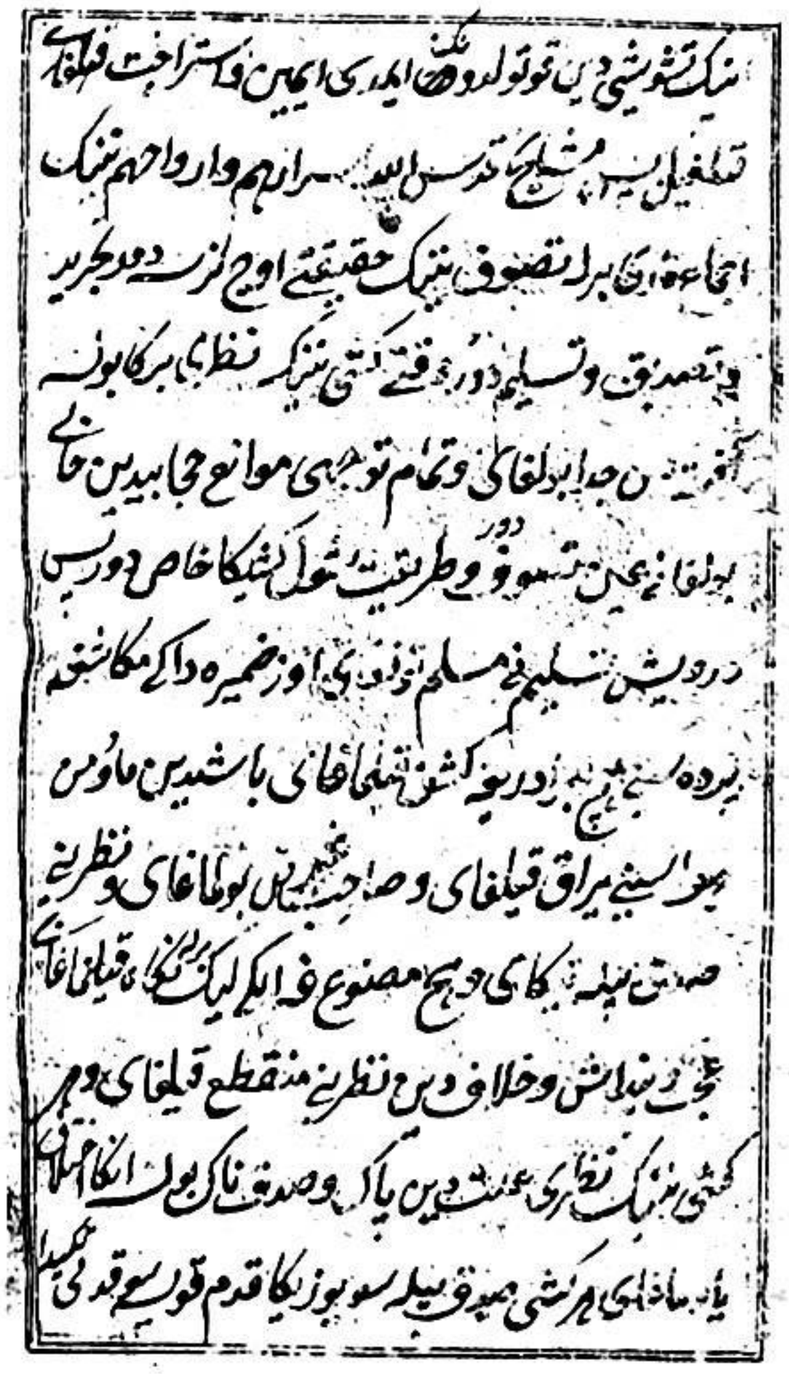
دەرۋىش يەنە دائىم سەپەر قىلىپ تۇرغاي. ناۋادا خانىقاغا بارسا، كىشىنىڭ خەيرلىك ئىشلىرىنى مەنئى قىلمىغاي، يەنى كىشىنى ئىبادەت قىلماقتىن توسمىغاي. ئاۋۋال ئوك ئايىغىنى سىلىپ، ئوك قەدىمى بىلەن خانىقاغا داخىل بولغاي. ئىجازەت بىلەن ئۆزىگە تەيىن بولغان يەردە نەرسىلىرىنى قويۇپ، جايناماز‌نى سىلىپ ئولتۇرغاي. ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشتا جامائەتنىڭ ئادىتى بويىچە تەرتىپ ساقلاپ، ئىككى رەكەت نامازنى ئۆتەپ ئولتۇرغاي. چىقىش ـ كىرىشتە سالامنى كەم قىلمىغاي. كىشىلەر بىلەن بولغان سۆھبەتتە ئەدەپ ساقلىغاي. ئورنىدىن كۆپ قوزغالمىغاي. گۇناھ بولىدىغان يەرلەرگە بېرىشتىن پەرھىز قىلغاي. خانىقادا كىشىلەر ئارا مەنسىز گەپ ـ سۆزلەر بولۇپ قالسا، دەرھال تاشقىرى چىقىپ كەتكەي. جامائەت ئارىسىدا ئىززەت ۋە ھۆرمەت تاپاي دېسە، سۆھبەت خالىمايدىغان كىشى بىلەن زورىغا سۆھبەت قۇرمىغاي. ئەمما، باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىغاي. كىشىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاش ـ دەرۋىشلەر ئادىتىدە پەرھىزدۇر.

دەرۋىش بولغان كىشى يەنە جامائەتنىڭ رازىلىقىنى ئىزدىگەي. باشقىلار قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئىنكار قىلسا، بىگۇناھ بولسىمۇ، جامائەتنىڭ رايىغا باققاي. ھەمىشە ئىستىغپار قىلغاي. جاپا ـ مۇشەققەتتىن قاچمىغاي. كىشىلەرنى مەسخىرە قىلمىغاي. جايناماز تۆپىسىدىن كەمرەك غايىب بولغاي. قەستەن، يەنى زورىغا بازارغا بارمىغاي. جايناماز‌دا باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرمىغاي. جامائەتتىن پىنھان «جەندە» تىكمىگەي، يەنى مال ـ دۇنيا

يىغمىغاي ۋە ئۇلاردىن يوشۇرۇنچە تائام يىمىگەي. ھەتتا بىر دانە بادام چاغلىق نەرسە بولسىمۇ ئۇلار-نىڭ، يەنى جامائەتنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزگەي. ھەرقانداق نەرسىنى «نىجىس» سۆز بىلەن ئاتىمىغاي. جامائەت ئارىسىدا ئاتىلىدىغان نام بىلەن ئاتىغاي. جامائەتنىڭ ئارىسىدا كۆپ سۆزلىمىگەي. ئۆز-گە كىشىنىڭ جايىنامىزغا دەسسىمىگەي. كىشىلەر-نىڭ ئارىسىدا ھاياجانلىنىپ چۆرگۈلەپ يۈرمىگەي. كىشىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇۋالمىغاي. كىشىلەر ساما-ماغا چۈشۈپ ياقا يىرتقان ھالەتتىمۇ، ئاقساقاللاردىن بىرسى ئەمر قىلمىغۇچە ساما ۋە ئۇسسۇلغا چۈ-شۈشكە ئالدىرىمىغاي. زىيادە ۋە بىھۇدە سۆزلىمە-گەي. ناۋادا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىراقلا ساماغا چۈشكەن بولسا، ئۇلارنىڭ رازىلىقىنى ئىزدەپ ساما قىلغاي. ئەمما، ساماغا چۈشكەن، ئۇسسۇل ئوينىغۇ-چان چاغدا كىشىگە پېشىنى ئۇرمىغاي. ئۇستىدىكى جەندىسى يىرتىلىپ كەتكەن ھالەتتىمۇ، دەرھال سې-لىۋەتمىگەي؛ سالغان بولسا، باشقىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويمىغاي. ئەگەر بىرەر دەرۋىش ماختىسا، مىن-نەتدارلىق ئىزھار قىلىش يۈزىسىدىن رەھمەت داستىخىنىنى يېيىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ھەدىيە ئورنىدا بىرەر نەرسە قويغاي. ئەگەر بىرەر دەرۋىش لىباس ئىنئام قىلىپ، دوستلۇق ئىزھار قىلسا، رەت قىلماي ئالغاي ۋە ئۆزىرە قويۇپ ياندۇرۇپ بەرگەي ــ ئىنساب قىلغاي. ھېچكىمدىن ئىنساب تەلەپ قىلمىغاي. ئاڭلىشىمچە، بۇ خىل سۈپەت ئاۋۋال پارسلاردا پەيدا بولغانىكەن. پارس ئەھلى كىشىگە ئىنساب قىلماقنى ئىزدەيدە-كەن، ئەمما كىشىدىن ئىنساب تەلەپ قىلمايدىكەن. خۇراسان ئەھلى ئۆزىمۇ ئىنساب قىلىدىكەن، كىشىدىنمۇ ئىنساب تىلەيدە-كەن.

دەرۋىش بولغان كىشى ئۆز رەنج ــ مۇشەققىتىنى كىشىگە تاڭماسلىقنى ۋاجىب بىلگەي. ئېغىر ــ بېسىق بولغاي. تائام ۋاقتىدا داستىخاندىن غايىب بولۇپ، ئۆزگە قوۋمنى ساقلىتىپ قويمىغاي. تائامغا جامائەتتىن ئىلگىرى قول ئۇزارتمىغاي. جاما-ئەتتىن ئىلگىرىمۇ تائامدىن قول يىغمىغاي. جامائەتكە ماسلىشىپ ئىش تۇتقاي ۋە ئۇلارنىڭ ئىجازىتىسىز كىشىگە ئۆز نېسىۋىسىنى تارتۇق قىلمىغاي. ئەگەر كېسەللىك ئىللىتى ياكى پەرھىز تۇپەيـ-لى تائام يېمەسلىك لازىم كەلسە، ئۆزرىنى جامائەتكە داستىخانغا تائام كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى ئىزھار قىلغاي. ئەگەر روزىدار، يەنى روزا تۇتقان بولسا، داستىخاندىكىلەرگە بىلىندۈرمەي، رو-

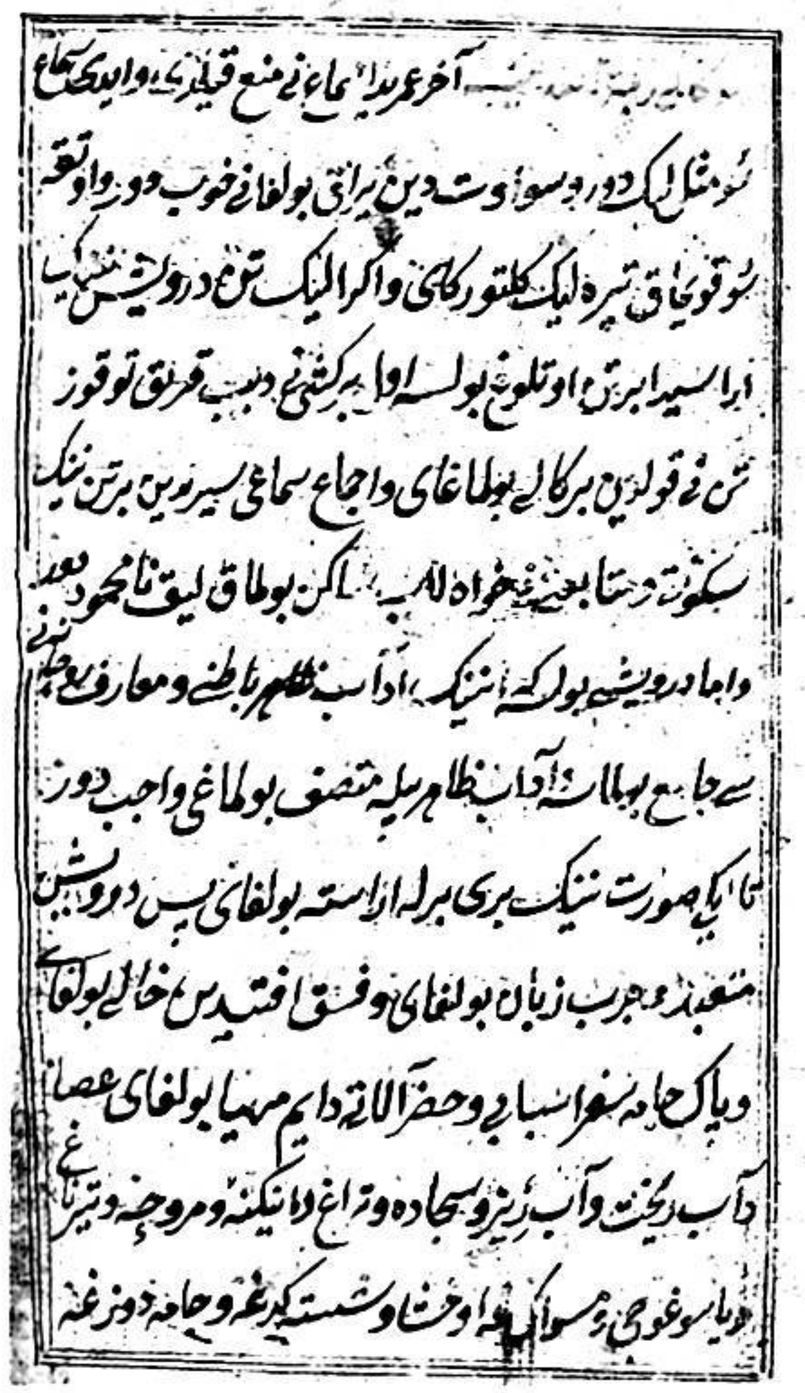
زىسىنى ئاچقاي، يەنى ئىپتار قىلغاي. تەرتىنى سۈنمىغان ئەھۋالدا زو-
ربغا تەرەت ئالمىغاي. ناۋادا تەرەت ئالماقچى بولسا، قىسقا كىيىم
كىيگەي. تەرەتتىن كېيىن ھۆل پۈتى بىلەن جايىنامازغا دەسسىمىگەي.
كەشتنى ھۆل پۈتىغا كىيمىگەي.

مەردلىك ۋە سوپىلىقنىڭ شەرتى يۈقىرىدا ئېيتىلغان تەرتىپ-
دۇر. ئەمدى سوپىلارغا بولغان مۇھەببەتنىڭ شەرتى شۈكى، ھېچ كىشى
سوپىلارنىڭ تەرەتلىرىگە مۇنكىر بولمىغاي. ئۇلارغا ھىيلە - مىكىر
ئىشلىتىشتىن پەرھىز قىلغاي ۋە ئەيىبلىرىنى «ھۈنەر» بىلگەي.
ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى غەيرىيلەرگە ھەرگىز ئېيتىپ يۈرمىگەي.
ساۋابلىق ئىشلىرىدىن مىننەتدار بولغاي، كۆزگە سىغمايدىغان قىلىق-
لىرىغا قارىتا ئىستىغپار ئېيتماق، توۋا قىلماق بىلەن كۆپايىلەنگەي.
ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىدە كىيىمنى پاكىزە كىيىپ، ھۈزۈرىدا ھۆرمەت
بىلدۈرۈپ، كەمتەرلىك بىلەن جىم ئولتۇرغاي. مىننەتدارلىقىنى بىل-
دۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇلار بەرگەن جەندىنى كىيگەي. ۋاقىتىكى، سو-
پىلار جەندىلىرىنى سالسا، ئۇمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ جەندىسىنى سال-
غاي. ئەمما، ھەر ئىشتا ئەدەپسىزلىك قىلمىغاي. كۆپ كۈلمىگەي ۋە
كۆپ ئېغىرلىقمۇ قىلمىغاي. بۇنداق كىشى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە
ئەخلاقسىز ئاتىلىدۇ. ۋاقتىكى، زەررىچە يېمەكلىك تاپسا، گەرچە ئاز بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھۈزۈرىغا كەلتۈ-
رۈپ: «ھەرقانچە ئاز بولسىمۇ، يالغۇز يېيىشكە رايىم بارمىدى» دەپ ئۆزرە ئېيتقاي. ھەرقاچان ئۇشبۇ تەر-
تىپتە يول تۈتۈلسا، دوستلار ئارا راستلىق ۋە مەردلىك تامام بەجا
كەلتۈرۈلگەن بولىدۇ.

ئەمما ئۇلار، يەنى ئادەمىيلىك سۈرىتىدىن تەن، جان ۋە ھە-
ۋەس نىسبەت بولغان گۈرۈھ ئەنبىيا ــ ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە
ئاللانىڭ رەھمەتلىرى بولغاي ــ نىڭ راستچىللىق، سېخىيلىق ۋە
ئىلىم - مەرىپىتى بىلەن مۇجەسسەملەنگەندۇر. بۇ گۈرۈھنىڭ
ئەجدادلىرىدىن ھەرقانداق بىرسىدە ئۇشبۇ ئۈچ خىسلەت، يەنى
راستچىللىق، سېخىيلىق ۋە ئىلىم - مەرىپەت مەۋجۇتلا بولسا،
ئۇنىڭ پەيغەمبەر ۋە ياكى زېرەك ھەكىم بولمىقى بەرھەقتۇر.
چۈنكى، ئۇلار راستچىللىق ۋە مەرىپەتنىڭ ئەجدادلىرىدۇر...

ئەگەر سەن ھېلىھەم ئىلىم ۋە مەرىپەتنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى
چۈشىنەلمىگەن بولساڭ، بىلگىنكى، مەرىپەتنىڭ مەنىسى تونۇماق-
لىقتۇر، يەنى نادانلىقنىڭ تونۇپ، نادانلىققا خاتىمە بېرىپ، دىيانەت
- پاكلىق يولىغا يۈز كەلتۈرمەكلىكتۇر؛ ئىلىمنىڭ مەنىسى بىل-
مەكلىكتۇر. بىلمەكلىكنىڭ ھەقىقىتى شۈكى، دوست ۋە ياتنىڭ
دوستلۇقى ۋە ياتلىقنىڭ تونۇش، ياخشى ۋە يامانلىقنىڭ دەرىجىسىنى
پەرقلەندۈرۈشتۇر.

ئىلىمنىڭ ھەممىسى بەش قىسىمدۇر، ئۇلار: ماھىيەت، كەي-

مصاحبِ بولماغای بوایکی صنعت مرغوب و خدمت محبوب برله
رفیق ایارِ ممنون قیلغای و سفر دوست بولغای بناکاه خانقاه دا
کشی کا مانع خیر بولماغای یعنی کشی نی عبادت قیلماقدین توختاتماغای
اولا اونک کفشنی سالیب اونک قدمی برله خانقاه غه داخل بولغای
اجازه برله اوزیکا تعیین بولغان یرده وضو و سجاده نی سالیب
اولتورغای اولتورسه قوبسه فقرادین دستوری الیه کیتمای
نمازِ آفتاب اولتورغای جمعیتی کم بولسه اسلام قیلغای و فقرا
برله صحبت قیلماغای و هر بریکا بارسا کم کم بارغای
متهم بولادورغان یرلاردین پرهیز قیلغای و خانقاه دا فقرا حدیث
مالایعنی کم ایتیل بولسا ارخانقاه دین تاشقاری چیقغای و فقرا
ارا سیدا عزیز و ارجمند بولغای صحبت خاه لاماید ورغاندا کشی
برله زور بیله مصاحب بولماغای لاحرمت زساقلاماغای کم حرمت
ساقلاماق لیق فقر طریقیدا فرض دور و جمع نزدیکرا صالحینه

چىيىات، مىقدار، سەۋەب ـ نەتىجە، ۋە يەكۈن، يەنى نېمىلىكى، قانداق ـ لىقى، نەچچىلىكى، باھانىسى ۋە نېمە ئۈچۈنلۈكى قاتارلىقلار. ۋاقتى ـ كى، «پالانىنى تونۇمايمەن» دېيىلسە، مىقدار جەھەتتىن ۋاجىپتۇر. بۇ مەرىپەتتۇر. بۇنىڭدا، يەنى تونۇش ـ تونۇماسلىق مەسىلىسىدە تۆت ئاياغلىق ھايۋانلار ئادەم بىلەن شېرىكتۇر. چۈنكى، ھايۋان ئادەمگە ئوخشاش ئۆزىنىڭ غىزاسى، يەنى يەيدىغىنى ۋە بالىسىنى تونۇيدۇ. ئەمما ئىنسانىنىڭ ئىلمى زىيادىدۇر. دېمەك، ئىنسان ماھىيەت، كەيـ چىيات، مىقدار، سەۋەب ـ نەتىجە ۋە يەكۈندىن ئىبارەت بەش تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى بىلەن ھايۋاندىن پەرقلىنىدۇ[3].

ئەي ئوغۇل، تىرىش، ھەرقانداق ئىشتا كۆپرەك ئىزدەن. ئەگەر مەرد، سېخىيلىق يولىغا كىرسەڭ، ھەممە ئادەم ساڭا كۆز تىكىدىغان بولىدۇ. شۇڭا، ئىمكانىيىتىڭنىڭ بارىچە ئۇچ ئىشتىن ئۆزۈڭنى ساقلا:

بىرسى، كۆرۈشكە بولمايدىغان نەرسىگە كۆز سالما؛ ئىككىنچىسى، تۇتۇشقا بولمايدىغان نەرسىدىن قولۇڭنى تارت؛ ئۈچىنچىسى، دېمەسلىككە تېگىشلىك سۆزدىن تىلىڭنى يىغ.

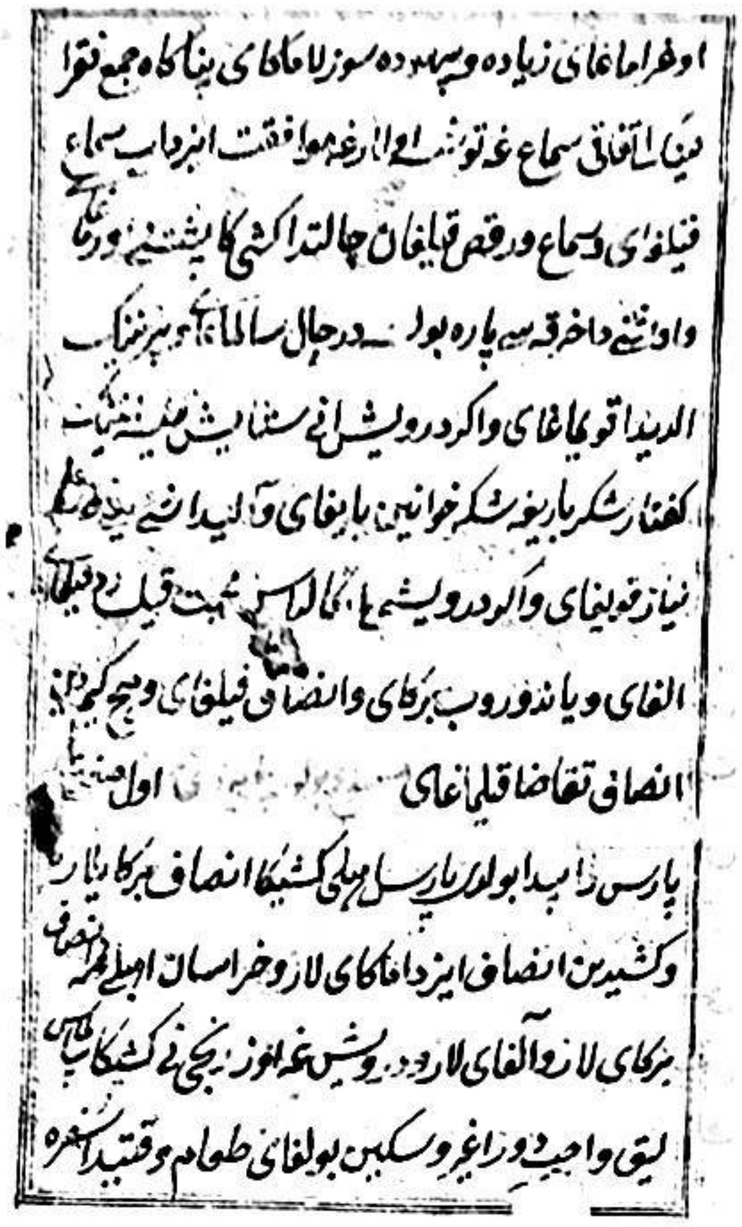
ئۈچ نەرسىنى دوست ـ دۇشمەنگە ئوچۇق تۇت:

بىرسى، ئۆيۇڭنىڭ ئىشىكى؛ بىرسى، داستىخان؛ يەنە بىرسى، ھەمياننىڭ ئاغزى. ئەمما، زىنھار يالغان ئېيتمىغىن. چۈنكى، ھەممە ناكەسلىكنىڭ مەنبەسى يالغان ئېيتماقلىقتۇر.

ھەرقانچە كاتتا كىشى بولسىمۇ، ئۇ سېنىڭ مەردلىكىڭگە ئېـ ھتىقاد قىلمىسا، ساڭا ئىشەنمىسە، ئۇنىڭدىن دۇشمەندىن قاچقانىدەك قاچ. چۈنكى، ئۇنداقلارنىڭ يېقىنچىلىقىدىن شۆھرەتپەرەسلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولىسەن. ناۋادا ئۇ ئۆزىنى ساڭا تەسلىم قىلىپ، ئاجىزلىقىغا تەن بېرىپ، ساڭا ئېتىقاد قىلسا، ساڭا ئىشەنسە، ئۇنىڭ دوستلۇقىنى قوبۇل قىل. ئۇنىڭ ھەرقانداق ئىشى ئۈچۈن جېنىڭنى ــ بارلىقىڭنى پىدا قىل. پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن يارەمدە بول. شۇندىلا سېخىيلىقىڭنى تولۇقى بىلەن يەتكۈزگەن بولىسەن. ئەمما، ئىلگىرىكى يامانلىقلىرىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشنىڭ كويىدا بولما. خىيانەت قىلىش خىيالىدىمۇ بولما. خىيانەت قىلىش مەردلىك ۋە سېخىيلىق جۇملىسىدىن ئەمەستۇر.

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، بۇ توغرىدا سۆز كۆپ ئىدى. ھەر تائـ پەنىڭ مەردلىك، سېخىيلىقىغا دائىر سۆزلەتلىرىنى بىر ـ بىر باـ يان قىلسام، گەپ ئۇزىراپ كەتكۈدەك. شۇڭا، سۆزنى قىسقىلا قىلدىم. نېمە دېگەن بولسام، ئۇنى شەرھلەپ چۈشەندۈرۈشكە تـ رىشتىم. مەردلىك، سېخىيلىق جۇملىسىدىن يەنە شۇنى بىلگىنـ كى، ئۆز نەرسەڭنى ئۆزۈڭنىڭ بىل. خەلقنىڭ نەرسىسىنى خەلقـ

ایزدا کای بیکناه انکا فقرا انکه رفیقلارم جمع غه خلاف
قیلماغای واستغفار قلیب غرامت تارتقای و خلق
نی تمسخر قیلماغای وسجاده توبه سیدیرم کم راق غایب بولغای
قصدا باتا رغه بارماغای وسجاده دا مربع حصار زانو
ادب تورماغای و فقرادین پنهان ژنده تیکماکای و اولار
دنیا ایشلاری ایچون ییاکای و اکر برکنه یادام بولسه هم اولارنینگ
نظرلاریغه کلتورماکای برنرسه نیگ سببی نجس حرفی بیله
لفظ کاسورماکای مکر جمع نینگ رایسیدا آتالا دورغان
انتیه اتاغای وجمع نینگ رایسیدا کوب سوزلاماکای واذرکا
کشی نی سجاده سیغه قدم قویماغای و فقرادا رایسیدا اضطراب
برله حرام قلیب یوماکای و کشی نینگ نشستکاهی دا اول
تورماغای وقتی فقرا اسمآ قلیب خرقه پاره قیلیلار تا سیر
امر قیلیماغونچه وجد و حالت نینگ سببی دین سماع و رقص غه

نماق بىلگىن. خەلقنىڭ مەنلىدىن تەمەيسىگىنى ئۇزگىن. ئەگەر مال ـ دۇنياغا ئېرىشسەڭ قالسا‌ڭ، خەلقتە نېسىۋە بەرگىن. ئەمما، ئۆز مۇل‌ـ كۈڭ ھېسابىدا بولمىغان نەرسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋېلىشى كويىدا بولما. ئەگەر خەلقتە ئېھسان قىلغۇدەك ئىمكانىيىتىڭ بولمىسا، مەيـ لى، لېكىن مال ـ دۇنيا تۇپەيلى سەۋەنلىك سادىر قىلمىغىن.

كىمكى پېقىر ئېيتقان تەرىقىدە تىرىكچىلىك قىلالىسا، تامام خەلقتىن ئۇلۇغ ۋە ھەممە كىشىدىن مەرد سانالغاي، دۇنيا ۋە سائادەت شۇ كىشىگە نېسىپ بولغاي.

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، بۇ كىتابتا نەچچە يەردە قانائەت توغرىسىدا سۆز قىلدىم. تەكرار ئېيتايكى، ناۋادا تەڭلىككە قالمىساڭلا، قانائەتچان بولغىن. ھەر ئىشتا ئېھتىيات قىلغىن. ھەسەت قىلمىغىن. ئۆزۈڭنى ھەمىشە خۇشخۇي تۇتقىن. چۈنكى، بارلىق غەم ـ قايغۇنىڭ مەنبەسى ھەسەتتۇر. سەمسىدە بولغايكى، پەلەكنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشى سەۋەبـ لىك ھەممە ئادەمگە ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ يېتىپ تۇرىدۇ. ئۇستازىم ـــ ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي ـــ دائىم: «پەلەكتىن غەم يەتسە، بوينۇڭغا ئالغىن؛ لوقما يەتسە، قوينۇڭغا سالغىن» دەيتتى. ھەقتائالا ـ مۇ: «ساڭا نېمە يەتكۈزسەم، مەيلى ياخشىلىق بولسۇن، مەيلى يامانلىق بولسۇن، قوبۇل قىلىپ شۈكۈر ئېيتقۇچىلاردىن بول» دەپ پەرمان قىلغان.

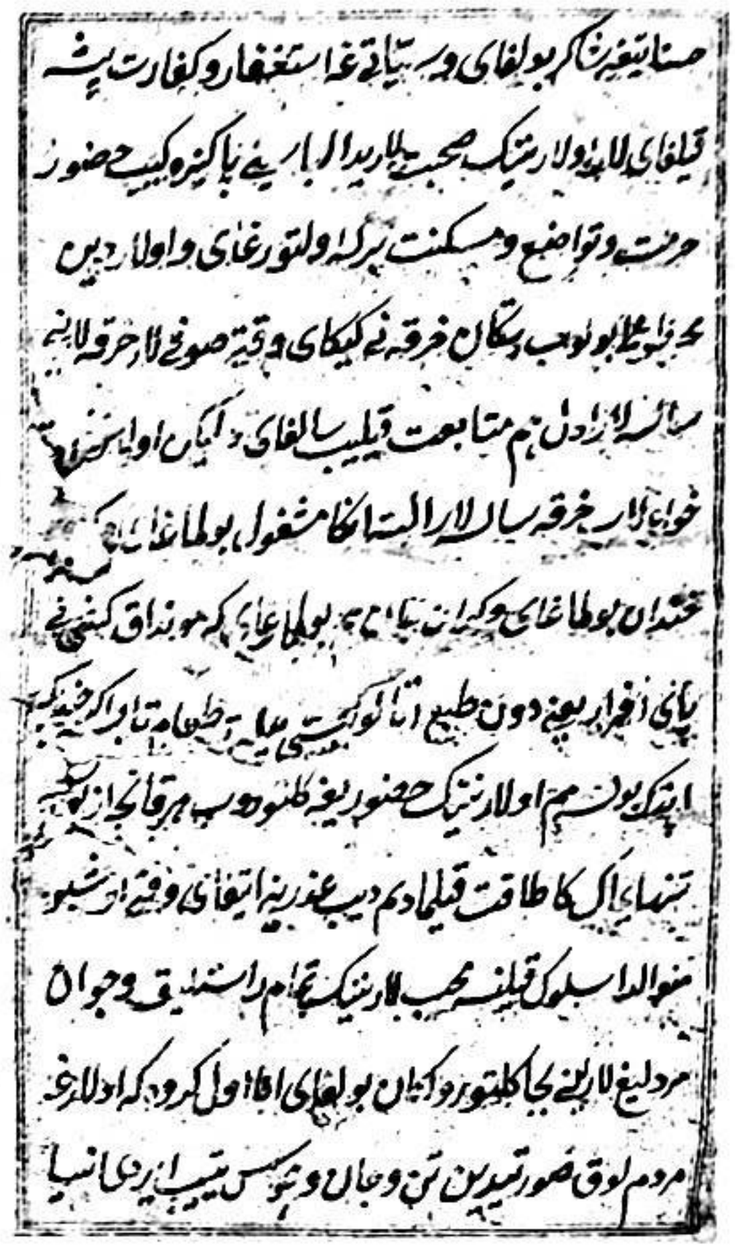
پەلەكنىڭ تەسىرى بۇ ئىككى ئىشتىن ـــ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن خالىي ئەمەس. ۋاقتىكى، سەن بۇ تەرىقىدە يول تۇتۇپ قانائەتنى كەسىپ قىلساڭ، سېنىڭ بۇ ئازاد تېنىڭ ھېچ كىشىگە بەندە (قۇل) بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆڭۈل ئەينىكىگە تەمە توزانلىرىنى يېقىن يولاتما. شۇنى بىلـ گىنكى، ئادەم ئەۋلادى ـــ مەيلى قايسى تائىپەدىن بولسۇن، ھەمـ مىسى پاك ئاللاتائالانىڭ بەندىسىدۇر. ئادەم پەرزەنتىنىڭ بىر ـ بىرىدىن كەم ـ ئارتۇق بولۇشى تەمە ۋە ھاجەتمەنلىكىنىڭ سەۋەبـ دىندۇر. قاچانكى كىشى تەمەنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىدىكەن، ئىككىلا ئالەمدە بىھاجەت بولىدۇ. ھېچ كىشىگە ھاجىتى چۈشمەيـ دىغان ئادەم ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشىدۇر؛ ئەگـ سىچە تەمەخور ۋە ھاجەتمەن ئادەم ئەڭ خار كىشىدۇر.

بىلىشىڭ كېرەككى، بەزى كىشىلەر تەمەنىڭ سەۋەبىدىن ئۆز ـ لىرىنى ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىرسىگە بەندە (قۇل) قىلىپ قويىدۇ.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، شەيخ شىبلى ـــ ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي ـــ مەسچىتكە بېرىپ ئىككى رەكەت نامان ئۆتىدى. ئۇ جاي ھەم مەسچىت، ھەم مەكتەپ بولۇپ، بالىلار بۇ جايدا ئوقۇيتتى. بالىلارنىڭ نان يەيدىغان ۋاقتى بولدى. بالىلار نانلىرىنى يېيىشكە باشلىدى.

ئىككى بالا شەيخ شىبلىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغانىدى. بىرسى

باینىڭ ئوغلى، يەنە بىرسى كەمبەغەلنىڭ ئوغلى ئىدى. باينىڭ ئوغلىنىڭ قويىنىدا ھالۋا بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلىنىڭ قولىدا بولسا قېتىمپ كەتكەن بىر پارچە نان بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلى باينىڭ ئوغلىدىن ھالۋا تىلىدى. باينىڭ ئوغلى:

— مېنىڭ ئىتىم بولۇپ «ھاۋ ـ ھاۋ» دەپ قاۋىغىن، — دېدى.

دەرۋىش بالا ئىتقا ئوخشاش قاۋىدى. باينىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا بىر پارچە ھالۋا بەردى.

شەيخ شىبلى گۈدەكلەرنىڭ بۇ ئىشلىرىنى كۆرۈپ يىغلاپ كەتتى. مۇرىتلىرى يىغىنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىدى، شەيخ شىبلى:

— قاراڭلار، بىر ۋاخ تاماق بۇ خالايىقنىڭ بەشىغا نېمىلەرنى يەتكۈزۈۋاتىدۇ؟! ئەگەر ئۇ بالا قولىدىكى شۇ قۇرۇق نانغا قانائەت قىلغان بولسا ئىدى، ئۆزى بىلەن ئوخشاش بىر بالىغا ئىت بولماس ئىدى، — دېدى.

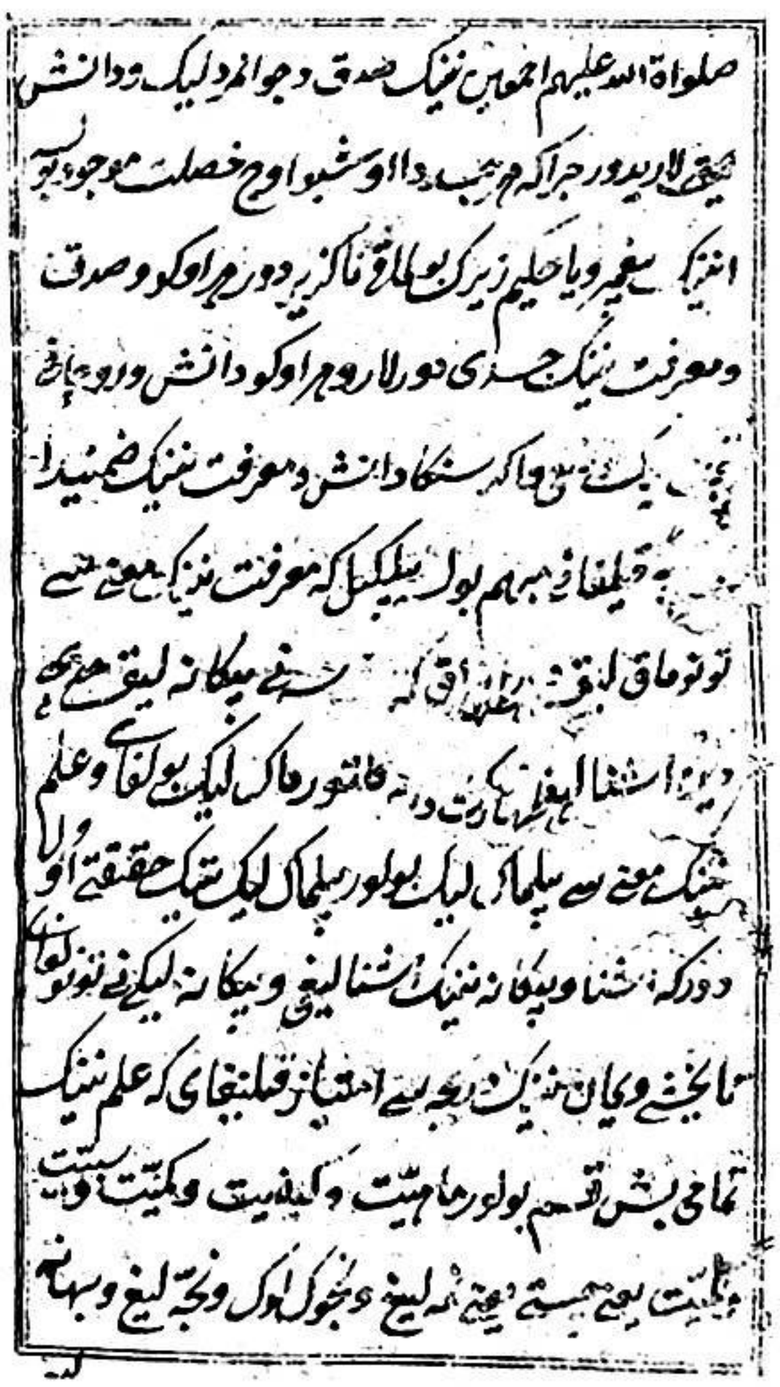
بەس، ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، مەيلى تەقۋادار كىشى بول، خاھى پاسىق كىشى، دائىم قانائەتچان بولغىن ۋە كىشىلەر ياقتۇرمىدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغىن، ئىككىلا دۇنيادا ئۇلۇغ ۋە پاك تەبىئەت ئاتىلىسەن.

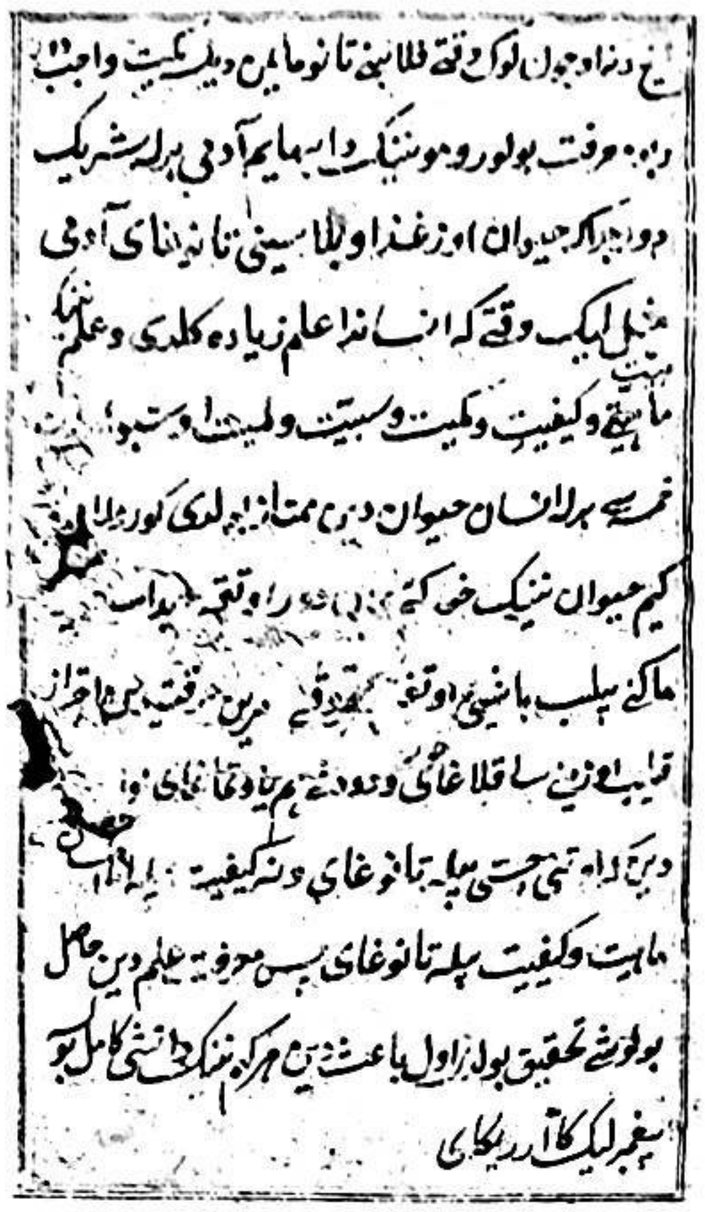
ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، بىلگىنكى، مەن بۇ كىتابنى قىرىق تۆت باب قىلىپ، ھەر بابتا ئاڭلىغان ۋە بىلگەن ھېكمەت ۋە مەنىلەرنى مىسال قىلىپ، قولۇمدىن كەلگىنىچە ۋە تەبىئىتىم يار بەرگىنىچە ساڭا بايان قىلدىم. ھەر بابتا نەسىھەتلەر قىلدىم. بىراق ئەقىل بابىدا ۋە ئىلىم توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېيەلمىدىم. ساڭا زور بىلەن زۇلۇم ئىچىدە «ئاقىل بول» دېيەلمەيمەن. چۈنكى، دانىشمەنلىكنى زۇلۇم ـ سىتەم بىلەن ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. بىلگىنكى، ئەقىل ئىككى قىسىم بولىدۇ:

بىرسى، «ئەقلى ئەزىز»دۇر، يەنى ئادەمدە تەبىئىي بولىدىغان تۇغما ئەقىل. ئۇنى كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىۋالغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچىسى، «ئەقلى مەكتەپ»تۇر. ئۇ كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىز» ئەقىل، زېھىن دەپ ئاتىلىدۇ. «ئەقلى مەكتەپ» دانىش، يەنى بىلىم دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر قاچان «ئەقلى مەكتەپ»نى ئۆگەنگىلى بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىز» بولسا خۇدا يىتائالانىڭ مەرھەمىتىدۇر. شۇڭا، ئۇنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، «ئەقلى ئەزىز»نى خۇدايىتائالا ساڭا بەرگەنىكەن، «ئەقلى مەكتەپ»نى رىيازەت ۋە مۇشەققەت بىلەن بولسىمۇ ئۆگىنىپ، «ئەقلى ئەزىز»گە ھەمراھ قىل، ئىككى ئەقىل بىلەن كامال تېپىپ جاھانىڭ دانالىرىدىن بولغايسەن. ناۋادا سەندە «ئەقلى ئەزىز»، يەنى تۇغما ئەقىل، تۇغما قابىلىيەت بولمىغان تەقدىردىمۇ، «ئەقلى مەكتەپ»نى ئۆگىنىشتىن باش تارتما. قانچىلىك ئىمكانىيىتىڭ بولسا،

شۇنچىلىك ئۆگەن. گەرچە ئەقىللىكلەر جۇملىسىدىن بولالمىساڭمۇ، ھېچبولمىغاندا جاھىل بولۇپ قالمايسەن. چۈنكى، ھېچنېمە بىلمىگەن دىن بىرنى بولسىمۇ بىلگەن ياخشىدۇر. «ئاتا بولالمىساڭ، ئانا بولغىن» دېگەن ماقال بار ئەمەسمۇ!؟ قاچانكى دانا بولۇشنى ئىستىسەڭ، ھېكمەت ئۆگەنگىن. ئەقىلنى ھېكمەت ئارقىلىقمۇ تاپقىلى بولىدۇ. بىرسى ئەرىستۇ تالىستىن سورىدى:

— ئەقىلنىڭ قۇۋۋىتى نېمە ئارقىلىق بولىدۇ؟

دېدىكى:

— ئادەمنىڭ قۇۋۋىتى غىزادۇر، ئەقىلنىڭ قۇۋۋىتى ھېكمەتتۇر.

ئەمدى بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ھەممە نەرسىنى مېنىڭ ئادىتىم، بىلگىنىم ۋە ماقۇل كۆرۈپ خالىغىنىم بويىچە جەمئىي قىلىپ، سەن ئۈچۈن بىر كىتاب قىلدىم. ھەر ئىلىمدىن، ھەر ھۈنەردىن ۋە ھەر كەسىپتىن مىسال كەلتۈردۈم. بۇ كىتابنى يىگىرمە پەسىل، قىرىق تۆت باب بويىچە تامام قىلدىم. يىگىتلىكىمدىن ياشانغانغا قەدەر خاتىرە پۈتۈش ئادىتىم ئىدى. يەتمىش ئۈچ ياشتا ئىدىم. تارىخقا تۆت يۈز ئەللىك بەش ئىدى. بۇ كىتابنى جەمئىي قىلىپ تامامىغا يەتكۈزدۈم. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خۇدايىتائالا ئۆمۈر بەرسە، ئۇشبۇ ئادەت بىلەن بولغۇمدۇر. بەس، ھەر نېمىنى ئۆزۈمگە ماقۇل كۆرگەن بولسام، ساڭىمۇ شۇنى ماقۇل كۆردۈم. ناۋادا بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق سۈپەتلەر ۋە ئادەتلەرنى بىلسەڭ، شۇنى ماقۇل كۆرگىن. ئەگەر بۇنىڭدىنمۇ ياخشىرا قىنى تاپالمىساڭ، مېنىڭ بۇ پەندۇ نەسىھەتلىرىمنى كۆڭلۈڭنىڭ قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ، ئەملىدە كۆرسەتكىن. ئەگەر سەن ئاڭلىمىساڭ ۋە قوبۇل قىلمىساڭ، خۇدايىتائالا سائادەتمەن ۋە بەختلىك يارانقان يەنە بىرسى ئاڭلايدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئاڭلىغان ۋە قوبۇل قىلغانلىرىنى ئەملىدە كۆرسىتىدۇ. بىراۋنىڭ پەند ـ نەسىھەتىنى ئاڭلىغان كىشىنى ھەرقاچان سائادەتمەن بىلگىن.

بۇ كىتابتا دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى ئىككىلا ئالەمدىكى سائادەتمەنلىكنىڭ ئالامىتى ۋە نىشانىدۇر...

ئىزاھلار:

① بۇ سۆز قول يازما تېكىستىدە «قدوق»، ھاشىيەسىدە «بولاق» يېزىلغان. قۇدۇق دەپ ئېلىندى.

② ئوتتۇرا تىرناق ئىچىدىكى مەزمۇنلار قول يازمىنىڭ ھاشىيەسىگە يېزىلغان بولۇپ، بىر ئاز پەجمۇردە بولغان. بۇ ئىبارىلەر «سىددىقنامە»نىڭ قول يازمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا رەتلەندى.

③ قول يازمىدا مۇشۇ يەردىن باشلاپ ئاخىرىغىچە بولغان بىرنەچچە ۋاراقنىڭ ئوتتۇرىسى چىرىپ يىرتىلىپ كەتكەن، خەتلىرى پۈتۈنلەي بۇزۇلغان. ئوتتۇرا تىرناق ئىچىدىكى بۇ مەزمۇنلار «سىددىقنامە»نىڭ قول يازمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا رەتلەندى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئابلىمىت ئەھەت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، ئىلھام ئابدۇللا پوسكام ناھىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە)

شائىر ھەيائىي شېئىرلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ قاشتاش

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: يېقىنقى يىللاردىن بېرى، نەچچە ئەسىرلىك تارىخنىڭ بۇران ـ چاپقۇنلىرىدا ئۆزىنى پىنھان تۇتقان كۆپلىگەن دىۋان ـ مەجمۇئەلەر، قول يازما ـ ۋەسىقىلەر ئارقىدىن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نەقەدەر مول مەزمۇنغا ۋە رەڭدارلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ناما-يان قىلماقتا. شۇنىسى ئېنىقكى، ھەربىر دىۋاننىڭ، مەجمۇئەنىڭ يېڭىدىن تېپىلىشى بىزگە دىققىتىمىزدىن سىرتتا قېلىۋاتقان ئالىم ـ ئۆلىمالىرىمىزنىڭ، شائىر ـ ئەدىبلىرىمىزنىڭ يەنىلا ئاز ئەمەسلىكىنى ئەس-كەرتىپ تۇرىدۇ.

بىز تۆۋەندە تىلغا ئېلىۋاتقان شائىر ھەيائىيمۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولمىغان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرسىدۇر. ئۇنىڭ بىر مەجمۇئەگە بىرنەچچە پارچە شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ مەجمۇئە ھازىر تۈركىيە مىللىي كۈتۈپخانا يازمىلار بۆلۈمىدە A1692/2 نومۇردا ساقلانماقتا. مەجمۇئەنىڭ نامى «ھىكايە-تى ھەزرىتى سۇلايمان نەبى ئەلەيھىسسالام ۋە سمۇرغ ۋە قىسسەئى قازا ۋە قەدەر» دېيىلگەن ھەم «چاغا-تايچە يېزىلغان بىر خەلق ھېكايىسى» دەپ ئىزاھلانغان. ئەمما، مەجمۇئەنىڭ ھەممىسى چاغاتايچە ئەمەس.

جەمئىي 153 بەتتىن ئىبارەت قول يازمىنىڭ a1، a 9، a 107 بەتلىرى قۇرۇق قالدۇرۇلغان. b 1 ـــ b 8 ـ بەتلىرى ئارىسىدا چاغاتايچە مەتىن، b 9 ـــ b 106 ۋە b 107 ـــ b 152 ـ بەتلىرى ئارىسىدا پارسچە ئىككى مەتىن بېرىلگەن. دېمەك، قول يازمىنىڭ تىلى «چاغاتايچە» دەپ ئەسكەرتىلگەن بولسىمۇ، پەقەت b 1 دىن b 8 غىچە بولغان بەتلىرىلا چاغاتايچىدۇر. قالغان قىسىملىرى پارسچىدۇر.

بۇ مەجمۇئەنىڭ كىم تەرىپىدىن، نەدە ۋە قاچان يېزىلغانلىقى، توپلام قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇر يوق. چاغاتايچە بولغان بىرىنچى بېتىدىن 8 ـ بېتىگىچە بولغان ئارىلىقتا شائىر ھەيائىيغا ئائىت بەش پارچە غەزەل ۋە بىر ھېكمەت بار: ئالدى بىلەن ئىككى غەزەل، ئاندىن بىر ھېكمەت، ئاندىن كېيىن يەنە ئۈچ غەزەل بېرىلگەن. گەرچە ھېكمەتتە ھەيائىينىڭ ئىسمى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەيائىينىڭ غەزەللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئو-رۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ھەيائىيغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلمەك تەس ئەمەس.

قول يازمىدىكى ھەيائىينىڭ شېئىرلىرىنى «شەرق تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان بىر مەجمۇئە: ھەيائىي ۋە شېئىرلىرى» دېگەن نام بىلەن نەشرگە تەييارلاپ، «تۈركىش ستۇدىئەس» ژۇرنىلىنىڭ 2013 ـ يىل-لىق 8 ـ، 9 ـ قوشما سانىدا ئېلان قىلدۇرغان فەتھە باكىرجى بۇ شېئىرلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى جە-ھەتتىن تەخمىن قىلىپ «16 ـ ئەسىردە ياشىغان بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ. بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە. تۆۋەندە بىز شائىر ھەيائىينىڭ مەجمۇئەدىكى شېئىرلىرىنى ئوقۇرمەن-لەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

بوسوزلارنى تىنگاغيل شەمس عاصى تېدى يا
كونگلونگدە اگر بارسە حاصى اندىشە طاعت
اويغوذين اديان بولدى بيا صبح سعادت
ھركيم ايرور اہل سعادت بوا وجوردا
جان برلا قوپوب قيلسە كرك نكر عبادت
شايستەء رحمتا كر بولسە عجب ايرماس
خوش كانيكا ھركشى كيم قيلسە قناعت اجمسە كوكل ھرد وسرا بولمەدى اول
ھر صوفى رصيلە كاس كيمە ارادت معمور ايرور ايكى جهان تحرد تنكا
كر ھر خراباتى قلور بولسە عنايت زاھدنە پيلور سن كە نظر بافتە كيم دور
اوشبو رواىت كر پيمانەسىنى سنگ شكستين اشيب خاكراول دل اوين برلا اكيكنە صبا كيم
ھر كيمكا كە بولدى كرم شاھ ولايت

ھيچ

انجيب من جرعە جام محبت نە تيماسين من كدائە ا دسو دولت
مكا كيم محيدە اوزگا بولماس بەبردى كيم ازلدە دست قدرت
ايشيم خونابە يوتماق عين الىقين كمر بردر مكا اولدە قسمت

كونكل تورمە طمع قىلمىدىن ايلدىن كە عاشق لارغە بو ايش قدر قيمت

حياتى عاشق اولديم خوشلارغە
اينك جنون تارتارم بسيار غربت

اگر اى ايكراى اگر ايو مجنون بتە بولديم من
ارام قرار قيلمايدين ايمان عقل قلديم من
ظاهر لاريم تقليد ايم وحدت يا قلندى
سراسر اوى تقدى عنايتين بولديم من
عنايت ايلسى قلندى ارادت واصلى قلندى
اغنيبا دين واصلى قلندى وجودينين بولديم من
اصليم بويتى عالم دين ظاهر تقليدى ادم دين
محب جانى اول دم دين ارزنى تيو بولدوم من
اول قبول اول قلندين عشق اغنيبا اول ايلدى
ظاهر دين كوزيو مدوردى فنا بولوب تيديم من
موندا ايسام وموندوپ اندا ايسام اندا پ
هم موندا هم اندا پسن تيو حيران قالديم من

عنايتى بيلدى — حكيم عشق دين ابتدى
عجب صنعه يتوردى — توشتى رفيق بولدىم من
عاشق كشى اى كونكل — ديوانه كرك بولسه
ديوانه لارە مسكن — ديوانه كرك بولسه
امان بشا پيلمانك — خانه وصالغه
كيجكل بو عزيز جاندين — جانانه كرك بولسه
مجنون كبى صنمنى — عشقندين الاى مشانك
بو جمله خلايقدين — مردانه يراق جانيك
معشوقه صرف ايله — عاشق كشى كاهمت
مردانه كرك بولسه — مى اچميش ازل كوندە
بيچاره حيائى تك — هر بر سوز مجلسده
مستانه كرك بولسه

هر كيم معشوق برلا — آشنا بولماق كراك
اولا اول، سوالدين — اجدا بولماق كرك
اوشبو كيمكه جان برلا وصالين — آشنادى معشوقه تك

ئاشىقكەن ئىخلاس بىرلا خاكپاي بولماق كەرەك
نازىلە ھەرىچە قىلسا ئول پەرى جەبر-جاپا
ئەي كۆڭۈل پەس جانىلە ئەھلى-ۋەفا بولماق كەرەك
خوب لارنىڭ رەسمى-ئادىتى ھەركىشى قىلسە قوبۇل
ھەربالاي-مەھنىتى كەلسە رىزا بولماق كەرەك
دەعۋاي-مەھەببەت ئەيلاكان بودۇر ئاسان دەۋا
بوھەياسىز كەمتەر ئاسىر-ۋخاندۇ جان بولماق كەرەك

قىلسە لۇتف-تەرھەم ئەگەر ئاۋۋال يارمىكا
بولسە كۆڭلۈم-جانى-پاك ئانىڭ بولغۇسى دىلدارمىكا
بەزى لار جەننەتنى ئىستار ئەگەر ئاۋۋال جەھەننەم
قىلماي جەننەتنى كورسا ئانى دىدار مىكا
بىر نەزەر ئارىمتى ئىمكان بولىدە قىلدىم ياد
ئىشقى بارىدە كەلمەس نىمە ئاۋۋال ئار مىكا
ئىشقى بارىدە كەلمەس نىمە ئاۋۋال ئار مىكا

قیلا دورلار منگا فردوس کلی پاك صفتی
کلی حسنیك قامتیده شور کل ایروخسار منگا
بقیمه سپ رحم کورزی برلا نه بولغای جالیم
ای حیاتی اکر اول قامتی کار منگا

محبت نیك بوستانده بلبل کبی
کل شوقیده تنها می فغان قیلغوم کیلور
محب لار کم کوتکل ملکین بوروب اذوه
محبت نیك کنجین نهان قیلغوم کیلور
مظهر ایمس عشق ایشتاری مظهر تروز
ارباغ رباح ریح القطعه کافرلار روحی ریح الفرقه
نصرانی لار روحی ریح اللغه یهودی لار روحی
ریح الغفلت عام لار روحی ارباغ ریح
الوده مومن لار روحی ریح الوصلت عارفلار
روحی ریح محب تایب لار روحی ریح

الرحمة عايه لار روحى والله اعلم نقل ايت
ار شيخ ابو يوسف همدانى رحمة الله عليه صفت من قيه
وصفات مشتبهه صفات منفيه ايسه كه شناختن
نقصان معرفت بو صفات مشتبه ايست كه نهايت
شود شناختن ذات فقد عرف ربه احكام طريقه
نجم نزوريه لار جواب التى نزور اول علم
انكيخ جلم اوچيخ صبر تورتنجى رضا بشيخ ادب التيخ
اخلاص اركان طريقت بيخم تمسالار جواب
اينكل التى نزور اول معرفت انكيخ تسليم اوچيخ
بعت تورتنج صدق بشيخ قناعت التى نغزلت
بيان طريقت بيخم نزوريه لار جواب اينكل
التى اول ارادت انكيخ سنى دت اوچيخ زهد تورتنجى
تقوى بشيخ توكل التيخ شوق بر كيم هو
ايرسه درويش ليك دعوى قيله بو اركان لارنى
بلماسه بو اركان لارنى بيلماسه دعوى باطل

1

كۆڭلۈڭدە ئەگەر بار ئىسە ئەندىشە، تائەت،
ئۇيخۇدىن ئويان بولدى يەنە سۇبھى سەئادەت.

ھەر كىمكى ئىرۇر ئەھلى سەئادەت بۇ ئۇچۇردا،
جان بىرلە قوپۇپ قىلسا كېرەك فىكرى ئىبادەت.

شايىستەئى رەھمەت ئەگەر بولسا ئەجەب ئەرمەس،
ھەق بەرگەنگە ھەر كىشىكىم قىلسا قەنائەت.

ئەي، خەستە كۆڭۈل، پىرى خەراباتە مۇرىد ئول،
ھەر سۇفىئى پۇر ھىيلەگە سەن بەرمە ئىرادەت.

مەئمۇر ئىرۇر ئىككى جەھان ئىچرە كىشىگە،
گەر پىرى خەرابات قىلۇر بولسا ئىنايەت.

زاھىد نە بىلۇرسەنكى نەزەر يافتە كىمدۇر،
گەر بىلمەس ئىسەك مەندىن ئىشىت ئۇشتە رىۋايەت.

خاك ئول دىلۇ دىن بىرلە ئىشىكىنىدە، ھەيائىي،
ھەر كىمگەكى بولدى كەرەم شاھى ۋەلايەت.

2

ئىچىپ مەن جۇرئەئى جامى مۇھەببەت،
نە يەتمەس مەن گەداغە ئۇشبۇ دەۋلەت.

ماڭا كىم ھىچ مەھەلدە ئۆزگە بولماس،
نە بەردىكىم ئەزەلدە دەستى قۇدرەت.

ئىشىم خۇنابە يۇتماق ئىشق ئىلىندىن،
مەگەر بىرۇر ماڭا ئەۋۋەلدە قىسمەت.

كۆڭۈل تۇتما تەمەئ قەدرىڭدىن ئەمدى،
كى ئاشىقلارغا بولماس قەدرۇ قىيمەت.

ھەيائىي، ئاشىق ئولدۇم خۇبلارغا،
ئانىڭ چۇن تارتارام بىسيار غۇربەت.

3

ئىگراي ئىگراي ئىگرايۇ،
مەجنۇن تەلبە بولدۇم مەن.
ئارام قەرار قىلمايىن،
ئىمان ئەتا قىلدىم مەن.

زاھىرلارنىم يىقىلدى،
ۋەجد ھالەت ياقىلدى.
سەراسەر ئۆي تاقىلدى،
ئىنايەتىن بۇلدىم مەن.

ئىنايەت فازىلى قىلدى،
ئىرادەت ۋاسىلى قىلدى،
ئەغياردىن فاسىلى قىلدى،
ۋۇجۇدسىزىن بولدۇم مەن.

ئەسلىم يوقلۇق ئالەمدىن،
زاھىر قىلدى ئادەمدىن،
مۇھىب جانى ئول دەمدىن،
ئەرنى تەيۇ بۇلدۇم مەن.

ئەۋۋەل قەبۇل ئول قىلدى،
ئىشق ئەغنىيا ئول ئەيلەدى،
زاھىردىن كۆز يۇمدۇردى،
فەنا بولۇپ تىندىم مەن.

مۇندا ئېسەم مۇندا سەن،
ئاندا ئېسەم ئاندا سەن،
ھەم مۇندا ھەم ئاندا سەن،
تەيۇ ھەيران قالدىم مەن.

ئىنايەتى يەتىلدى،
ھەكىم ئىشقدىن ئايتىدى،
ئەجەب سۇمئە يەتۇردى،
تەۋفىق رەفىق بولدۇم مەن.

4

ئاشىق كىشى، ئەي كۆڭۈل، دىۋانە كېرەك بولسا،
دىۋانىلەرە مەسكەن ۋەيرانە كېرەك بولسا.

ئاسان يېتىشە بىلمەك جانانە ۋىسالىغا،
كەچكىل بۇ ئەزىز جاندىن، جانانە كېرەك بولسا.

مەجنۇن كەبى لەيلانىك ئىشقىندىن ئالاي تېسەك،
بۇ جۇملە خەلايىقدىن بىگانە كېرەك بولسا.

مەردانە يۇرۇپ جانىك مەئشۇقە سەرف ئەيلە،
ئاشىق كىشىگە ھىممەت مەردانە كېرەك بولسا.

مەي ئىچمىش ئەزەل كۇندە بىچارە ھايائىيتەك،
ھەربىر سۆزى مەجلىسدە مەستانە كېرەك بولسا.

5

ھەر كىمە مەئشۇق بىرلە ئاشنا بولماق كېرەك،
ئەۋۋەلا ئول ماسىۋەللاھدىن جۇدا بولماق كېرەك.

كىمكى جان بىرلە ۋىسالىن ئىستەيدى مەئشۇقەنىڭ،
ئۇشبۇ كۇن ئىخلاس بىرلە خاكى پا بولماق كېرەك.

ناز ئىلە ھەر نېچە قىلسا ئول پەرى جەبرۇ جەفا،
ئەي كۆڭۇل، سەن جان ئىلە ئەھلى ۋەفا بولماق كېرەك.

خۇبلارنىڭ دەردى ئىشقىن ھەر كىشى قىلسا قەبۇل،
ھەر بەلايى مىھنەتى كەلسە رىزا بولماق كېرەك.

دەئۋئى مىھرۇ مۇھەببەت ئەيلەگەن بۇ دۇنيادا،
بۇ ھەيائىيتەك ئەسرۇ خانۇمان بولماق كېرەك.

6

قىلمىسا لۇتفۇ تەرەھھۇم ئەگەر ئول يار ماڭا،
بەسكى، جان بەرمەك ئىشى بولغۇسى دۇشۋار ماڭا.

بەئزىلەر جەننەتى ئىستەر ئەگەر ئول ھەشر كۇنى،
نە قىلاي جەننەتى، كۆرسەتمەسە دىدار ماڭا.

نەكى ئارىمنى ئانىن يولىدا قىلدىم بەرباد،
ئىشقى باردا كېرەكمەس يەنە ئول ئار ماڭا.

قىلادۇرلار ماڭا فىردەۋس گۇلىنىڭ سىفەتى،
گۇلى ھۇسنىڭ قاتىدا شۇر گۇل ئېرۇر خار ماڭا.

باقماسا رەھىم كۆزى بىرلە نە بولغاي ھالىم،
ئەي ھەيائي، ئەگەر ئول ئاقىبەتى كار ماڭا.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

غالىب بارات ئەرك

ئۇيغۇر باخشىلىرى ۋە ئەلىشىر نەۋائى

تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك پەللىسىنى ياراتقان، يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن، بىباھا مەنىۋى مىراس قالدۇرغان مۇتەپەككۇر، شائىر، دۆلەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائى ئافغانىستانىنىڭ قەدىمىي شەھىرى، شۇنداقلا ئۆز زامانىدىكى خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان ھىراتتا 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۇيغۇر باخشىسى ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى شۇ شەھەردە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىرمۇ ھىرات شەھىردە ساقلانماقتا.

تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات، ئېتىكا، تەزكىرىچىلىك ۋە باشقا جەھەتلەردە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان بۇ گىگانتنىڭ مىللەت مەنسۇبىيىتى ۋە باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا كۆپ ئىزدىنىشلەر بولدى، مانا شۇ ئىزدىنىشلەردە نامايان بولغان، ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇر يەتكۈزگەن مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدۇر. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ خانلىق تەختكە چىقىشىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان دوغلات ئەمىرى خۇدايدادنىڭ ئەۋلادى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرى چىڭگىزخان بەرگەن سۈيۈرغال زېمىن ماڭلايى سۈيە (تارىم ئويمانلىقى ۋە فەرغانىنىڭ بىر قىسمىنى كۆرسىتىدۇ)نىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ 2 ـ ئوغلى چاغاتاينىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولمىش ياركەنت سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاتىسى، موغۇلىستان خانى مەھمۇدنىڭ ئەمرى بىلەن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد ھۈسەيىن كۆرەگان 1495 ـ يىلى تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆرەتۆپەگە بارغان ۋە تاشكەنت قاتارلىق يەرلەردە بىرنەچچە يىل ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا بولغان. مانا شۇ مەزگىلدە دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ ئەۋلادى بولمىش مۇھەممەد ھۈسەيىن كۆرەگان بىلەن چاغاتاي خان نەسەبىدىن بولغان يۇنۇسخانىنىڭ كەنجى قىزى، شۇ ۋاقىتتىكى موغۇلىستان خانى مەھمۇدنىڭ سىڭلىسى خوبنىگار خانىمدىن كەلگۈسىنىڭ تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر 1499 ـ يىلى تاشكەنتە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەۋرنىڭ سىياسىي داۋالغۇشلىرىدا ياشاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن بۈيۈك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى ھىندىستانغا قەدەر بارغان ھەمدە ياركەنت سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەش ئىشلىرىغا قاتناشقان. ياركەنت سەئىدىيە خانلىقى (1514 ـــ 1680)نىڭ 2 ـ ئەۋلادى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان 1533 ـ يىلى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان ۋە دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى تەسىرىنى تازىلىغان. تۇبۇتتە لەشكىرىي يۇرۇشتە بولۇۋاتقان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان

خەۋپسىرەپ، يارىدەنت سەئىدىيە خانلىقىغا قايتماستىن، تۇبۇت، بەلۇجىستان، بەدەخشان ۋە كابۇللاردا بولغان، 1541 ـ يىلىدىن 1551 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر كەشمىرده ھۆكۈمران بولغان. مىرزا مۇھەمـ مەد ھەيدەر كۆرەگان ئەلىشىر نەۋايى توغرىسىدا قىممەتلىك ئۇچۇر يەتكۈزگەن، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نامىغا ئاتالغان «تارىخى رەشىدي» ناملىق ئەسىرى 1541 ـ يىلىدىن 1546 ـ يىلىغىچە كەشمىرده يېزىلـ غان. ئەلىشىر نەۋايى توغرۇلۇق يېزىلغان بايانلار كىتابنىڭ 2 ـ قىسمى، يەنى «مۇختەسەر»دە بولۇپ، 1541 ـ، 1542 ـ يىللىرى يېزىلغان. دېمەك، ئەينى زاماندا شېئىرىيەتتە، خەير ـ ئېھساندا، جامائەت ئىشلىرىدا شۆھرىتى تۇركلەر ياشىغان جايلار ۋە ئىران دىيارىغا يېيىلغان ئەلىشىر نەۋايى قازا قىلىپ 40 يىل ئۆتكەندە «تارىخى رەشىدي» يېزىلغان، ئۇنىڭ مۇئەللىپىنى شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈـ رۈپ مول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن دېيىشكە ھەقلىقمىز. شۇڭا، ھازىر «تارىخى رەشىدي»دىكى ئەلىشىر نەۋايىغا ئائىت بايانلار ئىلىم ساھەسىدە زور ئىناۋەتكە نائىل بولۇپ، ئىشەنچ بىلەن قارالماقتا.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدي»دە: «بۇ زاتنىڭ تەخەللۇسى نەۋايىدۇر، تۇركىي شېئىرنى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ھېچكىم ئۇنىڭدەك راۋان، گۈزەل، مەزمۇنغا باي ۋە ئۇنىڭچىلىك ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ نەزم ئۇسلۇبىغا كەلتۈرمەپتۇ. ئۇ زات بۇ پەنگە ئۇستازدۇر، ئۇنىڭ تۇركىي تىلـ دىكى شېئىرلىرى ھەزرىتى مەۋلانا جامىينىڭ پارسىي شېئىرلىرىغا.ئوخشاشلا زور شۆھرەتكە ئىگىدۇر... ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئۇچ تۇركىي دىۋانى، بىر پارسىي دىۋانى بار. تۇركىي تىلدا «تەزكىرەتۈل ـ ئەۋلىيا»، «تۇركىي خەمسە، قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپتۇ، بۇنىڭدىن بۆلەك يازغان كىتابلىرىمۇ تولا. بىرلا پارسچە دىۋانىدىن باشقا ھەممە ئەسەرلىرى تۇركىي تىلدا تەسنىب قىلىنغان.

ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇرنىڭ باخشىلىرىدىندۇر. ئاتىسىنى «كىچىككىنە باخشى» دەپ ئاـ تايىتتى، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىلەن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ دوستلۇق ئالاقىسى بار ئىدى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ئەمىر ئەلىشىر ئۇنىڭ خىزمىتىگە باردى، مىرزا ئۇنى پەرۋىش قىلدى، ئەمىر ئەلىشىر بولسا پەزىلەت ئىگىلـ رىنى پەرۋىش قىلدى. شۇ ئەسىردىكى تەڭداشسىز ئالىم ۋە تەقۋادار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمىر ئەلـ شىرنىڭ تىرىشچانلىقى، تەربىيەلىشى ۋە پەرۋىش قىلىشى بىلەن كامال تاپتى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بايلىقى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ھەممە مال ـ مۇلۇك ئۇسكۇناتلىرىدىن ھەر كۈنى ئۇنىڭغا ئون سەككىز مىڭ شاھرۇخىي كىرىم بولاتتى، ئۇنىڭ ھەممىسىنى پەزىلەت ئىگىلىرى ئىچىدىكى موھتاجلارغا سەرپ قىلاـ تتى... شۇ قەدەر تولا مەسچىت، لەڭگەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدىكى، ئېھتىمال ئۇنچىۋالا كۆپ ئىمارەتـ لەرنى ئالەم سەھىپىسىدە ئانچە كۆپ كىشى بىنا قىلالمىغان بولغىيدى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ خۇراساندا بۇ ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساقلىنىۋاتىدۇ[1]. شۇ ئەسىردىكى پەزىلەت ئەھلى ئىچىدە ئۇنىڭ پەرۋىش قىـ لىشىغا ۋە ياردىمىگە ئىگە بولمىغان ھېچكىم يوق...»[2] دېيىلگەن. «تارىخى رەشىدي»نىڭ ھازىرغىچە تېـ پىلغان قول يازمىلىرى نەچچە ئون خىلغا يېتىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، تارىخشۇناس ۋاڭ جىلەي سېلىشتۇـ رۇپ ئىزاھلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلغان نۇسخا، ئەنگلىيە ئالىـ مى رۇس تەرىپىدىن دۇنيادىكى كەمتۈك نۇسخىلار ئاساسىدا ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1895 ـ يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان نۇسخىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولغاچقا، خەنزۇچە نۇسخىدا يۇقىرىقى مۇـ ناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار يوق. «تارىخى رەشىدي»نىڭ تۇركىيەدە 2006 ـ يىلى نەشر قىلىنغان تۇركچە نەشرىمۇ ئېلىمىزدىكى خەنزۇچە نەشرى بىلەن بىر مەنبەدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقتىن، ئەلىشىر نەۋايى

توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كەم. ئالىملىرىمىزنىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، ئەلىشىر نەۋائىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇ-
چۇرلار ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا 1430 نومۇردا ساقلىنىۋاتقان قول يازمىسىدا[3] بولغاندىن سىرت، ئىران جۇمھۇرىيىتىنىڭ تېھران شەھىرىدە 2005 - يىلى نەشر قى-
لىنغان پارسچە نۇسخىسىنىڭ[4] 310 - بېتىدىمۇ يۇقىرىقى بايانلار بار. خەنزۇچە ۋە تۇركچە نەشرلىرىدە ئەلىشىر نەۋائىي توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار بولمىسىمۇ، ئۆزبېكىستاندا ساقلىنىۋاتقان قول يازما ۋە ئىرانىنىڭ پارسچە نەشرىدىكى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇيغۇر باخشىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغانلىقىدەك ئىشەنچلىك ئۇ-
چۇر، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ زامانىسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيسى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىنى بېكىتىشكە مەنبە بولغان[5]. مۇشۇ پاكىتلار ئاساسىدا، بۇ بۇيۇك ئالىمنىڭ مىللەت كېلىپچىقىشىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلى-
كىنى ئىلىم ساھەسىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان.

يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، 16 - ئەسىردىكى تارىخچى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدي» نامىلىق ئەسىرىدىكى «ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەسلي ئۇيغۇرنىڭ باخشىلىرىدىندۇر» دېگەن بايانى ناھايىتى روشەن، قىممەتلىك ئۇچۇردۇر. يۇقىرىقى بايانداكى «ئۇيغۇرنىڭ» ئىبارىسى ئۇنىڭ مىللەت كىمى-
لىكىنى بېكىتىشتىلا ئەمەس، ئاتا ماكانىنىڭ قەيەرلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئۇ-
چۇر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنداقتا شۇ زاماندىكى «ئۇيغۇر» ئىبارىسى قانداق ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ؟ «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى كۆرسىتىشتە، 11 - ئەسىردىكى بۇيۇك ئەللامە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلى-
رىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. مەھمۇد كاشغەري «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە: «ئۇيغۇر ـــ بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار»[6]، دەپ يازغان ھەمدە بۇ شەھەرلەرنىڭ سۈلمى، قوچۇ، چانبالىق، بەش-
بالىق ۋە ياڭىبالىقنى كۆرسىتىدىغانلىقى، بۇ ئەلدىكىلەرنىڭ مۇسۇلمان ئەمەسلىكى، ئۆز دىنىغا مەھكەم-
لىكى، ئۇستا مەرگەنلەردىن ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. مەھمۇد كاشغەري يەنە تۈركي قەبىلىلەرنىڭ تۈرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ، «ئۇيغۇر»[7] قەبىلىسىنىڭ ساناپ ئۆتكەن ھەمدە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شېۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن يىگىرمە تۆت ھەرپتىن ئىبارەت تۈركي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت - چەكلىرى-
نى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمي خەت - چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. يۇقىرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سۆزلىدىم... تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادى-
لىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ...»[8]، دەپ كۆرسەتكەن. مەھمۇد كاشغەري زامانىسىدا ئۇيغۇر خانلىقلىرى خاقانىيە (9 - ئەسىردىن 1212 - يىلى-
غىچە) ۋە ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى (857 - يىلىدىن 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە)نىڭ ئايرىم ھاكىمىيەتلەر ئىكەنلىكى، خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا پەرقلەر بارلىقىنى كۆرسەتكەن. بىلمەك ھاجىتى-
كى، قوشنا ئىككى خانلىق خاقانىيە ۋە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاھالىلىرى يۇقىرىدا كۆرگەندەك بىر خىل تىلدا سۆزلىشىپ، بىر خىل يېزىق قوللانغان بولسىمۇ، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرق سەۋەبلىك ئىككى ئەل ئارىسىدا سۈركىلىش، زىددىيەتلەرمۇ پەيدا بولۇپ تۇرغان، شۇ ۋەجدىن ئۆزلىرىنىڭ خانلىق تەۋەلىكلە-
رىنى ناھايىتى كەسكىن پەرقلەندۈرگەن. «ئۇيغۇر» دېيىلگەن ھاكىمىيەت خاقانىيەلىكلەر تەرىپىدىن «ئۇي-
غۇر ئېلى» دەپ ئاتالغاندەك، ئۇيغۇر ئېلى ئاھالىلىرىمۇ كۆپىنچە ھاللاردا «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىغان،

قىسمەن ئەھۋاللاردا «ئون ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىغان. شۇڭا خەنزۇچە ۋە موڭغۇلچە ماتېرىياللاردىمۇ شۇ بويىچە ئېلىنغان[9]. شۇ ۋاقىتلاردا خاقانىيە يەنە ئىسلام ئېلى دەپ ئاتىلىپ، «ئۇيغۇر ئېلى»دىكىلەرنىڭ مۇسۇلمان ئەمەسلىكىگە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن قارشى قويۇلغان. يۈەن سۇلالىسى (1271 ــ 1368) دەۋرىدىكى خەنزۇچە يازمىلاردا «畏兀儿国»، «高昌国» دەپ يېزىلغان. مۇشۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئىدىقۇتلىرى ئۇچۇن، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يوڭچاڭدا 1334 ـ يىلى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىل ـ يېزىقلىرىدا تىكلەنگەن تۆھپە مەڭگۈ تېشىدا «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغانلىقى، ئىدىقۇتىنىڭ «گاۋچاڭ ئوڭ» (高昌王) دېگەن ئالتۇن تامغىنى ئىشلەتكەنلىكى يېزىلغان[10]. مۇشۇ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىدا يۈەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئىدىقۇتقا 王高昌 دەپ نام بېرىپ ئالتۇن تامغا ئويۇپ بەرگەنلىكى، (畏兀儿之境) ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىنى باشقۇرغانلىقى، (畏兀儿城池) ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى قايتا قۇرغانلىقى يېزىلغان[11].

يۇقىرىقىلار خاقانىيەلىكلەر ۋە شۇ خانلىق ئىچىدىكىلەرنىڭ قالدۇرغان ئۇچۇرلىرى بولۇپ ناھايىتى قىممەتلىك ھەم ئىشەنچلىك. پېرسىيەلىك تارىخچى راشىددىن پەيزۇللاھ (1247 ــ 1318) «جامىئۇت ـ تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدىمۇ ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىغان[12]. ئىران تارىخچىسى ئاتامەلىك جۇۋەينى (1226 ــ 1283)نىڭ «تەۋارىخى جەھانكۇشاي»[13] ناملىق ئەسىرىدىمۇ يۇقىرىقىدەك ئاتالغان، بۇ ئەسەردە ھەتتا «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسى مۇسۇلمان ئىبارىسىگە قارشى ھالەتتە بايان قىلىنغان[14]. ئىتتالىيەدە تۇغۇلغان جەن پۇلان كارپىنى (1182 ــ1252) 1246 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇم شەھىرىگە بارغان. ئۇنىڭ كىتابىدا ئۇيغۇر ۋە سېرىق ئۇيغۇر نامىلىرى كۆرۈلىدۇ[15]. 1253 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى موڭغۇل خاقانى مۆڭكەنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ بېرىپ، كېيىنكى يىلى 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قوبۇل قىلىشىغا، 4 ـ ئايدا خاقان بىلەن بىللە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاستانىسى قاراقۇرۇمغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولغان ۋىلىيام رۇبرۇكمۇ ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىنى كۆرسىتىشتە «ئۇيغۇر» ئىبارىسىنى ئىشلەتكەن[16]. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرى (1271 ــ 1368)دىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ يېزىلغاندىن باشقا، يەنە ئىدىقۇتى 王高昌 ، ھاكىمىيەت 国高昌 دەپمۇ ئاتالغان، ئۇنداقتا 高昌 قانداق ئۇقۇم؟ خۇددى مەھمۇد كاشغەرىي «قوچۇ»نى «ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرسىنىڭ ئېتى، بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ»[17] دەپ يازغىنىدەك، بۇ نام مەلۇم ئەھۋاللاردا ئۇيغۇر شەھەرلىرى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتقىنىدەك، يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدە 高昌 نامىنىڭ ئۇيغۇر دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز، بۇ تەرىپىنى مىڭ سۇلالىسى (1368 ــ 1644)نىڭ باشلىرىدا تۇزۇلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»[18]دىكى (Uyghur قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نامىنىڭ ئوقۇلۇشى)، «畏兀儿» خەنزۇچە تەلەپپۇزى، «高昌» خەنزۇچە تەڭدىشى دېيىلىشى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، مۇشۇ تەڭداشلىقتىن يۇقىرىقى نامىنىڭ «ئۇيغۇر خانى»، «ئۇيغۇر ئېلى» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ تەرىپىنى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپان ـ قومۇل رايونىدىكىلەر بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى ئالاقىلەردىن تۇزۇلگەن «ئۇيغۇر مەھكىمىسى ئالاقىلىرى» (高昌馆来文 ۋە 高昌馆课)لەردىنمۇ كۆرۈش مۇمكىن، بۇ ئالاقىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن شۇ ۋاقىتتىكى خەنزۇ تىلىغا ياكى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. مىسال قىلساق: 38 ـ پارچىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى «ئۇيغۇر ئۇلۇس» سۆزلىمى خەنزۇچىغا 高昌国 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 42 ـ پارچىدا «ئۇيغۇر يىر» بىلەن 地高昌 تەڭداش قىلىنغان. 69 ـ پارچىدا 畏兀儿地面 سۆزى «ئۇيغۇر يىر» دەپ تەرجىمە قى-

لىنغان. مانا مۇشۇلاردىن قارايدىغان بولساق، تۇرپان ۋە بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى ھاكىمىيىتى تېررىتورىيەسى شۇ ھاكىمىيەت دەۋرىدە ھەم شۇنىڭدىن كېيىن مەلۇم دەۋرلەرگىچە «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان، بۇ خىل ئاتاشنىڭ تاكى 16 ـ ئەسىرلەرگىچە داۋام قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدي»دە ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى رايونىنى «ئۇيغۇر رايونى»[19] دەپ ئاتىغان. فېڭ جياشىڭ، چىڭ سۇلۇ ۋە مۇ گۇاڭۇېنلار تۇزگەن «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالىردىن قىسقىچە توپلام» ناملىق كىتابتا، ئۇلار ئىگىلىگەن ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلىنىپ، «غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى، موڭغول ئىمپېرىيەسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر (从几畏) ياكى 高昌国 دەپ ئاتالغان»[20] دەپ ھۆكۈم چىقارغان. 17 ـ ئەسىردە ياشىغان بەلىخلىق ئالىم مۇھەممەد ئىبنى ۋەلىينىڭ يەتتە تومۇق ئېنسىكلوپېدىيەلىك ئەسىرى «بەھرۇل ـ ئەسرار»دىكى ئۇچۇرلارمۇ بۇ قاراشلىرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «كاشغەر ـــ ئالەمنىڭ مەشرىقىدىكى كاتتا ئەللەرنىڭ بىرسى. مۇستائۇفى كاشغەرنى قىتتان شەھرلىرىدىن ھېسابلايدۇ، باشقىلار ئۇيغۇرستان دېيىشىدۇ، ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى ئىقلىم ئارىسىغا جايلاشقان. كاشغەر مەشھۇر مەملىكەتلەرنىڭ بىرسى، ئىسلام ئەللىرىنىڭ چېگراسى. ئۇ موغۇلىستان دالاسى، قىتتان، تۇبۇت، بەدەخشان ۋە پەرغانە بىلەن چېگرالىنىدۇ. ياركەند، ئاقسۇ، خوتەن، چالىش، تۇرپان، باي، كۇسەنلەر ئۇنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدۇر. (بۇ ئەلنىڭ) مەركىزىي شەھىرىمۇ كاشغەر دەپ ئاتىلىدۇ... ئۇيغۇر ئالەمنىڭ مەشرىقىدىكى ئەللەرنىڭ بىرسى، ماۋارەئۇننەھرنىڭ شەرقىدە، تۇران زېمىنىنىڭ ھۇدۇدىغا جايلاشقان. كۆپلىگەن يۇرتلارنى ۋە شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالمالىق، بەشبالىق، خالىلۇخ، چىگىل، فارا كاشان، قۇم ۋە تاتار بۇ ئەلنىڭ شەھەرلىرىدۇر...[21]». «ئۇيغۇر» ھۇدۇدى ئۇقۇم دائىرىسىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىنىڭ تېررىتورىيەسىنى كۆرسىتەتتى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلىرىغا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، بۇگۈر ۋە چەرچەن ئارقىلىق ئىككى ھاكىمىيەت ئۆزئارا چېگرالانغان، مەلۇم تارىخىي دەۋرلەردە چېگرا ئىدا ئۆزگىرىش بولغان، جۇملىدىن چەرچەن تەۋەسىدە شەرقە ئازراق سۇرۇلگەن بولسىمۇ، بۇگۈر تەرەپتىكى چېگرا ئاساسەن ئۆزگەرمىگەن. ۋون لېكوك بايقىغان T.M.176 نومۇرىدىكى مانى يېزىقىدا ئۇچۇر قالدۇرۇلغان پۈتۈككە ئاساسلانغاندا، بۇ ئەلنىڭ كەم دېگەندىمۇ 22 شەھىرى بارلىقىنى بىلەلەيمىز[22]. مەھمۇد كاشغەرىي دىنىي ئەقىدىسى تۈپەيلىدىن «ئۇيغۇر ئېلى»نىڭ ئاساسلىق ھەم مەشھۇر بولغان بەش شەھىرىنىلا تىلغا ئالغان، خالاس. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئۇيغۇر ئېلى» خېلى چوڭ تېررىتورىيەگە ئىگە ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن تۆھپە مەڭگۈ تېشىدىكى بايان بويىچە قارىساق، مەلۇم ۋاقىت شىمالدا ئامۇ دەرياسىغا، جەنۇبتا جيۇچۈەنگە، شەرقتە ئۇدۇن (خوتەن) ۋە كاشغەرگە، غەربتە تۇبۇتكە تۇتىشاتتى[23]. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، 10 ـ ئەسىردە خاقانىيەدە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن خاقانىيە ۋە ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى ئارىسىدا ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن چوڭ پەرق كېلىپ چىققان، بۇ پەرق ئاساسلىقى دىنىي ئېتىقاد ئارقىلىق گەۋدىلەنگەن. خاقانىيە ھەتتا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىنى مۇنقەرز قىلىپ، ئىسلاملاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغان ۋە بىر قىسىم زېمىنلىرىنى تارتىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان بولسىمۇ، تولۇق ئىگىلەشكە مۇيەسسەر بولالمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى دائىرىسىدىكىلەر 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن مۇسۇلمانلىشىپ بولغان. ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدىكىلەر كېيىنرەك مۇسۇلمان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ ئەل دائىرىسىدە مەلۇم ساندا مۇسۇلمانلار ياشىغان، ئىدىقۇت سالىندى تېكىن زامانىدىكى ئۇچۇرلار بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ. دىنىي ئېتىقادتىكى پەرقلەر بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنى بىر ـ بىرىدىن كەسكىن پەرقلەندۇرۇش زۆرۇرىيىتىنى تۇغدۇرغان، شۇنىڭ ئۈ-

چۈن ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى ۋە ئاھالىسى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىپ مۇسۇلمانلارغا قارشى قوپۇلغان، شۇ ۋاقىتتا «ئۇيغۇر» نامى ئۇزۇن ئىچىگە ئالغان تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە مۇسۇلمان ئەمەسلىكنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان، بۇ خىل قاراش «ئۇيغۇر»لارنىڭ تۇغلۇق تۇمۇرخان (1348 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغان، ئۇنىڭ دەۋرىدىن بىلەن 160 مىڭدىن ئارتۇقراق ئۇيغۇر، موڭغۇل ئاھالىسى مۇسۇلمان بولغان) ۋە كېيىنكى ئەۋلادلىرى زامانىدا تەلتۆكۈس مۇسۇلمان بولغانغا قەدەر داۋاملىشىپ قالماي، كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ شۇ تەۋەلىكنى كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيەۋى نامغا ئايلانغان. خاقانىيە ئاھالىلىرى، ئالتۇن ئېل ئۇدۇن ھاكىمىيىتى تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر گەرچە كېلىپچىقىشى جەھەتتىن بىر دەك، يەنى ئۇيغۇر بولسىمۇ، 11 ـ ئەسىرلەردە ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىماستىن «تۈركىي» دەپ ئاتىغان، ناۋادا ئۇلار شۇ تارىخىي دەۋردە ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان بولسا، خانلىق تەۋەلىكىدە سەۋەنلىك كۆرۈلۈپ قالماستىن، دىنىي ئېتىقادىدىمۇ سەۋەنلىك كۆرۈلگەن بولاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن خاقانىيەلىكلەر ئۆزلىرىنى دىنىي ئېتىقاد ۋە ھاكىمىيەت تەۋەلىكىنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى بىلەن «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپ قېلىشتىن ئىبارەت قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بابۇر ياشىغان 16 ـ ئەسىردىمۇ بۇرۇنقى ھۇدۇدلىرى بويىچە، خاقانىيە تەۋەلىكىدىكىلەر كاشغەرلىك (مەسىلەن، ئەھمەد ھاجى بەگ سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئىدى[24]، دېيىلگەن، كاشغەردىكى تۇغقانلىرىغا سوۋغا يوللىغانلىقىنى تىلغا ئالغان) دېيىلسە، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى دائىرىسىدىن بولغانلارنى «ئۇيغۇر» (مەسىلەن، ئابدۇلكەرىم ئەشرەت ئۇيغۇر ئىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىدا ئىشكئاغا ئىدى. سېخىي ۋە مەردانە كىشى ئىدى)[25]، دەپ ئاتىغان. مانا مۇشۇلاردىن قارايدىغان بولساق، 11 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە تارىم ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى كەڭ دائىرىسىدە ئۇيغۇر تىللىق ئاھالىلەر ياشىغان، ئۇلار مەلۇم يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنگەن، شۇ قاتاردا ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى بولغان خاقانىيەلىكلەر ۋە «ئۇيغۇر ئېلى»دىكىلەر ئىككى ھاكىمىيەتتە ياشىغان ھەمدە ئوخشاشمىغان دىنىي ئېتىقادتا پەرق بولغان ۋاقتى تۆت ئەسىردەك داۋام قىلغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن كەسكىن پەرقلىنىدىغان دىنىي ئېتىقادى مۇھىم بەلگە بولۇپ قالغان، «ئۇيغۇر» نامى شۇ ۋاقىتتا مۇسۇلمان ئەمەسلىكنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان. «ئۇيغۇر ئېلى»دىكىلەر مۇسۇلمانلاشقاندىن كېيىن، بۇ نام جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلغان ۋە 16 ـ ئەسىردىن كېيىن تەدرىجىي ئۇنتۇلغان، پەقەت ئىسلامغا مۇشەررەپ بولمىغان سېرىق ئۇيغۇرلارلا بۇ نامنى قوللىنىپ 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان. «ئۇيغۇر» نامى 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ خەلقىمىزنىڭ مىللەت كىملىكى سۈپىتىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا باشلاپ قوللىنىلدى، دىيارىمىزدا شۇلارنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن 1934 ـ يىلىدىن باشلاپ قوللىنىلدى.

ئەمدى «باخشى» سۆزىگە كېلىدىغان بولساق، تۈرك رونىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا، 11 ـ ئەسىردىكى مەدەنىيىتىمىزنىڭ پىرامىدالىرى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»تە بۇ سۆزلەم كۆرۈلمەيدۇ. زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن يازما مەنبەلەر چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، خاقانىيە دەۋرلىرى ھەم تېررىتورىيەلىرىدە «باخشى» ئىبارىسى بولمىغان دېيەلمەيمىز، لېكىن بۇ سۆزلەم ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدە كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان. ئۇنداقتا باخشى نامىنىڭ كۆرۈلۈشى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ ھازىرقى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، «باخشى» نامى ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدە كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقتىن، شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىلەردە خېلى كۆپ كۆرۈلگەن. ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى تەۋەسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋەسىلەردە تۇڭما باخشى، باخشىم ئۇلۇغ گاۋ باخشى، باخشىمقا، باخشىقا، باخشىتىن، باخشى... دېگەن

دەك ئىبارىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ، يەنە قۇش تەمۇر باخشى، تۆكما باخشى، تورچى باخشى، تۇرى باخشى، بۇداشىرى باخشى، قايىمتۇ باخشى... دېگەنگە ئوخشاش، كىشى ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپمۇ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلغان، نەشرگە هازىرلىغان تەتقىقاتچى ئىسرائىل يۇسۇپ ۋە پىروفېسسور مەتربهىم سايىتلار بۇ نامنى «باخشى، ئۇستاز»، پىروفېسسور گېك شىمىن «ئۇستاز» (师傅)، پىروفېسسور لى جىكۇېي «ئۇستاز» (师傅، 法师) دەپ تەرجىمە قىلغان.

«باخشى» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا قاراشلار هەر خىل، جۇملىدىن پارسچىدا شامان ئۇستازى باخشى دېيىلەتتى...[26] دېگەندەك. بارتولد، بىلوكفىت قاتارلىق ئالىملار بۇ نامنى سانسكرىت تىلىدىكى «بىكشۇ» (قەلەندەر، تىلەمچى، ئەلكېزەر، راهىب) دېگەن سۆزلەمدىن كېلىپ چىققان دەپ ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، باشقا ئالىملار تەرىپىدىن رەت قىلىنغان. رامىستېد، پېللىئوت ۋە گابائىنلار خەنزۇ تىلىدىكى (法师 دىن ئۇستاز، روهانىي)، (博士 ئالىم، ئۆلىما) سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىغان. رادلوف تۇركىي ئىبارە «باق»قا «چى» ياكى «شى»نىڭ ئۇلىنىشىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىغان[27]. رادلوفنىڭ قارىشىچە بولغاندا، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى دەۋرىدە «باق» سۆزى ئۆگەتمەك، تەربىيەلىمەك مەنىسىدە قوللىنىلغان. فۇئاد كۆپرۈلۈ بۇ نامنى ئاۋۋال ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدە «باقچى» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان هەمدە شۇ دەۋردە بۇددا تەلىماتىنى ئۆگەتكۈچىنى كۆرسەتكەن، دەپ قارىغان[28]. فىرانسىيە تۇركولوگى خامىلتون، ئەنگلىيەلىك ئالىم كىلاۋسۇن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئالىملاردىن نادېلېيېف، تېنىشېف، شېرباخ؛ ۋېنگرىيەلىك كارمېنگېسلار بۇ نامنى خەنزۇچە 博士 سۆزىدىن كېلىپ چىقان، دەپ قارىغان. ئەزەر تۇركىلىرىدىن چىققان ئالىم ئەخمەت جافەر ئوغلۇ بۇ نامنى ئىزاهلاپ: (1) مۇئەللىم، ئۆگەتكۈچى مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسەتكەن هەمدە ۋ.باك ۋە گابائىن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق 1930 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىغا كىرگۈزگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەردە؛ مالوف نەشرگە تەييارلاپ 1928 ـ لېنىنگىرادتا نەشر قىلدۇرغان، رادلوفنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە هۆججەتلەر» ناملىق كىتابىدا بۇ سۆزگە سانسكرىتچە بىكشۇدىن كەلگەنلىكىنى، موڭغۇلچىدا «باكشى» دېيىلىدىغانلىقىنى ئىزاهلىغانلىقىنى كۆرسەتكەن؛ (2) ئۇستاز، (3) تېۋىپ، دوختۇر مەنىلىرىدە كېلىدىغانلىقىنى ئىزاهلىغان[29].

«ئۆتۈكەن تۇركچە سۆزلۈكى» ناملىق كىتابتىكى بايانلارمۇ يۇقىرىقىلار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، يەنى بۇ نامنى سانسكرىتچە «بىكشۇ» ياكى خەنزۇچە «博士» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، مۇئەللىم، ئۆگەتكۈچى، ئۇستاز، تېۋىپ، هېكىم مەنىلىرىدە دېيىلىش بىلەن بىللە، قەدىمكى تۇركىي تىلىدىن خەلقىردە پال ئاچىدىغان، ئاغرىقلارغا شىپالىق بېرىدىغان، قوبۇز چېلىپ شېئىر ئوقۇيدىغان دىندار، قام (شامان)، قوشاقچى، دەپ شەرهلەنگەن[30].

شەيخ سۇلايمان ئەپەندى «ئوسمانلىيچە ـ چاغاتايچە لۇغەت»تە: سازەندە، مۇغەننىي، ئاشىق، مۇتەرىب، قوشاقچى، مۇزىكانت، دەپ كۆرسەتكەن[31]. ئەمىر نەجىپ تۇزگەن «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»تە: (1) دىۋانە، هېكىم، ئوتاچى. (2) ئاشىق، مەدداھ، قوشاقچى. (3) يازغۇچى، ئۆگەنگۈچى، دېيىلگەن[32]. مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنى ئىزدەپ كۆرىدىغان بولساق، مىلادىيە سۇلالىسى دەۋرى (1368 ــ 1644)نىڭ باشلىرىدا تۇزۇلگەن «خەنزۇچە ــ ياتلارنىڭ تىلىچە سۆزلۈك»تە 师傅 سۆزلىمىنىڭ ئاستىغا (失把黑 باخشى) دەپ ئىزاهلانغان[33]. كىلاۋسۇن ۋە دورفېر قاتارلىق ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇ نام ئالدى بىلەن خەنزۇ تىلىدىن تۇركىي تىلغا، تۇركىي تىلدىن موڭغۇل ۋە پارس تىللىرىغا كىرگەن[34]. 13 ـ ئەسىردە يېزىلغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابتىمۇ باخشى سۆزلىمى كۆرۈلگەن[35]. باخشى سۆزى موڭغۇللاردا هازىرغىچە

قوللىنىلغان ھەمدە مەلۇم بىلىم سەۋىيەسىگە ئىگە كىشىلەرنى باخشى دەپ ئاتىغان، ھازىرمۇ ئوقۇتقۇ-چىلارنى «باخشى» دەپ ئاتايدۇ. كۆپرۈلۈ ۋە لىگەتىنىڭ يېزىشىچە، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسى ئۇنتۇلۇپ، ئەسلىدىن شامان ۋە بۇددا ئەقىدە-لىرى سىڭگەن «باخشى» سۆزى پەقەت «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۈركىي تىل ۋە مونغۇل تىللىرىنى يازىدىغان كاتىپ»[56] دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان بولغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنە تېۋىپ، ھېكىم مەن-لىرىنمۇ ئاڭلىتىدىغان بولغان. 18 ـ ئەسىردە تۈزۈلگەن «مانجۇچە بەش تىللىق لۇغەت»تىمۇ باخشى بە-لەن 博士 نىڭ تەڭداشلىقى كۆرسىتىلگەن.

خەنزۇ تىلىدىكى 博士 سۆزلىمى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، يېغىلىق دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرگىچە) مەمۇرىي دەرىجە بولماستىن ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان. يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن چىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە سىياسىي ئاتالغۇ بولۇشقا يۈزلەنگەن ھەمدە مۇراسىمبېگىنى كۆرسەتكەن. چىن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىغىچە)دە 70 نەپەر 博士 بولغان. خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 220 ـ يىلىغىچە) چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بويىچە داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان، جۇملىدىن خەن ۋۇدى زامانىدا كۆڭزى تەلىماتىغا ئېتىبار بىلەن قارالغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 136 ـ يىلى بەش تەپسىر ئەركانبېگى (五经博士) تەينىلەپ شاگىرتلار تەربىيەلەنگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، 博士 مىلادىيەنىڭ ھارپىسىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇستاز (ئوقۇتقۇچى)، دۆلەت ئۇستازى بولغان، جۇملىدىن ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا يولۇققان قىيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب بەرگەن، خانىنىڭ مەس-لىھەتچىسىلىك، مۇشاۋىرلىق رولىنى ئارتقۇرغان. تاڭ سۇلالىسى (618 ــ 907) خانلىق ئوقۇل تەسىس قىلغاندا، خانلىق ئوقۇلىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 博士 ئاتالغان، ئۇلار ئوقۇپ بىرەر ئىشنىڭ ماھارەتلىك كە-شىسىگە ئايلانغان، جۇملىدىن قانۇن، ھېساب، شىپاگەرلىك ئىلمىنىڭ بىلگىلىرى 博士 دەپ ئاتالغان[57]. ئومۇمەن، «باخشى» سۆزىنىڭ كېلىپچىقىشى توغرىسىدا قاراشلار بىرقەدەر كۆپ، ئەمما خەنزۇچە 博士 سۆزىدىن كېلىپچىققان دېگەن قاراش ئومۇمىيراق، شۇنداقتىمۇ يازما ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل بولۇشى سەۋەبلىك، «باخشى» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى، تارقىلىشى، قوللىنىش دائىرىسىنى تېخىمۇ ئىنچىكە-لەپ كۆرسىتىشتە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر، شۇڭا كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشقا تېخى بالدۇر. «باخشى» ئىبارىسى تۈركىي تىللاردا ھازىرغىچە ساقلىنىپ، قوللىنىلىپ كەلمەكتە: بۇ سۆز قىپچاقچىدا: يازغۇچى؛ ئوسمانلى تۈركچىسىدە: يازغۇچى، كاتىپ؛ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: يازغۇچى، كاتىپ، ناخشىچى، جەررا (دوختۇر) مەنىلىرىدە قوللىنىلغان. تۈركىي تىلدىن باشقا مونغۇلچە (ئوقۇتقۇچى)، تۇبۇتچە (ئۇستاز)، سوغداقچە (دانىشمەن)، رۇسچە (قىرغىز شامانىنى كۆرسىتىدۇ...) تىللىرىدىمۇ بار. خەنزۇ تە-لىدىن يەنە كورىيە، ياماتو (ياپون)، مانجۇ تىللىرىغىمۇ كىرگەن. چاغداش تۈركىي تىللاردىن قازاق تىلىدا باخشى، قام، شامان، ئاقىنلارنى؛ قىرغىز تىلىدا شامان، باخشى، تېۋىپ مەنىلىرىدە؛ ئۆزبېك تىلىدا ئا-قىن، داخان مەنىلىرىدە قوللىنىلماقتا.

ئۇنداقتا «باخشى» ئاتالغۇسى نەۋايى ئەسەرلىرىدە كۆرۈلەمدۇ؟ قانداق كىشىلەر «باخشى» دېيىلگەن؟ نەۋايى قەلەمىدىن بىر مىسال كەلتۈرسەك، «ۋەقفىيە»سىدە مۇنداق جۇملە بار: «زامانىنىڭ ئۇلۇغ شەۋكە-تلىك دانىشمەنلىرى ۋە فازىللىرى، دەۋرانىنىڭ گۈزەل ئەخلاقلىق قازىلىرى ۋە ئالىملىرى، ‹تۆمۈرىي› نەس-لىدىن بولغان ئەمىرزادىلەر، ‹ئارلاتي› ئىسىملىك رەئىسلەر، ‹تارخان› رەسىملىك دۆلەتمەنلەر، ‹قۇبات› نەسىللىك نامدارلار، ‹قوڭرات› ھەسەبلىك بەرقارارلار، ‹ئۇيغۇرىي› سۆپەتلىك باخشىلار، ‹ئۇيغۇر› مەرتىۋە-

لىك ياخشىلار، «چۆلى»لىك بايا‌ۋىنىدا جان پىدالىق قىلغان جاندارلار، «بايرىي»لىق كۈنلىرىدە خىزمەتكار-لىق قىلغان پىداكارلار، «جالايىرلار، شا‌ۋقۇنلىرى ۋە «قا‌ۋچىنلارنىڭ، سۈرەنلىرى (بۇ زامان - دەۋرانىدا) مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە بىر مەقسەت ۋە پادىشاھانە ئىنايەت بەخش ئېتىلدى. ھەرقايسى بىر مۇناسىپ مەنسەپ بىلەن ئۇلۇغلاندى. ھەر بىرىنى شاھانە تەربىيەلەرگە مۇشەررەپ ۋە بىر مۇ‌ۋاپىق خىز-مەتكە مەشغۇل قىلىندى»[39]، دېيىلگەن. مانا بۇ جۈملىدىمۇ ئۇيغۇر نامىنى سۈپەت ۋە مەرتىۋە تەرىقىسىدە قوللانغان ھەمدە «باخشى»لىق بىلەن باغلىغان، بۇ يەردە يەنە «ئۇيغۇر»لارنىڭ مەلۇم ئاھالىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى، لېكىن تۈركىيەر ئىچىدە مەلۇم سالماقنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈش مۇمكىن. ئۆزبېك ئالىملىرى ئىشلىگەن «نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى» ۋە «نەۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» قاتارلىق ئەسەرلەردە «باخشى» سۆزلىمىنىڭ كاتىپ، مىرزا[39]، يازغۇچى دېگەن مەنىلەردە قوللا-نىلغانلىقىنى كۆرسەتكەن[40]. يۇقىرىقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىرزا كاتىپلىق ئىشىنى قىلغۇچىلارنىڭ ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن كېلىپچىققانلىقى، ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم تەبىقە بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى، جەم-ئىيەتتىمۇ مۇئەييەن ئورنى بارلىقى، ئۇلارنىڭ مۇشۇ ئىشلارغا، جۈملىدىن «باخشى»لىققا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر(1483 ــ 1530)نىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، 16 - ئەسىردىكى موغۇللاردا «ئۇستا جەرراھ»نىمۇ «باخشى» دەيدىغان ئادەت بولغان، بۇ «باخشى»لار ھەر خىل يارىنى گىياھ يىلتىزى بىلەن ساقايتقان، بەزى كېسەللەرگە مەلھەم دورا، بەزىلىرىگە ئىچىدىغان دورا بەرگەن، سۇنۇق كېسەللىرى ۋە باشقا كېسەللەرنىمۇ ساقايتقان[41]. موغۇللار موڭغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھەمدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان مەلۇم ساندىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، قىسمەن ئاتالغۇلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىپ كەلگەن، مانا بۇلاردىن قارىغاندا، «باخشى» ئىبارىسى ئەلىشىر نەۋايى زامانىدا «تېۋىپ، ھە-كىم» مەنىسىدىمۇ قوللانغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئاتامەلىك جۈۋەينى «تەۋارىخى جەھانكۈشاي»نىڭ كىرىش سۆزىدە، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ بىلىم - مەرىپەتنىڭ يۈكسەك چوققىسى[42] دەپ قارالغانلىقىنى يازغان. چىڭگىزخان نايمان قەبىلىسىنى يوقاتقاندا، نايمان ئېلىنىڭ مۆھۈرداری ئەسىرگە چۈشكەن، بۇ كىشى ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇڭا بولۇپ، چىڭگىزخاننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەپ، قۇدرەت تېپىۋاتقان موڭغۇل ھاكىمىيىتى ۋە خەلقىنى يېزىققا مۇيەسسەر قىلغان. ئاتامەلىك جۈۋەينىنىڭ يېزىشىچە، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئوي بويىچە ياساق ۋە يارلىقلىرىنى جاكارلىغان، لېكىن شۇ چاغلاردىمۇ تاتارلار (شۇ زامانىدا موڭغۇللار شۇنداق ئاتالغان)نىڭ يېزىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، موڭغۇل پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگە-نىپ، ياساق ۋە يارلىقلىرىنى خاتىرىلىشىنى يارلىق قىلغان، نەتىجىدە ياساق قامۇسى بارلىققا كېلىپ خەزىنىدە ساقلانغان[43]. بۇنىڭغا ئوخشاش مەلۇماتلار پۈلان كارپىنى تەرىپىدىنمۇ خاتىرىلەنگەن[44]. ئۇي-غۇرلارنىڭ ۋە تىلىنىڭ موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى رولى توغرىسىدا پىروفېسسور، دوكتور لاسزىد راسونيى «موڭغۇللارنى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىكە باشلاپ كىردى. موڭغۇللار ئىستېلاسىدا ئۇيغۇر يې-زىقىنى قوللانغان، دىپلوماتىيەدە ئۇزۇن مەزگىل ئۇيغۇر تىلىنى قوللانغانىدى. گۇيۈك خان (1248 - يىلى ئۆلگەن) پاپا بىلەن ئۇيغۇرچە يېزىقتا ئالاقە قىلغان. موڭغۇللارنىڭ دىپلوماتلىرى ئۇيغۇرلاردىن، قىسمەن-لىرى كېرەيىتلەردىن ۋە ئۆنگۈتلەردىن ئىدى»[45] دەپ يازغان. ئاكادېمىك ۋىلىيام بارتولد موڭغۇللار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ غوجىسى بولغان دەپ يازغان. تۈركىيەلىك ئالىم، دوكتور باھائىددىن ئۆگەل «جۇڭگودا موڭغۇل سەنئىتىنىڭ كۈلتۈر تىلى ئۇيغۇرچە ئىدى»[46] دەپ يازغان. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تا-

ربخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسىدىكى ئالىملار، «موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار يۈەن سۇلالىسى ياكى باشقا جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى تەقدىم قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى قوچۇ ئىدىقۇتى جەمەتى، مىڭسۇسى جەمەتى، كىچىك يۈنشى توقلان جەمەتى، قارايىغاچ بۇي-رۇق جەمەتى، شىيې جەمەتى، لىيەن جەمەتى، گۈەن جەمەتى، سارابان جەمەتى، ئارق قىيا جەمەتى، تاتاتۇڭا جەمەتى... قاتارلىق 29 جەمەت. بۇ جەمەتتىكىلەردىن ھەربىي ئالىم ـ سانغۇنلار، سىياسىيونلار، ئىقتىـ-سادشۇناسلار، كۇڭزىچى ئۆلىمالار، شائىر ـ يازغۇچىلار، مۇزىكانتلار، خەتتات ـ رەسساملار، ئەلچى ـ دىپلوماتلار، تىلشۇناس ـ تىلماچىلار، تارىخشۇناسلار چىققان»[47] دەپ يازغىنىدەك، ئەينى تارىخىي دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان، شۇنداقلا ئىككى ئارىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن زىچ بولغان. ئومۇمەن، 1209 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇق بولۇپ، ئۇيغۇرلار موڭغۇل ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى بارلىق ھاكىمىيەتلەرگە تارىلىپ، ئىمپېرىيەنىڭ سىيا-سەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا ساھەلىرىدە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، شۇڭىمۇ مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ماتېرىياللاردا ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق خاتىرىلەرمۇ كۆپ. بارتولدنىڭ پىكرى بىلەن ئېيتقاندا، موڭ-غۇللارنىڭ ئۇستازى، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ 1 ـ تۇركۇم ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇرلار ئىدى[48]. راخېۋىس-نىڭ، ئەينى چاغدا «تۇركىيلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچى ئەڭ كۇچلۇك ئىدى، تارىخىي نامەلەردە كۆ-رۈلگەن (يۈەن سۇلالىسى) ئوردىسىنىڭ 945 ئەمەلدارى ئىچىدە خان ئوردىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى، كا-تىپ، يەرلىك ئەمەلدار ياكى سوتچى بولغانلارنىڭ 469 نەپىرى ئۇيغۇر. بۇلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر نامدار ئەدىب ۋە خەتتاتلاردىن بولغان، 1264 ـ يىلى خەنلىن ئاكادېمىيەسى قايتا قۇرۇلغاندا، ئۇلار ئاساسلىق ئەزالىرىدىن بولغان. ... قۇبلەيخان دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار داۋاملىق موڭغۇللارنىڭ ئۇستا-زى بولغان. ... ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇل ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قەدىمدە ئۆرنەكلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيەسى ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ سىياسەت، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى زور ئىدى»[49] دەپ يازغىنىدەك، بۇ دەۋردە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر تا-رىخىي شەخسلەر كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ رولى ۋە تەسىرىمۇ چوڭ ئىدى. قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالغان ئۇيغۇرلار (ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى بىلەن خاقانىيە خانلىقى) ھەر زامان قىتانلارنى يوقىتىش ئىستەكلىرىدە بولغان. 1209 ـ يىلى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن قىتانلارنىڭ نازا-رەتچىسى ــ «شاۋكېم»نى ئۆلتۈرگەن ھەمدە چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەۋەلىك بىلدۈرگەن. شۇ ۋاقىتلاردا موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلق ئۇيغۇرلار بولغا-نلىقتىن، موڭغۇللارنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى بويسۇندۇرۇش يۈرۈشلىرى ھەم ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قا-تنىشىپ ئاجايىپ زور روللارنى ئويناغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارغا بۇۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلۇۋا-قان چاغاتاي خانلىقىدىلا ئەمەس، يۈەن سۇلالىسى (1271 ــ 1368)، تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيەسى (14 ـ ئە-سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇرۇلۇپ، 1502 ـ يىلى يىمىرىلگەن)، ئالتۇن ئوردا خانلىقى، ئىلخانىيە (1260 ــ 1355) خانلىقلىرىدىمۇ ئۆز رولىنى نامايان قىلغان. گەرچە يۇقىرىقى ھاكىمىيەتلەردە مۇسۇلمان ئۇي-غۇرلار بار بولسىمۇ، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى تېررىتورىيەسىدىن بارغانلار خېلى سالماقنى تەشكىل قىل-غان، جۈملىدىن ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدىن بارغانلار ئىچىدە بۇددىست، لاما، نېستورىي مۇخلىسلىرى كۆپ بولغان. فىرانسىيە پادىشاھى لويىس IX نىڭ يارلىقى بويىچە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاستانىسى-گە بېرىپ مۆڭكە خاننى زىيارەت قىلغان ھەمدە ئاستانىدە ئۇچ ئايدىن ئارتۇق تۇرغان ۋىلىيام رۇبرۇك 1255 ـ يىلى پادىشاھىغا سۇنغان دوكلاتىدا: «موڭغۇللار ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى ئىشلىتىپتۇ، ئۇلارنىڭ

ئىچىدىكى ئاساسلىق پۇتۇكچىلەر ئۇيغۇرلاردىن ئىكەن، نېستورىي دىنىدىكىلەرمۇ ئاساسەن ئۇلارنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىكەن»[50] دەپ يازغان بولسا، چىڭگىزخانىنىڭ تۇنجى ئوغلى جۇجىنىڭ نەسەبىدىن بولغان ئەبۇلغازى باھادۇرخان (1605 ــ 1664) چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا يازغان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە، چىڭگىزخان زامانىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ بارچۇق ئارت تېكىن ئىكەنلىكىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، «ئۇيغۇر خەلقى (ئەبۇلغازى باھادۇرخان بۇ بايانىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى ئاھالىسىنى كۆزدە تۇتقان)دە تۈركىي تىلى بىلەن ئوقۇغان كىشى كۆپ ئىدى. دەپتەردارلىقنى، دىۋان ھېسابىنى يازغىچى بىلەتتى. چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ زامانىسىدا ماۋارەئۇننەھر، خۇراسان ۋە ئىراقتا دىۋانلار ۋە دەپتەردارلارنىڭ بارچىلىرى ئۇيغۇر ئىدى. خەنزۇلارنىڭ يۈرتلىرىدىمۇ چىڭگىزخان ئوغلانلىرى دىۋان ۋە دەپتەردارلارنى ئۇيغۇر خەلقىدىن قويياتتى. چىڭگىزخانىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئوغلى ئۆكتاي خۇراسان، ماۋارەئۇننەھر ۋە تۇرانىنى ئۇيغۇر قۇتقۇز دېگەن كىشىگە تاپشۇرغانىدى. ئۇ ياخشى ھېسابدان ئىدى. ئۇچ يۈرتنىڭ ئېلىم ـ سېلىقىنىڭ ھېسابىنى ياخشى يولغا قويۇپ، ئۇنى يىغىپ، ھەر يىلى ئۆكتاي قائانغا ئەۋەتىپ تۇراتتى»[51] دەپ يازغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا شېئىر يازغان، نېستورىيان دىنى مۇخلىسى بولغان ئۇيغۇر شائىرى ما زۇچاڭ (1279 ــ 1338)نىڭ تاڭغۇت يولى (خېشى كارىدورى)دا يۈرتىنى ئەسلەپ يازغان «لىڭجۇدا» ناملىق شېئىرىدا يېزىشىچە، ئۇيغۇرلار يۈرتىدىكى ياشاش ـ غانلاردا ساۋاتسىز كىشى بولمىغان[52]. ئەبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ بايانلىرى ۋە ئەلشىر نەۋايىنىڭ «بەدايىئۇل ـ بىدايە» (گۈزەل باشلىنىش) ناملىق دىۋانىغا 1469 ـ يىلىدىن كېيىنرەك يازغان «دىباچىسى»دىكى زامـ ـ نىدىكى ئۇستاز شائىرلار سەككاكىي ۋە لۇتفىيغا باھا بېرىپ يازغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھەت ئىگىلىرى ـ دىن، تۈرك سۆزلىرىنىڭ بالاغەت ئەھلىدىن بولغان مەۋلانا سەككاكىي ۋە مەۋلانا لۇتفىي ــ ئۇلاردىن بىرسىنىڭ شېئىرىن بېيىتلىرىنىڭ شۆھرىتى تۈركىستاندا ھەددى ـ ھېسابسىز، يەنە بىرسىنىڭ يېقىملىق غەزەللىرىنىڭ تارقىلىشى ئىراق ۋە خۇراساندا چەك ـ چېگرا سىزدۇر، شۇنداقلا دىۋانلىرىمۇ مەۋجۇت»[53]، دېگەنلىرى بۇ ئىككى تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە بىر تىل، يەنى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنلىكىنى قوشساق تېخىمۇ چۈشىنىشلىك بولىدۇ. مانا بۇلاردىن كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدىن ھەرقايسى مۇڭغۇل خانلىقلىرىغا بارغانلار ئىچىدە نۇرغۇن زىيالىيلار بولغان، شۇلاردىن خېلى كۆپ قىسمى «باخشى» (كاتىپ، ئوقۇتقۇچى) بولغان. «ئۇيغۇر»لار گەرچە دەسلەپكى ۋاقىتلاردا مۇسۇلمان بولمىسىمۇ، كېيىنچە بارغان جايلىرىدا ھۆكۈمدارلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسلام دىنىغا كىرىپ مۇسۇلمانلىققا مۇشەررەپ بولغان. ئۇلار ئەسلىدىن ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلى تېررىتورىيەسىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمان بولۇشتىن ئىلگىرى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىپ، مىللەت، ۋەتەن، مەرتىۋە تەۋەلىكىنى بىلدۈرگەن، ئۇلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، گەرچە «ئۇيغۇر» نامىنىڭ دىنىي تۇسى يوقالغان بولسىمۇ، جۇغراپىيە ـ لىك تەۋەلىكى ۋە تەبىقە ـ كەسىپ تەۋەلىكى داۋاملىق مۇشۇ نامدا نامايان بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلشىر نەۋايىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن «ئۇيغۇرىي، سۆپەتلىك باخشىلار، ‹ئۇيغۇر، مەرتىۋىلىك ياخشىلار»دىن ئىكەنـ ـلىكى ئۈزۈن زامان ئەستىن كۆتۈرۈلمىگەن. ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى زەھىرىد ـ دىن مۇھەممەد بابۇرمۇ «بابۇرنامە»سىدە بىرقانچە قېتىم ئەلشىر نەۋايىنى تەرىپلىگەن، جۈملىدىن «تاغ ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇر مەجەم (مەنجەم) دېگەن ئىككى تاغ ئېتىكى بار»[54] دېيىلگەن ئەنجانىنىڭ «ئاھالىسى تۈرك. شەھىرى ۋە بازىرىدا تۈركچە بىلمەيدىغان ئادەم يوق. خەلقىنىڭ تىلى يېزىق تىلىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. مىرئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئەسەرلىرى ھىرات)دا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ تىل[55]بىلەن يېزىلغان»[56] ئىدى، دەيدۇ. بابۇرنىڭ بۇ بايانىمۇ ئەلشىر نەۋايى تىلىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەدەبىي تىل

ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى، شۇ ۋاقىتتا تۈركچە دېيىلگەن ئەنجانلىقلار تىلىنىڭ شۇ ۋاقىتنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىلى بولغان ئۇيغۇر «يېزىق تىلىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ»غانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. ئاتاقلىق شەرقشۇناس بارتولد: «بابۇر 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا كىلاسسىك شائىر مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى شۇ ۋاقىتلاردا پەرغانە ۋە ئەنجان شەھەرلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تىلى ئىدى، دەپ قارىغانىدى. 1888 ـ يىلى رادلوف بابۇرنىڭ بۇ قارىشىغا قوشۇلماي، مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ تىلى پەقەت شەرق مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە كۆرسەتكەن تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ (رادلوفنىڭ مۆلچەرىچە، 1310 ـ يىللاردا يېزىلغان، تىلى «ساپ ئۇيغۇر تىلى» دېيىلگەن «قىسسەسۇل ـ ئەنبىيا») تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن تەرىشتى»[13] دەپ يازغىنىدەك، نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى تەكتىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى[14]. بابۇر يەنە «ئەلىشىر بەگ تەخەللۇسى يوق ئادەم ئىدى. تۈركىي تىلدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان ئەمەس»[15] دەپ كۆرسەتكەن. بابۇر 1507 ـ يىلى ھىراتنا تۇرغان مەزگىلدە ھىراتنى ئارىلاپ چىققان، شۇ قاتاردا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ باغچىسى ۋە «ئەلىشىر بەگنىڭ ئۇنىسىيە ناملىق ئۆيلىرى، مەقبەرىسى، قۇدىسىيە ناملىق مەسچىتى جامەئى، خەلاسىيە ۋە ئىخلاسىيە ناملىق مەدرىسەسى ۋە خانىقاسى، سەفائىيە ۋە شىفائىيە ناملىق ھاممام ۋە شېپا خانىسى ـــ ھەممىسىنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئارىلاپ چىقتىم»[16] دەپ يازغانلىرىدەك، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ سالدۇرغان جامائەت ئەسلىھەلىرى خېلى زامانلارغىچە ئاۋامغا مەنپەئەت يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقىدا شۇبھە قالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتساق، ئەلىشىر نەۋائى زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىسى بولغانلىقتىن، ئۇ توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار خېلى زامانغىچە كەڭ دائىرىگە تارقالغان. شۇڭا، بابۇر ۋە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرگە ئوخشاش نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ھەقتىكى ئىشەنچلىك ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن.

قىسقىچە خۇلاسە قىلساق، مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى ئەسىرلەردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ، ئۆگىنىلىپ، يادلىنىپ كېلىنمەكتە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىنلا ئەمەس، پۈتكۈل تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن، ئۆگىنىلگەن، ھازىرمۇ ھەم شۇنداق. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا ناھايىتى كۆپ كۆچۈرۈلگەن، مەدرىسەلەردە ئۆگىنىلگەن، ئائىلىلەردە ئوقۇلغان. ئۇنىڭ شېئىر، غەزەللىرى مەشرەپلەردە ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ، مۇقاملارغا تېكىست قىلىپ بەستىلەنگەن. ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بەش ئەسىردىن بۇيانقى ھاياتىدا مەڭگۈ ئوزۇق بولۇپ كېلىۋاتقان، شېئىرىيەتنىڭ يۈكسەك پەللىسىنى ياراتقان ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان ئەلىشىر نەۋائىي ئەسلىي نەسەبىدىن ئۇيغۇر بولۇپ، شۇ زامانداشلىرى تارىخچى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان قالدۇرغان ناھايىتى روشەن ئۇچۇر بۇ تارىخىي رېئاللىقنى روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ قالدۇرغان ئۇچۇرىنى شۇ زامانداشلىرىنىڭ يادىكارلىقلارداشلىرى ئاساسلار بىلەن تەھقىقلەپ كۆرىدىغان بولساق، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن «باخشى» دېيىلىشىمۇ، ئەينى دەۋر رېئاللىقىنىڭ بەزى مۇئەممالىرىنى يېشىپ بەرگەن. خۇددى رۇبرۇك، پۇلان كارپىنى، ئەبۇلغازى باھادۇر خان... قاتارلىقلار يازغاندەك، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوردا ـ سارايلىرىدا ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ چوڭ روللارنى ئوينىغان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان، كاتىپلىق قىلغان. ئۇيغۇرلاردىن بولغان بىلگىلەر شۇ زامانلاردا باخشى دەپ ئاتالغان، بۇ نام ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ۋە پارسلارغا قەدەر تارقالغان. موڭغۇللار ئۆز ھاكىمىيەتلىرىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دىنداشلىرى «ئۇيغۇر»، يەنى ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) ئېلىدىكىلەر موڭغۇللار بىلەن بىللە ئىسلام دىنىغا كىرگەن، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى يارەمچىلىرى ۋە ئۇستازلىرىنى شۇلاردىن ئۆگىنىپ «باخشى» دەپ ئاتى-

غان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان تىلنى ئۆگىنىپ ئىشلەتكەن. شەرقشۇناس بارتولدنىڭ پىكرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلى بىلەن ھۆججەت يېزىپ، ئۇنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار چاغاتاي ۋە ئەمىر تۆمۈر دەۋرىدە كۆپ بولغان[1]، بۇ ئادەت خېلى زامانغىچە داۋام قىلغان. بۇنىڭغا موغۇلىستان خانلىرىغا ئائىت يازمىلار ۋە موڭغۇل نەسەبلىك كىشىلەر دىن يارکەنت سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان، ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇرەشىد خان، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان، خۇۋە خانى ئەبۇلغازى باھادۇرخان، تۈرك نەسەبلىك ھىندىستان بۇيۇك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، شاھ مەھمۇد بىننى فازىل چوراس... لارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى، تېمۇر ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەمىر تېمۇر كۆرەگان ۋە بۇيۇك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (ئاتا تەرەپتىن تۈركىي تىللىق خەلقتىن كېلىپ چىققان، ئانا تەرەپتىن چىڭگىزخانغا تۇتىشىدۇ)لارنىڭ ئىجادىيەت ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا تۈركىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. مانا مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا، «ئۇيغۇر باخشىلىرى» موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. «ئۇيغۇر باخشىلىرى» ئۇلار چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ يۇرۇشلىرىگە ھەمدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، موڭغۇل قوشۇنىنىڭ ئات تۇياقلىرى يەتكەن جايلارغا كەڭ دائىرىدە تارقىلىپ، شۇلار بىلەن بىللە ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدا بولغان. «ئۇيغۇر» نامى گەرچە ئىسلامىيەتتىن كېيىن بۇددا ۋە باشقا دىنداكىلەرنىڭ بەلگىسى بولۇشتىن قالغان بولسىمۇ، يۇرتىنىڭ ۋە تەبىئىسىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ «باخشى» دەپ ئاتىلىشى ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇل ھاكىمىيەتلىرىدە ئۇستاز، كاتىپ بولغانلىقلىرىدىن بولۇپ، كېيىنچە كۆرسىتىدىغان مەنە دائىرىسى كېڭىيىپ تېۋىپلارنىمۇ كۆرسىتىدىغان بولغان. دېمەك، ئەلىشىر نەۋائىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ـ مەرىپەت بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ مەدەنىي بىر مۇھىت ئىچىدە ئۆسكەن، شۇڭىمۇ كېيىنكى ئىجادىيەتلىرىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. ئەلىشىر نەۋائىي بىلىملىك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، كۆپ سانلىق ئەسەرلىرى شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىجاد قىلىنغان، ئۇيغۇر تىلى شۇ دەۋر ئەدەبىي تىلىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، نەۋائىينىڭ مەدەنىي مىراسى تەدرىجىي بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەنىۋى مىراسىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىزاھلار:

① تۈركىيەلىك فارىت رېجەپ تونچۇرنىڭ يېزىشچە، نەۋائىي ئۆزى پۇل چىقىرىپ مەھەللە، جامە، مەسچىت، مەدرىسە، شىپاخانا، ھاپىزلار مەكتىپى قۇرغان، ھەتتا خان ئوردىسىغىمۇ ئىقتىسادىي يارەملەرنى بەرگەن. ئۇ، يۇقىرىقى جامائەت ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇپلا قالماي، كۈندىلىك چىقىملىرىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ھازىرقى ھېساب بويىچە 3 ـ 4 مىليارد لىراغا يېتىدىكەن. نەۋائىي ھىراتتا قۇرغان كۆۋرۈك، مەدرىسە ۋە باشقا ئەسلىھەلەرلا 3751 ئورۇندىن ئاشقان. قارالسۇن: فارىت رېجەپ تونچۇر «ئەلىشىر نەۋائىي»، تۈركىيەنىڭ «Size» ژۇرنىلىنىڭ 1984 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى 116 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىللىق خەنزۇچە 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، 51ـ بەت.

② مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي (1)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 430 ـــ 432 ـ بەتلەر.

③ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسئۇللۇقىدا يېزىلغان: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى (2)»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 208 ـ بەت.

④ ئەلىشىر نەۋايى: «غەرايىبۇس ـ سىغەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2011 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ بەت.
⑤ ئەلىشىر نەۋايى: «مىزانۇل ـ ئەۋزان»گە تۈركىيە تىل قۇرۇمى تەرىپىدىن يېزىلغان يېغىشلىما. ئىبراھىم مۇتىئى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ نەشرگە تەييارلىغان: «نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋايى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى ئويۇشتۇرغان، ئابلىمىت ئەھەت نەشرگە تەييارلىغان: «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋايى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 89 ـ بەت.
⑥⑦⑧⑰ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 27 ـ، 28 ـ، 29 ـ، 94 ـ، 854 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
⑨ غالىب بارات ئەرك: «ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى توغرىسىدا»، «تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 ـ يىللىق تۇنجى سانىغا قارالسۇن.
⑩ قاھار بارات، لىيۇ يىڭشېڭ: «ئىدىقۇت گاۋچاڭ ۋاڭلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ۋە تەتقىقات» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سان.
⑪ چېن گاۋخۇا تۇزگەن: «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلارغا دائىر ماتېرىياللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى، 74 ـ بەت.
⑫ راشىددىن: «جامىئۇت ـ تەۋارىخ»، سودا باسمىخانىسى 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ جىلد 1 ـ كىتاب، 122 ـ، 242 ـ، 251 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
⑬⑭⑫㊸ ئاتامەلىك جۇۋەينى: «تەۋارىخى جەھانكۈشاي»، جىياڭسۇ مائارىپ نەشرىياتى 2005 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ، 19 ـ، 22 ـ، 180 ـ بەتلەر.
⑮⑭ گېك شىمىڭ، خې باۋجى تەرجىمە قىلىپ تۇزگەن: «پۇلان كارپىننىڭ موڭغۇل ئېلىگە سەپىرى رۇبرۇكىنىڭ شەرققە سەپىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 49 ـ، 76 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. يۇقىرىقى ئىككى كىشىنىڭ سەپەرنامەسىنىڭ يۇ داجۇن ۋە سەي جىچۈنلەر تەرجىمە قىلىپ تۇزگەن، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلغان نۇسخىسىنىڭ 38 ـ بېتىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ.
⑯㊿ يۇ داجۇن ۋە سەي جىچۈن تەرجىمە قىلىپ تۇزگەن: «پۇلان كارپىننىڭ موڭغۇل ئېلىگە سەپىرى رۇبرۇكنىڭ شەرققە سەپىرى»، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 209 ـ، 214 ـ، 215 ـ بەتلەر.
⑱ خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا رەتلىگەن: «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى نەشرى، 43 ـ بەت. شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، ئەنە شۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن »مۇسۇلمانلار مەھكىمىسىنىڭ سۆزلۈكى» (回回馆杂字) ناملىق پارس ۋە ۋە خەنزۇ سۆزلۈكىدە 高昌 نىڭ تەڭدىشى قىلىپ تۈركى (turkī)، ئوقۇلۇشى 儿儿土 دېگەن سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن. يۇقىرىقىلاردىن كۆرىنىۋاتقىنىدەك، 高昌 شۇ ۋاقىتتا جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇ بولماستىن، ئاھالە توپىنى، يەنى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ بولغان.
⑲ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرىنىڭ تارىخى ـــ تارىخى رەشىدي»، 1 ـ جىلد، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ بەت.
⑳ فېڭ جىياشىڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭژېن تۇزگەن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىلى 2 ـ نەشرى، 103 ـ بەت.
㉑ مۇھەممەد ئىمىنى ۋەلىي: «بەھرۇل ـ ئەسرار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1993 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 3 ـ سان، 83 ـ، 84 ـ بەتلەر.
㉒ ئابىتاكىئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىللىق خەنزۇچە نەشرى، 313 ـ بەت.
㉓ چېن گاۋخۇا تۇزگەن: «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلارغا دائىر ماتېرىياللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى، 72 ـ بەت.
㉔㉕㊶㊹㊺㊻㊾ زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1992 ـ يىلى ئۇيغۇرچە

نەشرى، 2 ـ، 38 ـ، 42 ـ، 136 ـ، 199 ـ، 319 ـ، 360 ـ بەتلەر.

㉖ ز. رۇنتۇ: «باخشى سۆزىنىڭ مەنىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1989 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سان، 53 ـ بەت.

㉗㉘㊱ يۈسۈپجان ياسىن: «باخشى نامىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە 1994 ـ يىللىق 4 ـ سان، 52 ـ، 53 ـ، 53 ـ بەتلەر.

㉙ ئەخمەت جافەر ئوغلۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، تۈركىيە تىل قۇرۇمى نەشرىياتى 1968 ـ يىلى تۈركچە نەشرى، 31 ـ بەت.

㉚ ياشار چاغبايىر تۈزگەن: «ئۆتۈكەن تۈركچە لۇغىتى»، ئۆتۈكەن نەشرىياتى 2007 ـ يىلى ئىستانبۇل تۈركچە نەشرى، 439 ـ بەت.

㉛ شەيخ سۇلايمان ئەپەندى: «ئوسمانلىچە ـ چاغاتايچە لۇغەت»، بۇداپېشت، 1902 ـ يىلى نەشرى، 20 ـ بەت.

㉜ ئەمىر نەجىپ تۈزگەن: «يېڭى ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» (رۇسچىدىن تۈركچىگە ئىكىلىل قۇربان تەرجىمە قىلغان)، ئاتا تۈرك يۈكسەك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى 1985 ـ يىلى ئەنقەرە نەشرى، 28 ـ بەت.

㉝㉞ نيۇ رۇجى: «باخشى سۆزى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سان، 74 ـ بەت.

㉟ ز. رۇنتۇ: «باخشى سۆزىنىڭ مەنىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سان، 53 ـ بەت.

㊲ شۇ لىيەندانىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «جۇڭگونىڭ تارىخىي دەۋرلەردىكى مەنسەپ، تۈزۈم ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، ئەنخۇي ماۋارىپ نەشرىياتى 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 945 ـ بەت.

㊳ مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەھمەت نەشرگە تەييارلىغان: «ۋەقفىيە»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى ئۇيۇشتۇرغان: «ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 222 ـ بەتكە قارالسۇن.

㊴ مىرزا كەلىمىسىگە دەۋر نۇقتىسىدىن قاراش لازىم، ئەينى تارىخىي دەۋردە ھاكىمىيەت چىڭگىزخان نەسەبىگە تالىق دەپ تونۇلغانلىقتىن، تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ھۆكۈمدارلار خان دەپ ئاتالمىغان، ھەتتا ئىمپېراتور تۆمۈرلەڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئەۋلادلىرىمۇ «مىرزا» دەپ ئاتالغان. ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاننىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر بۇ توغرىدا: «شۇ كۈنگىچە تېمۇر بەگنىڭ ئەۋلادىنى سەلتەنەت ئىگىسى بولغىنىغا قارىماي مىرزا دەپ ئاتايتتى. مۇشۇ قېتىم مېنى پادىشاھ دەپ ئاتاش توغرۇلۇق پەرمان چىقاردىم» دېگەن بايانىدىن كۆرىنىۋاتىدۇ، چىڭگىزخان زامانىدىن كېيىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت 1508 ـ يىلى بابۇر تەرىپىدىن تۈركىي پادىشاھلىرىنى يەنە «پادىشاھ» ئاتاش يارلىقى بىلەن ئورنىنى تاپقان، ئۇلارنى «مىرزا» دەپ ئاتاش ئەمەلدىن قالغان. قاراڭ، زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1992 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 407 ـ بەت.

㊵ ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى: «نەۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، ئۆزبېكىستان پەن نەشرىياتى 1983 ـ يىلى تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 231 ـ بەت. پەرسا شەمىيىف، س . ئىبراھىموف تۈزگەن: «نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى»، غاپۇر غۇلام نامىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1972 ـ يىلى، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 99 ـ بەت.

㊺ لاسزىد راسونيى: «تارىختا تۈركلۈك»، 1971 ـ يىلى ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى، 112 ـ بەت.

㊻ پېتىر زېيمى: «ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇر يازمىلىرىغا دائىر بەزى چۈشەنچىلەر»، «تۈرك تىلى تەتقىقاتى يىللىقى»، 1986 ـ يىلى ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى، 230 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

㊼ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2009 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 118 ـ بەت.

㊽ بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنقى تۈركىستان»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 440 ـ بەت.

㊾ راخۇېس: «جۇڭگوغا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى تۈركلەر»، باھائىددىن ئۆگەل قاتارلىقلار تۈزگەن، 1964 ـ يىلى تەيۋەندە نەشر قىلىنغان «خەنزۇشۇناسلىق ۋە تۈركولوگىيە»، 281 ـ بەت. پېتىر زېيمىنىڭ «بۇددا

دىنى ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتى» (مىللەتلەر نەشرىياتى 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ بەت) ناملىق كىتابىدا كەلتۈرگەن نەقىلدىن ئېلىندى.

㊶ ئەبۇلغازى باھادۇرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 ـ بەت. بۇ بايانلاردا خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا ئازراق پەرق بار، جۈملىدىن ئۇيغۇرچىدىكى مېزداران ۋە گىلان خەنزۇچە نۇسخىدا ماۋارەئۇننەھىر ۋە تۈران دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ 1874 ـ يىلى پېتېربورگدا نەشر قىلىنغان، بارون دېسمايسوننىڭ فىرانسۇزچە تەرجىمىسى بىلەن بىللە بېرىلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇرچە يېزىقىدىكى قىسمىدا «مازاندىران، كېلان» دەپ يېزىلغان، كىتابخانىلارغا چۈشىنىشلىك بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ خەنزۇچىدىكى جاي ناملىرى ئېلىندى.

㊷ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 153 ـ بەت.

㊸ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ئۇيۇشتۇرغان: «ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى»گە كىرگۈزۈلگەن، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان «بەدايىئۇل ـ بىدايە» (دىباچىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 ـ بەت.

㊹ زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ بۇ بايانلىرىدىن، ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىيىتىدە تۈركىي تىلنىڭ ئەنجاندا قوللىنىلغان شېۋىسىدە ئەسەر يازغان دېگەن مەنە بالقىپ تۇرىدۇ. زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق تىلشۇناسلىرىمىزدىن مىرسۇلتان ئوسمان ۋە مەرھۇم خەمىت تۆمۈرلەر بىرلىكتە يېزىپ ئېلان قىلغان، «چاغاتاي تىلى، توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» ناملىق ماقالىسىدە ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىقاتلار بىلەن «چاغاتاي تىلى»نىڭ كېلىپچىقىشى، راۋاجلىنىشى، تەتقىق قىلىنىش ئەھۋاللىرى تېرەن بايان قىلىنغان. مۇشۇ ئەسەردە يەنە ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنىڭ ئۆزبېك تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلغان. قارالغا: بارات رەجەپ نەشرگە تەييارلىغان: «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 299 ـ بەت. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سانىدىمۇ ئېلان قىلىنغان.

㊼ ۋ . ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى2010 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 224 ـ بەت.

㊽ مەرھۇم تىلشۇناس خەمىت تۆمۈر بىلەن مىرسۇلتان ئوسمان بىرلىكتە يازغان «چاغاتاي تىلى، توغرىسىدا قاراشلىرىمىز» ناملىق ئەسىرىگە مۇراجىئەت قىلساق، تېخىمۇ مۇپەسسەل بايانلارغا ئېرىشەلەيمىز، بۇ ئەسەر «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشر قىلغان «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

㊾ ۋ . ۋ. بارتولد يازغان، ئۇيغۇر سايرانى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغان: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2010 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 320 ـ بەت.

(ئاپتورى چاقىلىق ناھىيەلىك تېلېگراف شىركىتىدە)

تۇرغۇن ئىبراھىم

ئۇيغۇرلاردا كىلاسسىك مۇزىكا ــ مۇقام ھادىسىسى ھەققىدە

كىلاسسىك مۇزىكىلار، خەلق ئاھاڭلىرى، ئەلنەغمىلەر، خەلق مۇقاملىرى، شۇنداقلا ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ نىشانى ئۇيغۇر مۇزىكا ـ كۇي ئىجادىيىتىگە يېڭىچە يول ئېچىش، ئۇيغۇر مۇزىكا كۇيلىرىنى يەنمۇ بېيىتىپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئىزچىل تۆھپە قوشۇشتۇر. كىلاسسىك ئاھاڭلارنى قېزىش، رەتلەش، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردىكى مۇقام ھادىسىسىنى تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىدىن بىرسى.

ئۇيغۇرلاردا مۇقام ھادىسىسى ناھايىتى قەدىمدىن باشلاپ پەيدا بولۇشقا باشلىغان، تارىخىي ئىزچىلىق، ۋارىسلىق، ئۇزۇكسىز مۇكەممەللىشىش ئىچىدە ئىلگىرىلەۋاتقان بىباھا سەنئەت خەزىنىسى. بۇ بىباھا سەنئەت خەزىنىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا غەيرەتجان ئوسمان مۇنداق يازغان: «يېپىك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى بويىچە ئاتاقلىق تەتقىقاتچى جو چىڭباۋ ئەپەندى ‹جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان› ناملىق ماقالىسىدە ‹مۇقام ئۇيغۇر سەنئىتى خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر› دەپ كېلىپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش، گۈللىنىش ۋە راۋاجلىنىش دەۋرىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: بىرىنچى، ئويغىنىش دەۋرى (ئەڭ قەدىمكى دەۋردىن مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگىچە)؛ ئىككىنچى، گۈللىنىش دەۋرى (مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئەسىرگىچە)؛ ئۈچىنچى، ئۆزگىچە تەرەققىيات دەۋرى (مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە)؛ تۆتىنچى، قوشۇلۇش دەۋرى (مىلادىيە 14 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە)؛ بەشىنچى، قېلىپلىشىش دەۋرى (16 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە)»[①].

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئانا مەنبەسى خەلق ئاھاڭلىرى ياكى خەلق مۇقاملىرى، يادرولۇق مەزمۇنى كىلاسسىك مۇزىكىلاردۇر. خەلق مۇقاملىرىغا «غەربىي يۇرت»نىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ سىناقلىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكەن نادىر مۇزىكا ۋە كۇيلەر جەۋھىرى، مول فولكلور مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى جۇغلانغان ھەم بۇ خىلدىكى مۇقاملاردا يەرلىك ئالاھىدىلىك كۆچلۈك بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئۇنى خەلقنىڭ ھاياتى، قەلبى، فولكلور مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاستە باغلانغان ئانا گەۋدە دېيىشكە بولىدۇ. كىلاسسىك مۇزىكا ـ كۇيلەر مانا مۇشۇ ئانا گەۋدە ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان بولۇپلا قالماي، يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئون ئىككى مۇقاممۇ خەلق ئاھاڭلىرى ۋە خەلق مۇقاملىرىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئانا گەۋدە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقا-

① غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى، 452 ـ بەت.

مىنىڭ مەنبەسىنى خەلق مۇقاملىرى ۋە كىلاسسىك ئاھاڭلاردىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. بىزنىڭ ئون ئىككى مۇقامنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆلاشتۇرالىشىمىز ھەمدە ئۇنىڭغا مۇۋاپىقلىشىپ قىلا ـ لىشىمىزنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇنىڭ خەلقىمىزنىڭ ھاياتى، قەلبى، فولكلور مەدەنىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئۆلمەس خەلق ئاھاڭلىرى بولغانلىقىدا ئىدى.

ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى دائىرىسىگە دولان رايونىغا تارقالغان «دولان مۇقامى»، تۇرپان ۋىلايىتىگە تارقالغان «تۇرپان مۇقامى»، قومۇل ۋىلايىتىگە تارقالغان (ئاساسلىقى قومۇل شەھىرى بىلەن ئاراتۇرۇك رايونىغا تارقالغان) «قومۇل مۇقامى» قاتارلىقلار كىرىدۇ. ئىلى ۋادىسىغا تارقالغان «ئىلى خەلق ئاھاڭلىـ ـرى»، لوپنۇر، خوتەن، ئاتۇش، قەشقەر، كۇچا خەلق ئاھاڭلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرىغا مول ئوزۇق بولغان. ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلەر مۇنۇلار: بىرىنچىدىن، بارلىق خەلق مۇقامـ ـلىرى ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىنىڭ ئورتاق بىر قانۇنىيىتى بولغان ئون ئىككىلىك سىستېمىغا ئىگە بولـ ـغان، 12 يۇرۇش مۇقامدىن تەشكىل تاپقان. يەنى، مەيلى ئون ئىككى مۇقام بولسۇن ياكى يەرلىك مۇقاملار بولسۇن، شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى 12 يۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ سىستېمىغا ئىگە؛ ئىككىنچىدىن، مەيلى ئون ئىككى مۇقام بولسۇن ياكى خەلق مۇقاملىرى بولسۇن، قۇرۇلما جەھەتـ ـتىن ھەممىسى ئوخشاشلا مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇلدىن تەركىب تاپقان؛ ئۈچىنچىدىن، مەيلى ئون ئىككى مۇقام بولسۇن ياكى خەلق مۇقاملىرى بولسۇن چالغۇلارنىڭ سەپلىنىشى نىسبەتەن كۆپ خىل؛ تۆتىنچىـ ـدىن، ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئۆز تەركىبىدىكى نەغمىلەرنىڭ ئاھاڭ تۇسىنى بەلگىلەيدىغان ئورتاق مېلوـ ـدىيەگە ئىگە مۇھىم مۇقەددىمىسى بولىدۇ، شۇنداقلا مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تۇزۇلۇشىدىمۇ بەزى ئوخشاشـ ـلىقلار ساقلانغان؛ بەشىنچىدىن، ھەممە مۇقاملارنىڭ شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ھەربىر مۇقام چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن تەشكىل تاپقان، ئەمما ھەرقايسى مۇقاملار ھەجمى، مۇكەمـ ـمەللىك دەرىجىسى، كۇي رېتىمى، خۇسۇسىيەتلىرى پەرقلىنىدۇ.

يالغۇزەك (نەي)، بۇرغا، بورىيا، بالىمان، ناغرا، دۇمباق، غونقا، بەرباب (پىپا)، راباب، جاللا، قالۇن، ئەگرى ساپلىق پىپا، ئۇد، سىبىزغۇ («تۇركىي تىللار دىۋانى»دا نەي دېيىلگەن)، ئىكەمە (ئىگەمە) قاتارلىق قەدىمكى چالغۇلار بىلەن رويايقا چىقىرىلغان «خۇ مۇزىكىسى»، «كۇسەن مۇزىكىسى»، «قوچۇ مۇزىكىسى»، «سۇللۇغ مۇزىكىسى»، «ئۇدۇن مۇزىكىسى»، «ئۇيغۇرغول مۇزىكىسى»، «مۇقدۇر نەغمىسى» (قەدىمكى قومۇل ئوردا نەغمىسى بولۇپ، ئۇيغۇرغول مۇزىكىسىنىڭ بىر تۈرى بولسا كېرەك)، «ئاتەش سۇمرۇغ»، «باھار بۇلـ ـبۇل ناۋاسى» دېگەندەك بىر قاتار ئۇسسۇل ـ نەغمە، مۇزىكا ـ كۇي سىستېمىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدۇق. ھېچكىم غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ئۇ نامدىكى مۇزىكا ـ كۇيلىرىنى خەلق ئاھاڭلىرى ياكى كىلاسسىك خەلق ئاھاڭلىرىغا تەۋە ئەمەس دېيەلمەسلىكى مۇمكىن. بۇلارنى ھازىرقى ئون ئىككى مۇقام ياكى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا تىلغا ئېلىنغان ئون ئالتە مۇقامنىڭ ئاساسى ياكى قەدىمىي ھالىتى دەپ قاراشقا بولامدۇ، يوق؟ ئىككىنچى، قەدىمكى چالغۇلىرىمىز بىلەن دىۋاندا تىلغا ئېلىنغان چالغۇلار ئوتتۇـ ـرىسىدا، «تۇركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئېلىنىدۇ)دا تىلغا ئېلىنغان چالغۇلىرىمىز بىلەن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا تىلغا ئېلىنغان چالغۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقلارنىڭ بارلىقىنى ئەسلىگىنىـ ـمىزدە، قەدىمكى چالغۇلار بىلەن رويايقا چىقىرىلغان قەدىمكى مۇزىكا ـ كۇيلەر، بولۇپمۇ سۇي ۋە تاڭ دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن يۇقىرىقى نەغمىلەرنىڭ ھازىرقى كىلاسسىك ئاھاڭ ۋە مۇقاملار بىلەن ئورتاقلىقى، مەلۇم باغلىنىشى ۋە ۋارىسلىق تەرەپلىرى بارمۇ، يوق؟ ئۈچىنچى، بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام ناملىرىدىن «راك»، «ئۇششاق»، «ئۆزھال»، «ئىراق»، «ناۋا»، «چارىگاھ»، «سىگاھ»، «پەنجىگاھ»، «مۇشاۋرەك»، «بايات»، «چەبىيات» ۋە «ئەجەم» قاتارلىقلارنىڭ مۆجىزىي تىلغا ئالغان مۇقام

نامىلىرى ئىچىدە بارلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، ئون ئالتە مۇقامنىڭ مۇقام يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى يەنىمۇ ئالدىغا سۈرۈشكە، سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدىكى «غەربىي يۇرت مۇزىكا ـ كۆيلىرى»گە چېتىپ قاراشقا بولامدۇ، يوق؟ ئومۇمەن، بۇ نۇقتىلار بىزنىڭ «مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلىك تەرەققىيات باسقۇچى» مەسىلىسى ھەققىدىكى چۈشىنىشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا يېقىنداىن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىردۇر.

مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى مۇزىكا ئىلمى تەتقىقاتىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەبۇ ناسىر فارابى (870 ـ 950) شەرق مۇزىكا نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرسى دەپ قارالماقتا ھەمدە ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە يۇقىرى باھا بېرىلمەكتە. ئەمما، ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئىچىدە غەربىي يۇرت مۇزىكا ـ كۆي سەنئىتىگە ئائىت مەزمۇنلار قانچىلىك سالماقنى ئىگىلەيدۇ؟ بۇ جەھەتتە سېلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىلىرى بەكلا ئاز بولغانلىقتىن بۇ مەسىلىگە ئوچۇق بىر نېمە دېمەك تەس.

فارابى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە ئوترار (فاراب) قەلئەسىدە توققۇز ئوغۇزلارغا مەنسۇپ بىر ئائىلىدە تۇغۇلغان. 30 ياشلاردىن ئاشقاندا باغداد، دەمەشق شەھەرلىرىگە، كېيىن مىسىرغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ شۇ دەۋردىكى چالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى چالالايدىغانلىقى، بولۇپمۇ كۆيلەرنى نەي ۋە تەمبۇردا ئىجاد قىلالايدىغانلىقى مەلۇم. مۇجىزىي قالۇننىڭ كەشپ قىلىنىشىنى ئۇنىڭغا باغلايدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، فارابىنىڭ شۇ دەۋردە ئۇلۇغ مۇزىكا نەزەرىيەچىسى ھەم ماھىر مۇزىكانت ئىكەنلىكى مۇنداق ئىككى مەنبەدىن كەلگەن. بىرسى، فارابىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي مۇزىكىچىلىقىنىڭ نەزەرىيەسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ھەمدە ئۇنى راۋاجلاندۇرغانلىقى بولسا، يەنە بىرسى فارابى ئىلگىرىكىلەرنىڭ مۇزىكىشۇناسلىققا دائىر قاراشلىرى بىلەن تونۇشقانلىقى ئىكەن. ئۇ مۇزىكا ئىلمىگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر» (مۇزىكا توغرىسىدا چوڭ كىتاب)، «كالام فىيۇل مۇسىقى» (مۇزىكا توغرىسىدا) دېگەن ئەسەرلەر ئۇنىڭ ھەممە ئېتىراپ قىلغان ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدۇر. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە كۆينىڭ پەيدا بولۇشى، مۇزىكا تۈرلىرى، چالغۇلار، كۆيلەرنىڭ ئىجرا سى، تاۋۇش قاتارلىقلار ھەققىدىكى نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماي، ئۇد، تەمبۇر، نەي، راۋاب قاتارلىق چالغۇلارنىڭ پەدىلىرى، تارلىرى، كۆي ۋە مۇقاملارنىڭ ھاسىل بولۇشى، رېتىم، كۆي بېزەكلىرى ھەم مۇقاملار ھەققىدە دەسلەپكى شەرھىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك تەرىپى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇقاملارنىڭ كۆي شەكىللىرى، ئۇنىڭ تارماقلىرى، كۆيلەرنىڭ پەدە ئاساسى بىلەن بىۋاستە باغلىق بولغان ھەرپ بەلگىلىرى يېزىپ قالدۇرۇلغانلىقىدۇر. فارابنىڭ ئەرەب ـ پارس مۇزىكا سەنئىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىدىن بىرسى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى توققۇز كۆيلۈك (يۇرۇش) ئەرەب ـ پارس مۇزىكىسى (بەلكىم پارسلارنىڭ «دەستىگاھ»، «نۇسخە»، سۇرىيەنىڭ «مۇقامۇ ئەشىرە»، ئىراقنىڭ «پەسىل» نامىلىق مۇقاملىرىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولسا كېرەك)نى 18 گە كۆپەيتىپ ھەممە 15 ھەرپلىك نوتا قوللانغانلىقىدىن ئىبارەت. بىز بۇ يەردە يۇسۇپ سەككاكىينىمۇ مۇزىكا ئىلمى تەتقىقاتى بويىچە ئەبۇ ناسىر فارابى ۋە لۇتفىيلار بىلەن بىر ئورۇنغا قويىمىز. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا: «سەككاكىي مۇزىكىچىلارنىڭ ئون ئالتىنچى پىرى ھەم مۇزىكا ئىلمى بويىچە رىسالىلەرنى يازغان، «بايات، نامىلىق مۇقامنى ئىجاد قىلغان، شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن» دەپ يېزىلغان. يۇسۇپ سەككاكىي مىلادىيە 1228 ـ يىلى ئالماليقتا تۇغۇلغان ھەم چاغاتاي ئوردىسىدا ئىشلەپ 1306 ـ يىلى ئالماليقتا ئالەمدىن ئۆتكەن. مازارى ھېلىمۇ چاپچال ناھىيەسىنىڭ خۇنخاي دېگەن يېرىدە. لېكىن، بۇ ئەدىبىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات چوڭ بوشلۇق بولغاچقا، ئۇنىڭ مۇزىكا ئىلمى تەتقىقاتلىرىنى بۇنىڭدىن ئارتۇقچە ئېيتالمايمىز.

بىز قەدىمكى چالغۇلارنىڭ شەكلى بىلەن ئۇسسۇل ـ ساما تەسۋىرلىرىنى مىكئۇي تام رەسىملىرى، مۇزىكا ـ كۇي ناملىرىنى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دەك ئەسەرلەردىن، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرىدىن، شۇ دەۋرلەردىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن، شۇنداقلا چالغۇ ناملىرىنى «تۇركىي تىللار دىۋانى»غا ئوخشاش مەنبەلەردىن بىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكا ـ كۇيلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، شۇنداقلا مۇقام ھادىسىسى ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرالىساقمۇ، لېكىن قەدىمكى كۇي ـ مۇزىكىلارنىڭ مېلودىيە مەسىلىسىگە كەلگەندە تېخىرقاپ قالىمىز، ھەتتا يېقىنقى زامانىدا يېزىلغان «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دىنمۇ بىرەر مۇقام ـ كۇينىڭ كۇي شەكلى (مېلودىيەسى)نى ئۇچرىتالمايمىز. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ مۇئەللىپىمۇ مۇقاملارنىڭ مېلودىيەلىرى ھەققىدە ئېغىز ئاچمىغان. دېمەك، ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكا ـ كۇيلىرىنىڭ نوتا خاتىرىسىنىڭ بولمىغانلىقى بىزنى قەدىمكى مۇزىكا ـ كۇيلىرىمىزنىڭ زادى قانداق كۇيلەر ئىكەنلىكىدىن خەۋەرسىز قالدۇرغانىدى. شۇ ۋەجىدىن بىز پەقەت ھازىر ئۇچرىشۋاتقان كۇي ۋە ئۇسسۇللۇق كۇي ـ مۇزىكىلارنىڭ مېلودىيەسىدىكى ئۆزگىچىلىك، يانداشتۇرۇلغان ئۇسسۇللاردىكى ھەربىر ھالەتلىرى، تېكىست، شۇنداقلا خەلق ئاھاڭلىرى ياكى مۇقام ۋارىسلىرىنىڭ ئىجادىيىتى شەكلىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بىرەر نەتىجىگە ئېرىشىشتىن باشقا تاللاش يولىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلمۇاتىمىز. شۇڭا، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھازىرقى مۇقاملار بىلەن قەدىمكى كۇيلەرنىڭ باغلىنىشىنى يورۇتۇشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى.

ھازىرقى نۇرغۇن خەلق ئاھاڭلىرىمىز ھەرگىزمۇ يېقىنقى دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. ئۇنىڭ يىراق تارىخىي مەنبەسى، ئارخېئولوگىيەلىك ۋە يازما ئاساسى بار. خەلق ئاھاڭلىرىمىز مېلودىيە جەھەتتىنمۇ يىراق دەۋردىكى ئەجدادلارنىڭ تۇرمۇشىنى مەنبە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادىدىن قالغان، شۇنداقلا ئۇۋ ئۇۋلاشتىكى نۇرغۇن ھەربىكەت ھالەتلىرى بىزنىڭ ھازىرقى ئەلنەغمىلىرىمىزگە يانداشتۇرۇلغان ئۇسسۇل ـ ھەربىكەتلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى بولغان. دىنىي ئاھاڭلارمۇ خەلق ناخشا ـ مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللارنىڭ بىرسى بولغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ياۋروپانىڭ دىنىي مۇزىكىلىرى ھازىرقى زامان مۇزىكا، سىمفونىيە، ئوپېرالىرىنىڭ ئۇلىنى تۇزگەنىدى. دىنىي مۇزىكىلارمۇ خەلق مۇزىكا كۇيلىرىدىن ئېلىنغان. ئىتالىيەنىڭ مىلان شەھىرىدىكى پوپ سىن. ئەنمۇ پولۇس (340 ــ 397) خەلق مۇزىكىلىرىدىن خىرىستىيان نەغمىلىرىنى قۇراشتۇردى.»[1] دەپ يازغان. مەمتىمىن ھوشۇر: «بۇگۇنكى تەتقىقات ئۇيغۇرلاردا مۇقام ھادىسىسىنىڭ شەكىللەنگەن ۋاقتىنىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى شامان، مانى دىنلىرىنىڭ بايرام پائالىيەتلىرىگىچە تۇتىشىدۇ»[2] دەپ يازغانىدى.

مۇزىكا ئىجادىيىتىنى مەلۇم شەكىل بىلەن خاتىرىلەش تارىختا يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن ئىلگىرىلا مەيدانغا كەلگەن دەپ قارىلىۋاتقاچقا، قەدىمكى كۇي ـ نەغمىلەرنىڭ خاتىرىلىنىش شەكلى مەسىلىسى ئىزچىل تۇرده كىلاسسىك مۇزىكا تەتقىقاتىدىكى قىزىق تېمىلاردىن بىرسى، تەتقىقاتچىلارنى قىينىۋاتقان گەۋدىلىك مەسىلە بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز غەربىي دىيارنىڭ سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە زور شۆھرەتكە ئېرىشكەن كۇيلىرى ھەم باشقا كىلاسسىك كۇيلەرنىڭ نوتا خاتىرىسى ھەققىدە كۆپ ئۈچۈرغا ئىگە ئەمەسمىز. نوتا ئىجاد قىلىنغان دەۋردە ئاساسلىق كۇيلەرنى نوتىغا ئېلىپ خاتىرىلەپ ساقلاپ قېلىشقا مەلۇم جەريان كەتكەن بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن مۇنداق دېگەن:

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 538 ـ بەت.

② مەمتىمىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى بايانى، 11 ـ بەت.

«تارىخىي مەنبەلەردە كۆسەن نەغمىلىرىنىڭ نوتىلىرى بولغانلىقى، خۇامۇنىڭ ئالدىغا كۆسەن نوتىسىنى قويۇپ داپ چېلىشنى ئۆگەنگەنلىكى، چاڭگىنىدە ئورۇنلانغان نەغمىلەرنىڭ نوتا ئارقىلىق چاڭجيانگنىڭ جە-نۇبىغا ئەۋەتىلگەنلىكى يېزىلغان بولسىمۇ، بۇ نوتىلار ھەققىدە بىرقەدەر تەپسىلىي ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەس ئىدۇق. 20 ـ ئەسىردە ياپونىيەنىڭ كيوتو شەھىرىدىكى ‹كۆن نۇرى مەدەنىيەت خەزىنىسى›دە ساقلانغان ‹بەشتار نوتىلىرى، بىلەن ياپونىيە ‹رىنچى خاتىرىلىرى›دىكى غەربىي دىيار نوتىلىرى ۋە دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدە ساقلانغان ‹دۇنخۇاڭ قەدىمكى نوتىلىرى، تېپىلىپ سەنئەت دۇنياسىنى تاڭ قالدۇردى. «دۇنخۇاڭ قەدىمكى نوتىلىرى» ئىبارىسى 1907 ـ يىلى فىرانسىيەلىك پېللىئوت ئىلىپ كەتكەن، ھازىر پارىژ كۆتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان، تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان 25 نەغمە نوتىسىغا قارىتىلغان. بۇ نوتىلار ئىچىدىكى 16 ـ نەغمە ‹ئاستا ئورۇنلىنىدىغان ئىۋرغول نەغمىسى›، 24 ـ نەغمە ‹ئىۋرغول›، 3 ـ ۋە 12 ـ نەغمە ئاھاڭلىرى پەرقلىنىدىغان «مەشرەپ كۆيى» قاتارلىق روشەن غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىدىن ئىبارەت. «ئىۋرغول» ناملىق نەغمىلەر غەربىي دىيار قومۇل رايونىنىڭ ئەنئەنىۋى چوڭ نەغمىلىرىنىڭ پارچىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەينى زامانىدا يېزىلغان نوتىسى ئاددىي خاتىرىلەش (نوتىلاش) بولغان. بۇلارنى لىن جەنسەن، يى دۇڭ، خې چاڭلىن، جىن جيەنمىنلار ئوقۇپ چىققان»①.

تەتقىقات نەتىجىسىدە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كۆيلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇسلۇب جەھەتتە ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خەلق ئاھاڭلىرى ۋە مۇقاملىرىغا يېقىن ياكى بىرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. دېمەك، بۇ ئەھۋاللار كۆيلەرنى خاتىرىگە ئېلىشنىڭ ئوتتۇرا ئەسرىلەردە، بەلكى بۇ دەۋرلەردىن سەل بۇرۇنمۇ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. فارابىنىڭ تەتقىقاتىدا نوتا خاتىرىسى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم. ئۇ تاۋۇشلار تىزمىسىنى ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن ئىپادىلىگەنىكەن. بۇ فىرانكو (؟ ـــ 1190) نىڭ نوتا ئىجاد قىلىشىدىن ئىلگىرى بولغان، ئەمما «دىۋان»دا بىرەر كۆي نامى ياكى نوتا خاتىرىسى ئۇچرىمايدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكا ـ كۆيلىرىمىزنى بۇ جەھەتتە ئېغىر خىرىسقا دۇچ كەلگەن، دەپ قاراشقا بولمىدۇ. شۇ-ڭا، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن كىلاسسىك نەغمە ـ كۆيلەردىكى ئۇسسۇل ھالەت ئالاھىدىلىكلىرىگە كۆپرەك مۇراجىئەت قىلىش قەدىمكى كۆيلەرنىڭ مېلودىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ھەم مۇشۇ ساھەگە كۆپرەك مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەدەنىيەت ۋە مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قارىشىچە، چالغۇلارنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ئارقىلىقمۇ مۇزىكا تارىخىنىڭ مەلۇم بىر تەرتىپىنى بىلگىلى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەر، قىياتاش سىزمىلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەر، رىۋايەتلەر، كۆي ـ ئاھاڭلارنىڭ بۆگۈنكى خەلق ئارىسىدىكى ئورۇنلىنىش ۋە داۋاملىشىش ھالىتى، شۇنداقلا قوشنا رايون، مىللەتلەر مۇزىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىقمۇ بۇ مەقسەتكە يەتكىلى، شۇ قاتاردا يەنە ھازىرقى مەۋجۇت چالغۇلارنىڭ پەدىلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قەدىمكى كۆيلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى ۋە مېلودىيەسىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

دەرۋەقە، بىز كىلاسسىك نەغمە ـ كۆيلىرىمىز ئىچىدىكى ياكى شۇ كۆيلەرگە يانداشتۇرۇلغان ئۇسسۇللار بولسۇن ياكى مەشرەپ سورۇنلىرىمىزدا ئوينىلىۋاتقان خەلق ئويۇنلىرىمىزدا ئەكس ئەتكۈزۈلگەن ھەرىكەت ئالاھىدىلىكلەر بولسۇن، بۇلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەندە، شۇ ھەرىكەتلەردىكى رىتىملارنىڭ مەلۇم مەقسەتنى ئەكس ئەتكۈزىدىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ لوپ-نۇر كەنتىدە «شىر ئۇسسۇلى»دىن ئىبارەت قەدىمىي ئۇسسۇل تۈرى ساقلانغان. لېكىن، بۇ ئۇسسۇلنىڭ قايسى زامانىدا پەيدا بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتىكى بەزى تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، لوپنۇردىكى بىر قەدىمىي قەبرىنى قازغاندا جەسەت ساندۇقىغا يېپىلغان ئەدىيالغا شىرنىڭ يۇز سۈرىتى چۇشۇرۇلگەنىكەن.

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى»، 161 ـ بەت.

بۇ ئەھۋالدىن شىرنىڭ غەربىي يۇرت ئورمانلىقلىرىدا ياشىغانلىقىنى، شۇڭا شىر ئوبرازىنىڭ قەدىمكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرگەنلىكىنى، «شىر ئۇسسۇلى»نىڭ شۇنىڭدىن كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

غەربىي يۇرت «شىر ئۇسسۇلى»غا دائىر مەلۇماتلار ئەڭ ئاۋۋال «يېڭى تاڭنامە. نەغمىلەر تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە مىڭ يىل مابەينىدە غەربىي رايوندا «شىر ئۇسسۇلى»غا دائىر ھېچقانداق يازما مەلۇمات خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما، لوپنۇردىكى بەزى خەلق سەنئەتكارلىرى بۇ ئۇسسۇلغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. «غاز ئويۇنى»مۇ خۇددى مۇشۇلارغا ئوخشاش قەدىمىي ئويۇن تۈرى. «غاز ئويۇنى» جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ھەم ئىلى ۋادىسىنىڭ قاش يېزىسىدا مەشرەپلەردە ھېلىمۇ ئوينىلىدۇ. «دىۋان»دا بۇ ئويۇن ھەققىدە ئۇچۇر بېرىلگەن ھەمدە ئافراسىياپ زامانى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 ــ 7 ـ ئەسىرلەر)غا باغلىغان. مەسىلەن، «قاز: قاز ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمى بولۇپ، ‹قەزۋىن، شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىسى ‹قاز ئويۇنى›دۇر، چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئويناياتتى»[1].

غۇلجىنىڭ قاش يېزىسىدا ئوينىلىۋاتقان «غاز ئويۇنى»دا غاز سىرلىق غايىۋى كۈچكە سىمۋول قىلىنغان، قىزىقارلىق ۋەقەلىك ئۇستىگە قۇراشتۇرۇلغان، كومېدىيەلىك خاراكتېرگە ئىگە تېپىشماقلىق ئويۇن. بۇ ئويۇندا قازىبەگ، پاششاپېيگى، يىگىتبېشى ۋە ئوتتۇز ئوغۇل قاتناشقان مەشرەپ سورۇنىغا يانغان بىر كىشى غاز (غازنىڭ تەقلىدىي ھەيكىلى)نى يېتىلەپ كىرىدۇ ھەمدە غازنى ۋاستە قىلىپ يىگىتبېشىنىڭ رۇخسىتى بىلەن مەشرەپ سورۇنىدىكى ئوتتۇز ئوغۇلدىن سوئال سورايدۇ. سورۇندىكى ئوتتۇز ئوغۇل سورالغان سوئالغا جاۋاب بېرەلمەيدۇ. غاز ئۇلارنى چوقۇشقا باشلايدۇ. غاز باقىۋچى غازنى ئەگەشتۇرۇپ، مەشرەپ سورۇنىنى ئايلىنىدۇ. ئۇ قەيەردە توختاپ، ھاسسىنى يەرگە قانچە قېتىم ئۇرسا، غاز ئۇدۇلدىكى ئادەمنى شۇنچە قېتىم چوقۇيدۇ. غاز باققۇچى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھاسسىنى يەرگە قاتتىق ئۇرىدۇ. غاز ئۇ ئادەمنى قاتتىق چوقۇلايدۇ. بۇ ئادەم ئاغرىققا چىدىماي، غازنىڭ بوينىنى قايرىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن غاز باققۇچى پاششاپېيگىگە ئەرز ئېيتىدۇ. پاششاپېيگى ئۇنىڭ ئەرزىنى قازىبەگكە يەتكۈزىدۇ. قازىبەگ ھېلىقى ئادەمنى ئالدىغا چاقىرتىدۇ ۋە غاز باققۇچىنىڭ: «غېزىم ئۇزاق يەردىن كەلدى، قورسىقى ئاچ، شۇڭا مۇنۇ كىشىنىڭ دۇمبىسىدە دانلاتساممىكىن؟» دېگەن تەلىپى بويىچە غازنىڭ بوينىنى قايرىۋەتكۈچىنىڭ دۇمبىسىنى ئاچۇرۇپ «غازغا قوناق چوقۇلىتىدۇ». سوئاللار يەنە تەكرارلىنىدۇ. مۇشۇ ئاردا ئوتتۇز ئوغۇلدىن بىرەيلەن سوئالغا جاۋاب بېرىدۇ. سوئالغا توغرا جاۋاب بېرىلگەندىن كېيىن، غاز باققۇچى غېزىنى يېتىلەپ سورۇندىن چىقىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غاز ئويۇنى تۈگەيدۇ.

دېمەك، مەيلى «شىر ئۇسسۇلى» بولسۇن ياكى «غاز ئويۇنى» بولسۇن، بۇلاردا ئاشۇ خىل ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتى، ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەلۇم سەنئەتكار تەرىپىدىن دوراش ئاساسىدا ئىلمىيلاشتۇرۇلۇپ، مەزمۇنلۇق نەپىس ئۇسسۇل ياكى قىزىقارلىق ئويۇن شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئۇسسۇل تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ تەھقىقلىشىغا قارىغاندىمۇ، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىدا ئىپتىدائىي ئۇسسۇللارنىڭ تەسىرى ساقلانغان بولۇپ، بۇلاردىن «پېرە ئۇسسۇلى»، «ئوت ئۇسسۇلى»، «نازىركوم ئۇسسۇلى»، «شىر ئۇسسۇلى»، «تۆگە ئۇسسۇلى»، «غاز ئۇسسۇلى»، «كەپتەر ئۇسسۇلى»، «ئۆچكە ئۇسسۇلى»، «ئات ئۇسسۇلى»، «يولۋاس ئۇسسۇلى» قاتارلىقلارنى مىسال ئورنىدا تىلغا ئېلىشقا بولىدىكەن. شۇڭا، بىز دەۋرىمىزدە ئوينىلىۋاتقان بۇ تۈردىكى ئۇسسۇللارنى قەدىمكى ئۆۋ ھەرىكىتى، جەڭ ماھارىتى، ئەمگەك، مەلۇم جانلىقنىڭ ھەرىكىتى، باخشىلىق ھەرىكىتى قاتارلىقلارنىڭ تەقلىدىي، ئوبرازلىق نامايان

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم 204 ـ بەت.

قىلىنىشى، دەيمىز. بۇنداق دوراش تۈسىدىكى ئۇسسۇل ھەربىرتلىرى بىزنىڭ مۇقاملىرىمىزغا يانداشتۇ-رۇلغان ئۇسسۇللاردىمۇ كۆپ ئەكس ئېتىدۇ. لېكىن، مۇقاملىرىمىزغا يانداشتۇرۇلغان ئۇسسۇللىرىمىز مۇتلەق مۇشۇ دائىرە بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. بەزى ئۇسسۇللاردا ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، ئارزۇ-تىلەكلىرى باشقىچە ھەربىر شەكلىدە ئۇسسۇل بىلەن ئىپادىلىنىپ مۇقام كۈيلىرىگە جانلىق شەكىل بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەينى زامان سەنئەت مۇنبەرلىرىدە ئويناللغان نەغمىلەر، ئىشلىتىلگەن چالغۇلار، ئۇسسۇللار تەسۋىرى مىللىي يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى كۈي يۆنىلىشى نەسەبىنى تارتقان. بۇ خۇددى غۇنچانىڭ قالۇن ھالىتىگە، بەربابنىڭ تەمبۇر ھالىتىگە، باشتارنىڭ راۋاب ھالىتىگە كەلگىنىدەك جەريان. «داپ ئۇسسۇلى»، «رومال ئۇسسۇلى»، «شادىيانە نەغمە ئۇسسۇلى»، «چىراغ ئۇسسۇلى»، «قوڭغۇراق ئۇسسۇلى»، «توخۇ ئۇسسۇلى» (نازىركوم)، «پىرقىرىما ۋە تاقلىما ئۇسسۇل»، «بۇركۇت ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار قەدىمىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىكى ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى، ئۇسسۇلچىلارنىڭ كىيىنىش ھالەتلىرىنىڭ تەسۋىرلىرى، تاڭ شائىرلىرى تەسۋىرلىگەن غەربىي دىيار ئۇسسۇللىرىنى ئويىنىغاندىكى سەنئەتكارلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى، نازۇك ۋە سۇمباتلىق ھەربىر تەلەرنى ھازىرقى تەققاس ئۇسسۇللىرىمىزدىن ھېس قىلالايمىز.

ئۇسسۇل سەنئىتىدە گەرچە ھەربىر ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئەمما يانداشما ئورۇندا تەڭكەش قىلىنغان مۇزىكا ئۇسسۇل ھەربىتىنى يېتەكلەيدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىدىكى مەكىت، مارالبېشى، يەكەن، چەرچەن، چارقىلىق، نىيە، كېرىيە قاتارلىق ناھىيەلەردە دولان ئەلنەغمىلىرى ئاساسىدىكى «دولان ئۇسسۇلى» (دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئومۇمىي شەكلى ئوڭ مەنزىرىسى ۋە ئەمگەكنى ئىپادىلەيدۇ)، «تۆگە ئۇسسۇلى»، «ئات ئويۇنى»، «پوتا ئويۇنى» دېگەندەك قەدىمىي ئۇسسۇل ۋە ئويۇنلارمۇ ئويناللماقتا. بۇ ئويۇنلار دولان مۇقامى ياكى دولان مەشرەپىدىكى كومپىدىيەلىك ياكى قىزىقارلىق تۈس ئالغان ھەربىر تەلىك ئويۇندىن ئىبارەت. دولان مەشرەپى دولان مۇقام سەنئىتىنىڭ مۇھىم قىسمى. «سۆھبەن ھەدىسى» 1899 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يەكەن دەريالىق ئارقىلىق تارىمغا، تارىم ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىش يولىدا، كەچقۇرۇن دەريا بويىدا ئويناللغان دولان مەشرەپىنى كۆرگەن. ئۇ «مەركىزىي ئاسىيادىكى سايياھەت خاتىرىسى، ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختالغان. ئۇ گۈلخان شولىسىنىڭ سۇ يۈزىنى قىزارتقانلىقىنى، گۈلخان چۆرىدەپ، ئۇزۇن چاچلىرىغا ئاق رومال ئارتقان ئاياللارنىڭ ئەرلەر بىلەن سالماق ئۇسسۇل ئويىنىغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان»①. «ھىرودوت ماسساگېتلار ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ گۈلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۇسسۇل ئويناىدىغانلىقىنى يازغان»②. ماسساگېتلار ساكلارنى كۆرسەتمىدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى. ئۇلاردىكى گۈلخان يېقىپ، ئوتقا مېۋە تاشلاپ، خۇش پۇراقلاردىن مەست بولۇشۇپ ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئادىتىگە تەققاس ھالدا بىرنەچە ھازىر تويى بولۇۋاتقان يېگىت - قىزنى ئىشىك ئالدىدا ئوتتىن ئاتلىتىش، قىش كۈنلىرى ئۆيلەرده مەشنىڭ ئۈستىگە مېۋە قاقلىرىنى تاشلاپ ئۆي ئىچىنى خۇش پۇراق ھىدلارغا تولدۇرىدىغان بەزى ئادەتلەر ھېلىھەم ساقلانغان. ئوتتىن ئاتلىتىش ۋە ئىسرىق سېلىش ئېنىقكى ئاتەشپەرەسلىكنىڭ قالدۇقى. بۇ ئەھۋال سۆھبەن ھېدىنىنىڭ يۇقىرقى خاتىرىسىدىكى ئەھۋال بىلەنمۇ قىسمەن ئوخشاپ كېتىدۇ. دېمەك، مۇشۇ تۈردىكى قەدىمىي ئويۇنلارمۇ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇنداق ئويۇنلارنىڭ مەشرەپلەردە ھازىرمۇ ئويىنىلىشى، بولۇپمۇ كىلاسسىك مۇزىكا - كۈيلىرىمىزنىڭ ئاشۇ ئۇسسۇللارغا تەڭكەش قىلىنىپ ھازىرغىچە يېتىپ كېلىشى كىلاسسىك ئاھاڭلىرىمىزنىڭ تارىخىي

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» 265 - بەت.
② ئەسەت سۇلايمان: «ئىران بىلەن تۇراننىڭ دىيالوگى». («شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى» 1998 - يىللىق 1 - سانىدىن.

يىلتىزىنى يىراق قەدىمكى كۆي شەكىللىرىگە تەققاس قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، شۇنداقلا مىلودىيە جەھەتتىكى ئانا مەنبەنى مۇشۇنداق تەققاسلىق ئىچىدە تەتقىق قىلىش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

ئاھانغا سېلىنغان تېكىستلەر مۇقام ھادىسىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى يەنە بىر مۇھىم نۇقتا. كىلاسسىكلارنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىلىرىغا ئاساسەن تاللىنىلغان. كۆيلەرگە «ئال-تۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز»دەك ياراشقان تېكىستلەردىكى سۆز - جۈملىلەرنىڭ تۈراق - رېتىملىرى، سۆز - بوغۇملار مەلۇم جەھەتتە كۆينى يېتەكلەش، ئاۋاز رېتىمىنى تېخىمۇ جانلىقلاشتۇرۇش، مۇزىكىنىڭ مىلو-دىيە قانۇنىيىتىنى تەڭشەش، ئۇسسۇل ھەرىكەت شەكىللىرىنى نىشانلاپ بېرىش رولىنىمۇ ئويناپتتى. خەلق ئاھانغىلىرى ياكى كىلاسسىك مۇزىكىلارغا سېلىنغان كىلاسسىك شېئىر - مىسرالار مەزمۇن جەھەت-تىن تولىراق قىسسە، ئەپسانە - رىۋايەت، جەڭنامىلەر، خەلق داستانلىرى، ئەجدادلارنىڭ كىشىلىك ۋە ئېستېتىك دۇنيا قاراشلىرى، مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئاساس قىلىنغان نەزم - قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇقاملارغا سېلىنغان خەلق داستانلىرى، بىر قىسىم قوشاقلارمۇ ئون ئىككى مۇقام شەكىللە-نىشتىن بۇرۇنلا خەلق ئىچىدە مەددىھىلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە مۇزىكىلىق ھالدا ئېيتىلىپ يۈرگەن. خەلق ئاھانغىلىرى ۋە كىلاسسىك مۇزىكىلار رەسمىي مۇقام بولۇپ شەكىللىنىشكە باش-لىغاندىن كېيىن، مۇشۇ خىلدىكى تېكىستلەر ئوخشاشلا مۇقاملىرىمىزنىڭ تېكىستىنى تەشكىل قىلى-ۋەرگەن ھەم تېخىمۇ بېيىتىلغان. ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىلىرى ياكى ئون ئىككى مۇقامغا كۆپىنچە ئە-لىشىر نەۋايى (1441 ــ 1501) نىڭ گۈزەل شېئىر مىسرالىرى سېلىنغان. بۇلا ئەمەس، خەلق داستانلى-رىمىزدىن «ئوغۇزنامە»، «ئافراسىياپ»، «ئالپامىش»، «دەدە قۇرقۇت»، «تاھىر - زۆھرە»، «يۈسۈپ - زۇ-لەيخا»، «غېرىب - سەنەم»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارمۇ مۇقاملىرىمىزنىڭ «داستان»، «مە-غۇل» ۋە «مەشرەپ» يۈرۈشى بويىچە تولۇق ئورۇنلىنىشىنى قىزىقارلىق ۋەقەلىك بىلەن تەمىن ئەتكەندى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئون ئىككى مۇقام ئىچىگە خەلق ئاھانغىلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق ناخ-شا - ئاھانغىلىرى، ئېسىل نەمۇنىلىرى سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، راك، مۇشاۋرەك، چارىگاھ، ئۆزھال، ئۇششاق، بايات ۋە ناۋا مۇقاملىرىغا «غېرىب - سەنەم» داستانىدىن بەزى ناخشا - ئاھانغىلار تاللاپ ئېلىن-غانغا ئوخشاش.

كىلاسسىك ئاھانغا - كۆيلىرىمىز مول مەزمۇنلۇق تېكىستلىرى بىلەن يەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى-مىزدىكى مول مەزمۇنلارنى باشقىچە شەكىل - ئۇسلۇبتا خەلقىمىزگە مۇۋاپىقىيەتلىك يەتكۈزۈپ كەلگە-نىدى. باشقىچە ئېيتقاندا، مۇقاملىرىمىزنىڭ يۇرۇشلۇق خاراكتېر ئېلىشى ئۇنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ دېگۈدەك كېلىدىغان كۆيلەر ھەم مەلۇم بىر تېمىدىكى تېكىست مەزمۇنلىرىنىڭ داستا-نىمان مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقانلىقىدا ئىدى. داستانىمان مەزمۇنلار يەنە نۇرغۇن ماس مەزمۇنلار (كۆي نامى بىلەن ئاتىغاندا ئاھانغا ئۆزگىرىشى ئىچىدىكى تارماق مەزمۇنلار)غىمۇ ئايرىلاتتى. بۇ ھال خالىغان بىر تۈردىكى مۇقامنىڭ نەچچە ئاھانغىنى ئورۇنلىغاندا ئاندىن تولۇق تاماملىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. بۇنى «قوشۇمچە ــ 3: ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تاملىرى مۇندەرىجىسى»نىڭ «ئاھانغا تۈرى»دىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئون ئىككى مۇقام ئاھانغىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە كىلاسسىك مۇزىكىلار ۋە خەلق ناخشىلىرىغا تا-يىنىلغان بولسا، مۇقاملارمۇ خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپتى. يېڭى خەلق ناخشىلىرىنىڭ شاخ چىقىرىپ خەلق ئىچىدە يىلتىز تارتىشىغا سەۋەبچى بولغان. مەسىلەن، مەلۇم بولۇشچە، «تەڭرىتاغدا باھار» (1964 - يىلى ئىشلەنگەن) ناملىق چوڭ تېپتىكى ناخشا -

ئۇسسۇلنىڭ ئاھاڭى ئۇششاق مۇقاملىنىڭ چوڭ نەغمىسىدىن، «مىزانگۈل» دېگەن خەلق ناخشىسىنىڭ ئاھاڭى ئىراق مۇقامىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان؛ «ئەرزىم»، «دادەي» ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى سىگاھ مۇقامىنىڭ مەشرەپ قىسمىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان؛ كۈچا خەلق ناخشىلىرىدىن «ئويناڭ، دەردى بار بالىلا» ناخشىسىنىڭ ئاھاڭى پەنجىگاھ مۇقامىدىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن؛ ئىلى خەلقى ئىچىدە ئومۇملاشقان «ئۆستەڭ ناخشىسى»نىڭ ئاھاڭى چەبىيات مۇقامىنىڭ داستان قىسمىدىن، «سېپىل ناخشىسى»نىڭ ئاھاڭى ئۇششاق مۇقامىنىڭ داستان نەغمىلىرىدىن، «كۆچ ـ كۆچ ناخشىسى»نىڭ ئاھاڭى ئۆزھال مۇقامىدىن ئېلىنغان ياكى شۇ ئاساستا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن، «هاي ـ هاي ئۆلەن» قومۇل خەلق مۇقاملىرىدىكى «ئۇلۇغدۇر نەغمىسى» بولۇپ، ئاھاڭىمۇ شۇ نەغمىنىڭ كۇي ـ ئاھاڭىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

هازىرمۇ توي مەرىكىلىرىدە ئارىلاپ ئورۇنلىنىدىغان «هاي ـ هاي ئۆلەن» ناخشىسى قومۇل خەلق مۇقاملىرىدىكى «ئۇلۇغدۇر نەغمىسى» بولۇپ، ئەڭ قەدىمىي شەكىلدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. «دىۋان»دا «مۇندۇرى» دېگەن سۆزلەم تىلغا ئېلىنغان، ئۇنىڭغا «كۈيۇ ئوغول بىلەن كېلىننىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە»[1] دەپ ئىزاهات بېرىلگەن. بۇنىڭدىن «چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە»دىن «هاي ـ هاي ئۆلەن» نەغمىسىنىڭ سىيماسىنى كۆرگەندەك بولىمىز. «هاي ـ هاي ئۆلەن» يەنە «هاي ـ هاي ئۆلەن مۇقامى»مۇ دېيىلىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە بىر نامى «ئۇلۇغدۇر مۇقامى» ياكى «ئۇلۇغدۇر نەغمىسى»دۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن بۇ هەقتە «فارابىدىن ئىلگىرى كۆچا، قومۇل رايونىدا «ماقادۇر» مۇقامى بولغان. بۇ مۇقامنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە غەربىي دىيارغا كەلگەن جاڭ چيەن ئېچكىرى ئۆلكىلەرگىمۇ تونۇشتۇرغان» دەپ تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە بۇ نەغمىنىڭ دەۋرىنى مىلادىيەنىڭ ئالدىغىچە سۈرگەن. بىز بۇ يەردە «مۇقدۇر»، «ماقادۇر» ناملىرىنىڭ دىۋاندىكى «مۇندۇرى» دېگەن سۆزلەم بىلەن يېقىن تەلەپپۇزدا ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرىمىز. دېمەك، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان «مۇندۇرى» نامىدىكى كىچىك بەزمە دەل مۇقدۇر نەغمىسىنى، يەنى هازىرقى «هاي ـ هاي ئۆلەن» نەغمىسىنى كۆرسىتىش ئېھتىماللىقى بار. «هاي ـ هاي ئۆلەن، هاي ئۆلەن» ناخشىلىرى ئىلى، قومۇل قاتارلىق رايونلاردا كېلىن كۆچۈرۈشتە ئۇسسۇل پەدىسى بولۇپ كېلىدۇ. ئۇنىڭدا:

ۋاي ـ ۋاي ئۆلەن، ۋاي ئۆلەن،
يار قايىدىدۇر، يار ـ يار.
بىر ياخشىغا بىر يامان
هەر جايىدىدۇر يار ـ يار!

دېگەن مىسرالار بار. بىز يەنە 15 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدىمۇ «هاي ـ هاي ئۆلەن» ئۇسسۇل مۇزىكىسىنىڭ ئىسكەندەرنىڭ تويىدا ئورۇنلانغانلىقى هەققىدە رىۋايەتلىك ئۇچۇرغا ئىگە بولىمىز:

مۇغەننى تۇزۇپ چاڭ ۋەزىندە چاڭ،
ناۋا چەكتى: «هەي ـ هەي ئۆلەن، جان ئۆلەن».
دېسەڭ، سېكىن جان قارداشىم يار ـ يار،
مەن ئايتايكى، مۇڭلۇق باشىم، يار ـ يار.

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم 641 ـ بەت.

بۇنىڭدىن بىز ئۆلەنلىك ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىلا خەلقىمىز ئارىسىدا ئېيتىلىپ كېلىنگەنلىكىنى، بەلكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 ـ ئەسىرلەرگە بېرىپ تاقىلىدىغان نەغمە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىممىز. ئۆلەن ئۇسسۇل مۇزىكىسىغا داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ، داپ بولسا قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابى. دېمەك، «ھاي ـ ھاي ئۆلەن» ئۇسسۇل مۇزىكىسىدىكى تېكىست ۋەزنى ھەم تەڭكەش قىلىندىغان چالغۇنىڭ داپ بولۇشىدىنلا بۇ ئۇسسۇل مۇزىكىسىنىڭ كۈي شەكلىنى چۈشىنىممىز. بۇ مەلۇم جەھەتتىن بىزنىڭ «ھاي ـ ھاي ئۆلەن» ئۇسسۇل مۇزىكىسىغا ئۇنىڭ قەدىمكى كۈي شەكلى بويىچە ۋارىسلىق قىلغانلىقىمىزنى دەلىللەيدۇ.

«ھاي ـ ھاي ئۆلەن» نەغمىسى يەنە بىر نۇقتىدىن بىزنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىلارنىڭ ئورۇنلىنىش سورۇنى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلانما بولىدىغان نەغمىلەرنىڭ بىرسى. مۇقام دەرىجىسىدىكى بۇ نەغمە ئاساسەن ئوچۇق مۇھىتتا، شاد ـ خۇرام توي مۇراسىملىرىمىزدا ئورۇنلىنىپ كېلىنگەن. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە غۇلجىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا تويلارنىڭ بەخت كۈيى بولۇپ كەلگەن بۇ نەغمە ئاساسەن تويلىشۋاتقان قۇدىلارنىڭ ئىشىك ئالدىدا، كوچا دوقمۇشىدا، يىگىتنى نىكاھقا ئېلىپ ماڭاردا، قىز ـ يىگىتنى ھۇجرىسىغا ئېلىپ كىرىدىغاندا ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلانغان. «ھاي ـ ھاي ئۆلەن»نىڭ بۇنداق سورۇنلاردىكى ئىجراسى گەرچە ئاددىيراق بولسىمۇ، ئەمما مەلۇم دەرىجىدە مەشرەپ ياكى نەغمە تۇسىنىمۇ ئالغان. شۇڭا، مۇزىكا ـ كۈيلىرىمىزنىڭ ئورۇنلىنىش سورۇنلىرى، ئەلنەغمە پائالىيەتلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى بويىچە خەلقىمىزدە تۇرلۇك مەشرەپ ئاتالغۇلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. مەشرەپ سورۇنىدىكى ئويۇن تۇرلىرىمۇ كۆپىنچە «غاز ئويۇنى»، «شىر ئويۇنى»، «جانبۇرگەم نەغمىسى» (ئىلى ۋادىسىدا مۇشۇ نامدا ئورۇنلىنىدىغان نەغمە تۇرى بار)، «تۆگە ئۇسسۇلى» دېگەندەك قەدىمىيرەك تۇسنى ئالغان ئويۇن تۇرلىرى بولاتتى، ھەرخىل قىزىقچىلىق ۋە ھەزىل ـ چاقچاقلارمۇ (بۇ ئىلى مەشرىپىدىكى بىر ئالاھىدىلىك) بولاتتى، بېيىت ـ قوشاقلار (ئاساسەن «چۈنچۇن سالۇات» تۇرىدىكى بەيىتلار) ئوقۇلاتتى، ئۇسسۇل ـ ساماالار ئورۇنلىناتتى. شۇنداقتىمۇ، بۇنداق مەشرەپلەر ئەلنەغمە كۈيلىرى بىلەن تېخىمۇ رەڭگە كىرەتتى. شۇڭا، مەشرەپنى يەنە بىر جەھەتتىن «مۇقام ئىجرا سورۇنى» دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. مانا مۇشۇ تۇردىكى «مەشرەپ»نىڭ بىر تۇرى بولغان باغ مەشرىپىنى ئالايلى، باغ مەشرىپى ئۇيغۇر مەشرىپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئىلى ئۇيغۇر مەشرىپىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرسى. ئىلىدا بۇ مەشرەپ ئۆزگىچە تۇستە باھار بىلەن تەڭ باشلىنىپ غۇلجىنىڭ كىشىنى تولىمۇ جەلپ قىلىدىغان باغۇ بوستانلىرىدا، تەبىئەتنىڭ سېخىي پەسلىدىكى كەڭ سەينالىرىدا ئۆڭچىگە چىقىدۇ. باغ مەشرىپىدە تۇرلۇك ئەلنەغمە، كۈيلەر، قىزىقچىلىقلار بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا: «يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ، يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ، قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ، بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم.»[①] (يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى)، «ئىۋرىق باشى قازلايۇ، ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ، ساكىنچ كۈزى كىزلەيۇ، تۈن كۈن بىلە سەۋنەلىم.»[②] (ئىۋرىقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، پىيالىلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى) ۋە «كۈگ: ھەر يىلى شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە»[③] دەپ يازغان. بۇ قوشاقلاردا تەسۋىرلەنگىنى باغ سەيلىسى، بەلكى باغ مەشرىپى، غۇلجا باغ مەشرىپىگە ئوخشاش مەش-

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم 348 ـ بەت.
② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم 135 ـ بەت.
③ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم 180 ـ بەت.

رەپلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەسۋىرىدۇر.

دېمەك، نەغمە ـ ناۋا بولمىغان سورۇنلار قەدىمكى زامانلاردا دالا، ئوۋ ۋە جەڭ مەيدانلىرى، قەبرە باشلىرى (پىرچەڭگى رىۋايىتىگە ئاساسەن)، قەبىلىلەر يىغىلىشى ۋە دىنىي مۇراسىم مەيدانلىرى، ئۇنىڭ ـ دىن كېيىن خان ـ بەگلەرنىڭ ئوردا ـ قەسىر، توي ـ مەرىكە سورۇنلىرى، نوروز سورۇنلىرى ھەم باغ ـ سەينالار بولغان. ئۇنىڭ ھۇزۇرلانغۇچى تاماشىبىنلىرىمۇ كۆپىنچە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى بولغان. كېيىنچە بۇ سەنئەت تۈرىنىڭ جارى ئېتىلىش سورۇنى ئوردا ـ قەسىردىن يەنە ئاۋامنىڭ ئايۇۋان ـ سارا ـ لىرىدا، ئاممىۋى يىغىلىش، بايرام ۋە تەربىيە سورۇنلىرىدا، باغۇ بوستان، كەڭرى دالالاردا ئوينالغان. ئە ـ لى مەشرەپلىرىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى ئوينىلىش سورۇنلىرىنى مىسالغا ئالساق، يېز ئايلىرىدا ئىلى مەشرىپى گەرچە باغدا ئوينالسىمۇ، ئەمما قىش كۈنلىرى مەھەللە ـ مەھەللىلەر بويىچە كىشىلەرنىڭ ئاد ـ دىي تۈرالغۇلىرىدا ئوينالغان. شۇڭا، بۇ خىل شەكىلدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى خەلقىمىز يەرلىك تىلدا «قاتار چاي»، «قارلىق»، «مەشرەپ» دەپ تۈرلۈك ناملاردا ئاتاپ كەلگەنىدى. نەغمە ـ ناۋا كۈي ـ لىرىنىڭ خاس سەھنىگە ئېلىپ چىقىلىشى يېقىنقى دەۋردىكى ئىش. رايونىمىزدا نەغمە ـ ناۋالارنىڭ سەھنىگە ئېلىپ چىقىلىشى بەلكىم 1934 ـ يىلىدىن باشلانسا كېرەك. مەلۇم بولۇشىچە، 1934 ـ يىلى غۇلجىدىكى سانائى نەفىسە (سەنئەت ئۆمەك) تەييارلىغان ئويۇنلار دەسلەپ ۋاڭ قادىرنىڭ بېغى (ھازىرقى غۇلجا خەلق باغچىسى)، ھۇسەينىيە مەكتىپى، شەنگەنباغ (كېيىنكى ئىشچىلار كۇلۇبى)، گۈلشەنباغ (ھا ـ زىرقى 14 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ يېنى)، ئايدۆڭ مەكتەپ، خانىقا مەكتەپ، تاتارلىيە مەكتەپ، يارەم مەكتەپ قاتارلىق ئورونلاردا ھەر يىلى ئاپرېل بايرىمىدا ئالتۇنلۇقتىكى تاللىقتا، ماي ئېيىنىڭ باشلىرىدىن 15 ـ كۈنگىچە قۇمئارشاڭ سەيلىگاھى (ئورنى غۇلجا ناھىيەسىنىڭ بايتوقاي يېزىسىنىڭ غەربىدىكى قارتام دې ـ گەن جايدا، بۇ يەر ئىلى دەرياسىنىڭ ساھىلى)دىكى بۇلاق بويى، قۇملۇق ۋە چىمەنلىك سەينادا ئوينالغان بولسا، 1936 ـ يىلى غۇلجىدا «مىللەتلەر كۇلۇبى»، شۇنداقلا بۇنىڭغا ئۇلاپ قۇرۇلغان «ئۇ، قا، قى كۇلۇ ـ بى» (ئۇيغۇر ـ قازاق ـ قىرغىز كۇلۇبى)، «رۇس كۇلۇبى»، «ئۆزبېك كۇلۇبى»، «خەنزۇ كۇلۇبى»، «تاتار كۇلۇبى» قاتارلىق مەخسۇس سەھنىسى ياكى سەيناسى بولغان كۇلۇبلاردا ئوينالغان. «مىللەتلەر كۇلۇبى»دا «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «نۇزۇگۇم» ۋە باشقا دىرامىلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينالغان. ئاتاق ـ لىق ئۇسسۇلچى ھۇسەينبەگ تۇنجى بولۇپ ئىلى سەنىمىنى «مىللەتلەر كۇلۇبى»دا سەھنىگە ئېلىپ چىق ـ قان. شۇ چاغدا ئوينالغان «ئىلى سەنىمى» 14 ــ 16 گىچە يۇرۇشلۇك ئۇسسۇللۇق ناخشا ـ مۇزىكىدىن تۇزۇلگەن. ئىككى ـ ئۈچ سائەت داۋاملاشقان. دېمەك، ئەلنەغمىلەرنىڭ سەھنىلەرگە يۇرۇش قىلىشىنىڭ ئېپتىدائىي مەنبەسى ئات ئۈستى (بۇ ھەقتە ئەھەت داۋۇت «كۇسەن مەدەنىيىتى»نىڭ 2010 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىكى «كۇسەن كۇيشۇناسلىقى ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىز مۇزىكا تارىخىدا تۇتقان ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە: «بەرباب دەسلەپتە ئات ئۈستىدە چېلىنىدىغان ساز بولغان» دەپ يازغان) بولسا، ئوتتۇرىدىكى تەرەققىيات جەريانى ئايۇۋان ـ قەسىرلەر ۋە يېڭى زامانىۋى كۇلۇب ـ سەھنىلىرىمىز بولغان.

دېمەك، جەمئىيەتتە مۇقامدىن ئارىيە ئېلىنغان ناخشىلار ياكى مۇقامدىن باشقا ئېيتىلىۋاتقان خەلق ناخشىلىرىمىزنىڭ دەۋر ئېقىمىدىن چۈشۈپ قالماي ئىزچىل ئېيتىلىپ كېلىنىشى ئۇنىڭ ئاممىۋى ئا ـ ساسىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر، مۇقام ئاھاڭلىرىغا مەنبە ئىكەنلىكىدە ئىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ خەلقـ ـ مىزنىڭ روھىيىتىنى جانلىق ئەكس ئەتكۈزۈۋاتقانلىقىدا ئىدى. شۇڭا، كىلاسسىك مۇزىكىلار ياكى مۇ ـ قاملار ئاڭلىنىش بىلەن كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىدۇ، ئۇلانما تۇيغۇ ۋە تەپەككۇرغا باشلايدۇ، ئېس ـ تېتىك زوق بېغىشلايدۇ، مەنىۋى تەشنالىقنى قاندۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بابا رەھىم مەشرەپ (1711 ــ 1757) بىر غەزىلىدە:

«باياتۇ، چەببەيات بىرلەن ئابۇ چەشمەنى مەن چالسام،
بۇ كۆڭلۈم يېناۋا بولغاننى بىلسەم مەن ناۋا چالسام.
مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۈسەينىيۇ ئەجەم دەرلەر،
ئۇلاردىن يۇقىرى پەدىگە ــ پەنجىگاھقا مەن چالسام.
ئارالاپ چالسام ئۇششاقنى، مۇقامنى راكقا يەتكۈزسەم،
كى ئۇل شامۇ سەھەرلەردە مۇشاۋرەكنى مەن چالسام»

دەپ يازغان.

قومۇل، تۇرپان، دولان مۇقاملىرى، ئاتۇش، قەشقەر، ئىلى، كۇچا ۋە لوپنۇر خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى ئۇزۇكسىز تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ داستان، مەشرەپ قىسىملىرىنىڭ رېتىم ـ ئۇدار شەكىللىرىگە دولان مۇقامى بىلەن قومۇل مۇقامىنىڭ نۇرغۇن نەغمىلىرى خام ماتېرىيال بولغان. تۇرپان مۇقامى ئىچىدىكى توققۇز يۇرۇش مۇقامنىڭ نامى بىلەن قومۇل مۇقاملىرىدىكى ئالتە يۇرۇش مۇقام (چارىگاھ، چەبىيات، مۇشاۋرەك، ئۆزھال، ئىراق، راك)نىڭ نامى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام نامى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. تۇرپان، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ 11، 12 يۇرۇشى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما دولان مۇقامىدىن پەقەتلا توققۇز يۇرۇشى ساقلىنىپ قالغان. دولان مۇقامىدىمۇ باشقا مۇقام تۇرلىرىگە ئوخشاش مۇقام، نەغمە ـ ناۋا بىلەن ئۇسسۇل ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

قومۇل مۇقاملىرى تارىخى ئۇزۇن، سەھىپىسى چوڭ، ئاھاڭ ـ كۇيلىرى ئۆزگىچە ھەم يۇرۇشلەشكەن يەرلىك مۇقاملاردىن بىرسى. ھازىرغىچە توپلاپ رەتلەنگەنلىرى 12 يۇرۇش مۇقامدىن ئىبارەت بولۇپ، چۇشۇرگىسى 19 غا، ئاھاڭى (ناخشا) 258 گە يېتىدىكەن. ھەممىسىنى ئورۇنلاشقا ئون سائەتكە يېقىن ۋاقىت كېتىدىكەن. قومۇل مۇقاملىرى ئەسلىدە 12 مۇقام، 24 چۇشۇرگە، 360 نەغمىدىن تەركىب تاپقان دەپمۇ قارايدىغانلار بار. «بىر قىسىم مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ھازىرغا قەدەر يېتىپ كەلگەن شەكلى ۋە ھالىتىنىڭ قەدىمىيلىكى، ئىپتىدائىيلىقى، ئاددىيلىقى، ئاممىبابلىقى ۋە يەرلىك پۇرىقىنىڭ قويۇقلۇقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئەڭ يىراق مەنبەسىنى قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر نەغمىلىرىگە ئاپىرىپ تاقىماقتا.»①

كۇسەن كۇيشۇناسلىقى كۇچا خەلق ئاھاڭلىرى تەتقىقاتىغا قارىتا ئېيتىلغان، چوڭقۇر ئىزدىنىلىۋاتقان تېمىلارنىڭ بىرسى. ئەھەت داۋۇت «كۇسەن مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا بېسىلغان «كۇسەن كۇيشۇناسلىقى ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىز مۇزىكا تارىخىدا تۇتقان ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە: «كۇچا خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر. كۇچا كۇيشۇناسلىقى بولسا كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئانا مەنبەسى. كۇچا خەلق ناخشىلىرى گەرچە 300 گە يەتسىمۇ، ئەمما مۇزىكا ئاھاڭلىرىدىن ھازىر بايقالغىنى 120 گە يېتىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇلارنىڭ ئىچىدە تەكرارلانغان ئاھاڭلارمۇ بار ئىكەن» دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەمتىمىن ھوشۇر ئاكا ئىلى خەلق ئاھاڭلىرىنىڭمۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرى گەۋدىسىدە چوڭقۇر نەپەسلەنىۋاتقان خەلق ئاھاڭلىرى ئىكەنلىكى ئۈستىدە تەتقىقاتىنى بىزگە سۇنغانىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئەتراپىدا ئۇزاقتىن بېرى ياشاپ كەلگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەركىبىگە قوشۇلغان خەلقلەر-

① تۇرسۇنجان ساۋۇت ئۇدمىش: «قومۇل مۇقامى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە»، «ئاسىيا كىنىدىكى گېزىتى»، 2009 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

نىڭ ناخشا ـ مۇزىكا سەنئەتىمۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە مۇھىم رول ئويناغان. ئىكـكىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىلى ـ يەتتەسۇ رايونىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئىلى مۇقاملىرىنىڭ فولكلور ئاساسى. ئۇ يىراق تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىلى ئۇيغۇر ـ ساكلىرىنىڭ خەلق مۇزىكا ـ ئۇسسۇل، داستانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ يەنىمۇ ئىزدىنىشچە، «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار خانى تاۋغاچ ئارسلانخان بۇغرا تېكىنگە ئاتاپ «دەردى ھۇسەيىن» دېگەن مۇقامنى ئىجاد قىلغان. شاھ مەشرەپ مۇقاملار ھەققىدىكى بىر غەزىلىدە (يۇقىرىدا ئۇنىڭ نەقىلى تىلغا ئېلىنىدى ـــ ئاپتوردىن): «مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۇسەينۇ ھەم ئەجەم دەرلەر، دەپ، «ھۇسەيىن» مۇقامىنى ئەڭ ئالدىغا تىزغان. مەرھۇم روزى تەمبۇر (1893 ـــ 1953) نىڭ خاتىرىسىدە ساقلانغان مۇقام تېكىستلىرى ئىسىملىكى ئىچىدىمۇ «دەردى ھۇسەيىن» نامىدا بىر ناخشا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە.»①

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ پانتوسوفنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» دېگەن كىتابىدىن نەقىل ئېلىشچە، 19 ـ ئەسىردە ئىلى رايونىغا تارقالغان چالغۇلاردىن پىپا، خۇنخۇ، تومۇز، قالۇن، ئۇد، ئايقىنى، ھۇنەي، غىجەك، چاك، خۇازا، ساتار، راۋاب، دۇتار، تەمبۇر، ھەشتار، زىك، نەي، سۇناي، پۇتەي، كاناي، ناغىرا، داپ، دۇمباق، تۇنلۇاز، چاقچا قاتارلىقلار بولغان. لېكىن، بۇ چالغۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بەگ ئوردىسى قاتارلىق كاتتا سورۇنلاردا ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئادەتتىكى خەلق ئىچىدە ھەشەمەتلىك چالغۇلاردىن كۆپرەك دۇتار، تەمبۇر چېلىش بەكرەك ئومۇملاشقان. ئىلى چالغۇچىلىرىنىڭ تەمبۇرنى ناخۇل بىلەن چېلىشىنى كەشىپ قىلىشى تەمبۇر چېلىشتىكى مۇھىم بىر ئىسلاھات، شۇ سەۋەبتىن تەمبۇرنى ئىلى رايونىدا مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئىجرا قىلىشتىكى يېتەكچى چالغۇ، دېيىشكە بولىدۇ.

«ئەينى دەۋرلەردە ئىلىدىكى ئوردا سازەندىلىرى توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق چالغۇلىرى: داپ، دۇمباق، نەي، تۇنلۇاز، غىجەك، ساتار، راۋاب، دۇتار ۋە قالۇنلار بولغان. ئوردا سازەندىلىرى ئوتتۇز ئىككى خىل مۇقامنى ئورۇنلىيالمغان. بۇنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل بولغانلىرى ۋە بەگ نەغمە دەپ ئاتالغانلىرى ئون ئىككى مۇقام بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە غۇلجىدىكى ئەينى دەۋردىكى ھاكىمبەگلەر ئوردىسىدا يىگىرمە نەپەر ناغرىچى پىرقىسى بولغان. ئوردا بۇ ناغرىچىلار پىرقىسىنىڭ تىرىكچىلىكى ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىن يېتەرلىك يەر ئاجرىتىپ بەرگەن. ئەنە شۇ ناغرا چالغۇچىلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئولتۇراقلىشىپ بەرپا قىلغان مەھەللە «ناغرىچى مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان. 1881 ـ يىلى ۋە 1883 ـ يىللىرى ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ياركەنتكە ئالتە جۈپ ناغرا، ئىككى كاناي، ئىككى سۇناي، بىر جۈپ چوك دۇمباق، بىر ئوتتۇرا دۇمباق ۋە بىر چاڭنى ئېلىپ چىققان. بۇ چالغۇلارنى چالىدىغان بىر قىسىم ئاتاقلىق ناغرىچىلار ياركەنتتىكى ئۆسەك دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا ئورۇنلاشقان. مەزكۇر جايغا خەلق «ناغرىچى» دەپ نام بەرگەن.»②

غۇلجا ناھىيەسىنىڭ تۇرپانىۋزى يېزىسىغا قاراشلىق روزىمەتيۇزى (ھازىر جېلىلىيۇزى بازىرىغا قارايدۇ) مەھەللىسىنىڭ ئايىغىدىكى جېلىلىيۇزى سېپى بويىدا (يەنى جىرغىلاڭ سېپى بويى بولۇپ، ھازىرقى پويىز ئىستانسىسى ئەتراپى) «مۇقام شەھىرى» دەپ ئاتىلىدىغان تەكتى نامەلۇم بىر ئورۇن بار. لېكىن، مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان بۇ جايدا «ئەسكى مەھەللە» دەپ ئاتالغان كونا بىر مەھەللىنىڭ ئىزناسى، قەدىمىي قەبرىستانلىق (بۇ ئورۇنلار ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەنىدى) بولغاندىن باشقا، بىرەر شەھەر خارابىسىنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى نامەلۇم. قانداقلا بولسۇن، بۇ بىر

① مەمتىمىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى بايانى»، 65 ـ ۋە 67 ـ بەتلەر.
② مەمتىمىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى بايانى»، 73 ـ، 79 ـ ۋە 88 ـ بەتلەر.

قاتار ئەھۋاللارمۇ ئىلىدىكى مۇقام ھادىسىلىرى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«دىۋان»دا مەلۇم چالغۇ تۇرلىرىدىن باشقا، بىرەر قەدىمىي كۈي سىستېمىسىنىڭ نامى، مېلودىيەسى، شۇنداقلا بىرەر مەشھۇر سەنئەتكار ھەققىدە بىۋاستە ئۇچۇر بېرىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم سۆزلەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىزاھلىرىدىن ئۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت تارىخىغا ئالاقىدار قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئىگە بولىمىز.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» قاراخانىيلار دەۋرىدىن سەئىدىيە دەۋرىگىچە بولغان مەدەنىيەت ـ سەنئەت ھەم ئۇيغۇر كىلاسسىك كۈيلىرى تارىخىدىن قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەنىدى. لېكىن، تارىخ ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىگە بىر مەھەل سايىلەرنىمۇ تاشلاپ كەتكەنىدى. بۇ نوقتىلارنى مۆجىزىي چوڭقۇر ھېس قىلغان. شۇڭا، ئۇ: «بۇلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجاد قىلغۇدەك پىر ـ ئۇستازنىڭ ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس» دەپ يازغان. خۇددى مۆجىزىي ئېيتقاندەك، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر مەھەل تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ ئەۋج ئېلىشى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئۇجۇقتۇرۇلۇشىدەك قىسمەتلەر يۈز بەرگەنىدى.

ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ساھەسىدە قايتا ئويغىنىش بارلىققا كەلدى. بۇ ساھەدە قايتا ئويغىنىش ھادىسىسىنى پەيدا قىلغان سەنئەتكارلىرىمىزدىن ھېلىم ۋە سېلىم (قەشقەردىن)، سېتىۋالدى (كۇچادىن)، گايىت ئېلى (ئىلى ۋادىسىدىكى نەغمىچىلىك ھاياتى كۆزدە تۇتۇلغان)، ئىمىن نەغمىچى (ئىلى ۋادىسىدىكى نەغمىچىلىك ھاياتى كۆزدە تۇتۇلغان)، تەۋەككۇل ئاخۇن (تۇردى ئاخۇننىڭ دادىسى)، مۇھەممەت موللا (كاروشاڭ ئاخۇنۇم)، تۇردى ئاخۇن، روزەك باشى، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ، زىكرى ئەلپەتتا (1915 ــ 1987) لار بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ مۇشۇ دەۋرىگە نىسبەتەن ۋەكىللىك شەخسلىرى ئىدى.

ھېلىم ۋە سېلىملار قەشقەردە ياشىغان ئاكا ـ ئۇكا مەشھۇر مۇقامچىلاردىن ئىدى. ئۇلار 1879 ـ يىلى سېتىۋالدى دېگەن يەنە بىر مۇقامچى بىلەن بىللە قەشقەر رايونىدا تارقىلىپ يۈرگەن مۇقاملارنى بىر قېتىم رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ، زور ھەجىملىك ئۇسسۇللۇق يۈرۈشلۈك نەغمىلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

تۇردى ئاخۇن 1881 ـ يىلى يېڭسارىدىكى بىر سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 75 يىل ئۆمۈر سۈرۈپ 1956 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئاتىسى تەۋەككۇل ئاخۇن، ئۇنىڭ ئاتىسى قاۋۇل ئاخۇن قالۇن، ئۇنىڭ ئاتىسى ھاشىم ئاخۇن ساتار، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىبراھىم قالۇن ئىدى.

تۇردى ئاخۇننىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى يەركەن خانلىقى دەۋرىدە قىدىرخان يەركەندى، ئامانىنىساخان ۋە ئابدۇرەشىدخانلار تەرىپىدىن بىر قېتىم رەتلەنگەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىغا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىشتا زور كۆچ چىقارغان جەمەتلەردىن بولغان. بۇ جەمەتنىڭ قاۋۇل ئاخۇن ۋە تەۋەككۇل ئاخۇن دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلارغا شاگىرت بولۇپ قەشقەردىن مۇھەممەت موللا (كاروشاڭ ئاخۇن) دېگەن مۇقامچى يېتىشكەن. «مۇھەممەت موللا ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى ئۆگەنگەن چاغلاردا تۇردى ئاخۇن (1881 ــ 1956) تېخى دۇنياغا كەلمىگەنىدى.»① ئىلىغا ئون ئىككى مۇقامنى ئېلىپ چىققۇچى مۇھەممەت موللا (1840 ــ 1924) بولغان. ئۇ غۇلجىغا 1870 ـ يىلى ئاخۇن بالا، ئابدۇللا دۇمباق قاتارلىق سازەندىلەر بىلەن چىققان ھەمدە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە غۇلجىدا تۇرۇپ ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئىلىنىڭ مۇشۇ دەۋرىنىڭ ئەلنەغمىچى ھەم مۇقامچىلىرىدىن بولغان زىكرى ئەلپەتانىڭ ئاتىسى ئابدۇللا پەتتا، ئاكىسى تۇرسۇن پەتتا، زىكرى ئاكىنىڭ ئۇستازى زۇنۇن، روزى تەمبۇر (1893 ــ 1953)، ھاسان تەمبۇر (1873 ــ 1946)، ھۈسەين تەمبۇر (1904 ــ 1938)، بارات تەمبۇر (1875 ــ 1949)، ھۈسەنجان جامىنىڭ ئاتىسى جامى (1876 ــ 1959)، ساۋۇت بەدىك (1881 ــ

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» 266 ـ بەت.

1959)، ئابدۇۋەلى جارۇللا (1910 ــ 1998)، ھېزىم موللا (1986 ــ 1906) قاتارلىقلار مۇھەممەت مول-لىنىڭ ئىزىنى باسقان شاگىرتلاردىن بولغان. غۇلجىدا ئون ئىككى مۇقاممۇ ئۇنىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىن باشقا داستان ۋە مەشرەپ قىسمى مۇھەممەت موللا، ھەسەن تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق ئەلنەغمىچىلەر تەرىپىدىن ئىلى خەلق ناخشىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن ھالدا تېخىمۇ شوخ، تېخىمۇ يېقىملىق يېڭى بىر تۈستە ئومۇملاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇھەممەت موللا ئىلىغا ئون ئىككى مۇقامنى ئېلىپ چىقاندا، ئۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن بىللە چىققان ئاخۇن بالا يەتتەسۇغا بەزى مۇقاملارنى ئېلىپ بارغان. «ئۇنىڭ ئۇ ياقلارغا ئېلىپ بارغان مۇقامى گەرچە سىگاھ مۇقامى بولسىمۇ، ئۇ «يەكەن مۇقامى» ياكى «پەرىيادەي مۇقامى» دەپ ئاتالغان.»[1] غۇلجىدا تەمبۇرنى ناخۇل بىلەن چېلىشمۇ مۇشۇ دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن (ئاساسەن ھۇسەين تەمبۇر كەشپ قىلغان دەپ قارىلىدۇ.)

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بەرگەن ئۇچۇرلىرىغا قارىغاندا، جانى بايۇەچچە (ۋېلىباي يولداشوفنىڭ ئوغلى) 1910 ـ يىللاردا ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى تۇنجى بولۇپ لېنتىغا ئالدۇرغان ناخشىچى بولغان ھەم ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكى ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدا بىر يېڭىلىق بولۇپ قالغان. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تۇردى ئاخۇن ئاكا يېڭى زامان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەپ ئاۋازغا ئېلىشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. 1956 ـ يىللارغىچە تۇردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ كەلگەن كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ 245 نەغمىسى، 2482 مىسرالىق رەتلەپ چىقىلغان بولسا، مۇشۇ بىرقانچە يىل ئىچىدە ئۇنىڭغا 75 نەغمە، 645 مىسرا قايتا تولۇقلىنىپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامدىكى جەمئىي نەغمە 320 گە، شېئىر مىسرالىرى 3127 گە يەتكۈزۈلگەن. ئومۇمەن بۇ ئەمگەكلەر مۇقام تەتقىقاتىدىكى كاتتا خىزمەت ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئېيتىش كېرەككى، تۇردى ئاخۇن ئاكا يەكەن خانلىقى زامانىدا رەتلەنگەن كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نوپۇزلۇق ۋەكىلى ئىدى. ئون ئىككى مۇقامنىڭ لېنتىغا ئېلىنىشى بىلەن ئامانىنىساخان ۋە قىدىرخانىنىڭ تۆھپىلىرى تىرىلدى، سۇجۇپنىڭ تۆھپىلىرى تىرىلدى. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ گۈزەل دۇردانىلىرىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مۇزىكا كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام قايتا جارالىنىدى.»[2] دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتى ساھەسىدە ئۇزۇكسىز بىرقاتار تارىخىي ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەر ئىشلەنگەن.

«رۇخسارى» نامىدىكى «ئون ئۈچ مۇقام» زىكرى ئەلپەتتا تەرىپىدىن 1939 ـ يىلى ئىجاد قىلىنىش بىلەن بىللە، ئون ئىككى مۇقامنىڭ رەتلىنىشى، تەتقىق قىلىنىشى ھەم خەلقە يەتكۈزۈلۈشىدە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئاز بولمىغان.

ئەلۋەتتە، بۇ يەردە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن، ۋەن تۇڭشۇ، جۇ چىڭباۋ، گۇباۋ، جۇجى ۋە گۇەن يۈۋېي ئەپەندى ۋەكىللىكىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىدىكى نەتىجىلىرىدىن، ئابلىز شاكىرنىڭ خەلق ئاھاڭلىرى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئېيتىشتىكى ئەمگەكلىرىدىن، ن. ن. پاتوسوف (1849 ــ 1909)نىڭ «ئىلى تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىنى يېزىش جەريانىدىكى جاپالىق ئىزدىنىشى ھەم ئەمگەكلىرىدىن سۆيۈنمىز. بۇ كىتابتا ئىلى ۋادىسىدا تارىلىپ ۋە ئورۇنلىنىپ كېلىۋاتقان «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»دىن ئەللىك نەچچە ناخشىنىڭ تېكىستى نوتىلىرى بىلەن قوشۇپ بېرىلگەن. بۇ ئەسەر 1890 ـ يىلى سانكىت ـ پېتىربۇرگدا ئېلان قىلىنغان. «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 4 ـ، 5 ـ سانلىرىدا ھۇسەين كېرىم تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان. بىز يەنە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» 266 ـ بەت.
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى» 285 ـ بەت.

لېنتىغا ئېلىنىشىدىن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئۇن ـ سىنلىك نۇسخىسىنىڭ نەشرىدىن چىقىشىدىن، مەتتىمىن هوشۇر ئەپەندىنىڭ 2006 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى بايانى» ناملىق كىتابىدىن هەم «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى بايانى»نىڭ ئۇن ـ سىنلىك نۇسخىسىنىڭ نەشر قىلىنىشلىرىدىن بەكمۇ سۆيۈنمىمىز، كەلگۈسى ئەۋلادلارمۇ هەم شۇنداق.

دېمەك، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يېقىنقى دەۋرده ۋارىسلىرىنى تاپتى، مەزمۇن جەهەتتىن قايتا رەتلەندى ياكى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، مېلودىيەسى شەكىللىك هالەتتە ئىزاهلاندى، تېكىستلىرى قايتا بېكىتىلدى، هەربىر كۆرۈنۈش يانداشتۇرۇلدى. بۇ بىر قاتار مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ شۆهرىتىنى يەنىمۇ ئاشۇرۇپ، ئۇنى دۇنياۋى غەيرىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزدى.

پايدىلانمىلار:

1. مەهمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى.
2. ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.
3. ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈرلەر نەشرگە تەييارلىغان، موللا ئەسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 6 ـ ئاي نەشرى.
4. ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەدئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.
5. تۇرسۇنجان لېتىپ: «ئۇيغۇر چالغۇلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.
6. ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەدئىمىن: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋهەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى.
7. غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.
8. ئابدۇشۈكۈر مۇهەممەدئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى.
9. «كۈسەن مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2010 ـ يىللىق 4 ـ سان.
10. مەتتىمىن هوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخي بايانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

(ئاپتورى غۇلجا ناهىيەلىك سىياسىي مەسلىهەت كېڭىشىده)

ئابلىز مۇھەممەت سايرامي

دىيارىمىزدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتۇشقا دائىر دورا ـ رېتسېپلار ھەققىدە

كېسەل بولماسلىققا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە ئىنتىلىش ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمىنى بولۇپلا قالماي، بەلكى مىڭ يىللار، ھەتتا نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان ئۇرۇق ـ قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭمۇ ئورتاق ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىدى. شۇڭا، پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئۆمۈر ئۇزارتىپ، قېرىماسلىقتىن ئىبارەت بۇ ھاياتلىق ھەققىدىكى سىر ئۇستىدە كىشىلەر قەدىمدىنلا ئىزدىنىشكە باشلىغان ھەمدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان كىشىلەر ئۆز ئەتراپلىرىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن دورا ـ رېتسېپ تەييارلاشقا كىرىشكەن، بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن ۋە نەچچە ئونمىڭ قېتىملاپ سىناق ـ تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بېرىشقان. نەتىجىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى ئۇرۇق ـ قەبىلە، مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك ئادىتىگە، تۇرمۇش ئۇسۇلىغا، ياشىغان يەر شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوخشىمىغان دورا ـ دەرمەكلەردىن ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىلىرىنى ياساپ پايدىلانغان. شۇ قاتاردا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئۆمۈر ئۇزارتىش دورا ـ رېتسېپلىرىنى ئىجاد قىلىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا پايدىلانغان.

ھىندىستان پەن ـ تېخنىكا تارىخچىسى ب. ۋ. سۇببارايابپا ئۆزىنىڭ «يوھان بورۇگ نەزىرىدىكى ھىندىستان پەن ـ تېخنىكىسى» ناملىق ماقالىسىدە، يوھاننىڭ قەدىمكى جۇڭگو ۋە ھىندىستانلىقلارنىڭ ئادەمنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىپ قېرىتمايدىغان ئوت ـ چۆپ دورىلار ئۈستىدە ئىزدەنگەنلىكى ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «قېرىماسلىق دورىسى» ياكى «ئۆلمەسلىك ئوت ـ چۆپ دورىسى» قەدىمكى ھىندىستانلىقلارنىڭ «رىگۋىدا» توپلىمىدا ۋە پارسلارنىڭ «ئاۋېستا» داستانىدا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ سوما ياكى خوما دەپ ئاتالغان. «رىگۋىدا»دا 120دىن ئارتۇق جايدا ئوقۇلغان مەدھىيە شېئىرلىرىدا سوما تىلغا ئېلىنغان. «ئاۋېستا»دا بولسا بەش ئورۇندا خوما دەپ ئاتالمىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك تەسۋىرلەنگەن. ئەمما، سوما ياكى خوما دەپ ئاتالغان بۇ نەرسىنىڭ زادى قانداق نەرسە ئىكەنلىكى ھەققىدە تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ ئالىملارنىڭ قارىشىچە، ئۇ بىر خىل مەست قىلىش ـ ھوشسىزلاندۇرۇش رولىغا ئىگە موگۇ ئىكەن. يوھان بۇ موگۇنى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئۇسۇلى ئىچىدىكى ئالتۇن كۆملاچ دورىسىنى ھەمدە جۇڭگونىڭ ئالتۇن تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ كېلىپچىقىشىنى بىرلىكتە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ھىندىستان ۋە ئۇنىڭ سوما ۋە خوما دەپ ئاتالغان نەرسىلىرى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىزدىگەن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ قېرىماسلىق دورىسى ئىدى[1]، دەپ يازغان.

2002 ـ يىلى راۋ زۇڭيى ئەپەندى ئېلان قىلغان «ساكلار ۋە ئۆلمەسلىك دورىسىنىڭ كېلىپچىقىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدە، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى ھەققىدە كۆپ ئىزدەنگەن ھەمدە ئۇ

قەدىمكى يىپەك يولىدىكى ساكلارنىڭ خوما دەپ ئاتىلىدىغان خىسلەتلىك يېمەكلىكى ئارقىلىق جۇڭگو ۋە پارسلار ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇ يۇقىرىقى ماقالىسىدە: «يېقىندا قېزىلغان ئەنجىيا (توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى ئاقساقلى)نىڭ قەبرىستانلىقىنىڭ ئىشىكى بېشىغا زوراڭاستىر دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئوت قالاپ دىنىي پائالىيەت قىلىۋاتقانلىقى سۈرىتى ئويۇلغان، ئۇنىڭدىكى نەزىر ـ چىراغ شىرەسى قويۇلغان قۇتا ئىچىگە خوما سانجىپ قويۇلغان ۋە خوما شەربىتى قاچىلانغان كۆرۈنۈش بار. بۇ يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ھىندىستانلىق بىراخمانىڭ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭغا ھەدىيە قىلغان ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىمۇ دەل شۇ سوما ئىدى[2] دەپ يازغان.

جياڭ بوچىن ئەپەندى 2004 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «جۇڭگو زوراڭاستىر دىنى سەنئىتى» ناملىق كىتابىنىڭ ئالاقىدار باب ـ پاراگرافلىرىدا پارسلارنىڭ خوما ھۆراسمىنى تىلغا ئالغان. ئۇ بۇ كىتابىدا James Darmesteter نىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ خوما ھۆراسمىنى مۇنداق تونۇشتۇرغان:

«خوما ئىككى خىل بولىدۇ، بىر خىلى سېرىق خوما ياكى ئالتۇن خوما بولۇپ، ئۇ بالدۇرقى مەزگىلدىكى خوما دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ دائىم نەزىر ـ چىراغ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىبادەتخانىلاردا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ يۇز خىلدىن كۆپرەك كېسەلگە شىپا بولىدىغان ئۆسۈملۈكتۇر. يەنە بىر خىلى ئاق خوما دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ Vouru ـ kasha دېگىزىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئۆسىدۇ. ئۇ تۇمەن خىل كېسەلگە شىپا بولىدىغان ئۆسۈملۈك، ئاق خوما ئىستېمال قىلغان ئادەم ئۆلگەن بولسا دەرھال تىرىلىدۇ، مەڭگۈ ياشاپ ئۆلمەيدىغان كىشىگە ئايلىنىدۇ»[3] دەپ يازغان. جاڭ بوچىن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، يۇخۇڭ قەبرىسىدىكى تاشتاختىغا سىزىلغان «جەننەتتىكى نەزىر ـ چىراغ مۇراسىمى يۇمىلاق سۈرىتى» دىكى پەيشانىسىدا نۇر چەمبىرەكلىرى چاقناپ تۇرغان ئايال ئىلاھ تۇتۇپ تۇرغان بۇ ئۆسۈملۈك شېخى دەل خوما شېخى ئىدى[4]. كۆپ خىل مەدەنىيەت ئۇچرىشىدىغان، يىپەك يولىنىڭ تۇگۈنى ۋە مەركىزىي بەلبېغى بولغان تارىم ۋادىسى ئاھالىلىرى ئارىسىدىمۇ بۇنداق ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈپ ئۆلمەيدىغان دورا ـ رېتسېپلار بارلىققا كەلگەنىدى.

قەدىمكى دىيارىمىزدا ياشاپ ئۆتكەن مىڭلارچە ھەكىم ـ تېۋىپ، ئاتاساغۇنلىرىمىز دەسلەپتە جان ـ روھ ھەققىدە، ئادەم ئۆلسە ئۇنىڭ جېنى ۋە روھى زادى نەگە بارىدۇ؟ نەدىن كېلىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئۆلىدۇ؟ دېگەن قاراشلار ھەققىدە ئىزدەنگەن بولسا، كېيىنچە بۇ سىرلىق سوئاللارغا رەسمىي پەن نۇقتىسىدىن تۇ ـ رۇپ جاۋاب ئىزدىگەن. ئەتراپىدىكى نەچچە مىڭ خىل ئۆسۈملۈكلەردىن ئەۋرىشكە ئېلىپ تالاي ـ تالاي سىناقلارنى، كۆرمىڭ قېتىملاپ تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بېرىشقان.

مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن باشلاپ دىيارىمىزغا سىڭىپ كىرگەن بۇددىزم ئەقىدىسىگە ئەگىشىپ، ھىندىلارنىڭ، ئېنىقراقى دىيارىمىز ئېپتىدائىي ئاھالىسىگە ئەجداد بولغان ۋە كېيىن ھىندىستانغا كۆچۈپ بارغان مەدەنىيەتلىك خەلق ئاريانلارنىڭ سانسكرىت يېزىقىدىكى ھەرخىل تېببىي ئەسەرلىرى، تۇرلۇك دورا ـ رېتسېپلىرىمۇ تارىم بوستانلىقىغا كۆپلەپ كىرىپ كەلگەن. كېيىنچە شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ بىردىنبىر ئۆتكىلى، كۆۋرۈكى ۋە تۇگۈنى بولغان تارىم ۋادىسىغا گىرىپك تېبابەتچىلىكى، ھىندىستان تېبابەتچىلىكى، ئىران تېبابەتچىلىكى، خەنزۇ (جۇڭگو) تېبابەتچىلىكى، ئەرەب ـ ئىسلام تېبابەتچىلىكى نەمۇنىلىرى كىرىپ كەلدى ۋە ئۇلارمۇ دىيارىمىزدىن كۆپلەپ ئوزۇق ئالدى. سىرتتىن كىرگەن تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك نەمۇنىلىرى ئەسىرلەر داۋامىدا تارىم ئاھالىسىنىڭ ئاشقازىنىدا ھەزىم بولۇپ، ئۆزلىشىپ، سىڭىشىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. خۇددى دۇنيادا ھېچقانداق ساپ مىللەت ۋە ساپ مەدەنىيەت بولمىغاندەك، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىمۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىدە چەتئەل نۇرغۇن ئىلغار تېبابەت دۇردانىلىرىنى قوبۇل قىلىپ

ئۆزلەشتۇرۇۋالغان ۋە ئۆزى ئوزۇقلانغان ئەللەر ۋە رايونلارغا ئۆزىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى تارقاتقان. نەتىجىدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى شەرق ـ غەرب تېبابەتچىلىكىدىن قېلىشمايدىغان، داۋالاش ۋە دورىگەرلىك جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك مىللىي تېبابەت تىپى بولۇپ شەكىللەنگەن[5].

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئەجدادلىرىمىز قەدىمدە ئاريىان ـ ھىندى تېبابىتىدىن قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۇرۇۋالغان «سەككىز خىل تېببىي تېخنىكا» ياكى «سەككىز خىل تېببىي داۋالاش ئۇسۇلى» ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ قېرىماسلىق رېتسېپىغا دائىر مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ قېرىماسلىق «سەككىز خىل تېببىي تېخنىكا»نىڭ ئىچىدىكى بىر خىلى بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدە قوللانغان سانسكرىت تىلىدا Vayo ـ raksa ، Jara ـ cikitsa ، rasayana ـ tantra ، rasayana ـ vidhi دېگەن سۆزلەردە ئاتالغان بولۇپ، بۈلار ئىنگلىز تىلىغا rejuvenation therapy دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بەزىدە rasayana دېگەن سۆز قىسقارتىلىپ، asar دەپ ئاتىلىپ «تەم»، «شەربەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى سۆز مەنىسى سوما شەربىتىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، ئۇ ماننا (ئۆسۈملۈك شېكىرى، مەسلەن، يانتاق شېكىرىگە ئوخشاش)، يەنى ئۆلمەسلىك دورىسى بىلەن ئوخشاش دەپ قارالغان. كېيىن بۇ ئىككى خىل دورا (يەنى سوما ۋە ماننا) ئادەم تېنىدىكى ئاساسلىق ئىقتىدارغا ئىگە ماددىنى كۆرسىتىدىغان بولغان ۋە ئۇ «يەتتە ئەھەل، يەنى ئوغۇز سۈت، قان، گۆش، ماي، سۆڭەك، يىلىك، ئىسپېرما»نىڭ بىرسى دەپ قارىلىپ، ئادەم تېنىدىكى قۇۋۋەت ـ كۈچ ھاسىل قىلىدىغان ئاقسىلىنى كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا قەدىمكى زامانلاردا بولسا «rasa» دېگەن سۆز سىمابنى كۆرسەتكەن. چۈنكى، سىماب سىرلىق كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلىدىغان سۈيۇقلۇق دەپ قارالغان. rasayana دېيىلگىنى بولسا «ھاياتلىق سۈيۇقلۇقى» (rasa) ئېلىنىدىغان يول (yana) بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ ياشلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تېخنىكىسىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە بارلىق قىيىن كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەمدە قېرىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان، ھاياتلىقنى ئۇزارتىدىغان ئۆسۈللارنىمۇ كۆرسەتكەن[6]. ئەڭ ياخشى ۋە ساپ ئاقسىللارنى يەتكۈزۈش ئارقىلىق تۇزۇلىدىغان قېرىماسلىق رېتسېپلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ ياش، ساغلام ھالىتىنى ساقلاپ، قېرىپ كەتمەي ئۆمۈرنى ئۇزارتىشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولۇپلا قالماي بەلكى تەن ساپاسى ۋە روھىي ھالىتى جەھەتتىكى ئىككى تەرەپ قۇۋۋەتنىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ، دەپ قارالغان.

ئۇنىڭدا قوللىنىلغان ئۆسۈلغا ئاساسەن، ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى بەدەن ئىچى ۋە بەدەن سىرتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان. يۇقىرىدىكى ئۆسۈل كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجىگە ئاساسەن، بۈلار مۇنداق ئۇچ خىل تىپقا ئايرىلغان: ئوزۇقلاندۇرۇش، يەنى ئوزۇقلۇق تولۇقلاش تىپى، تەشنا بولۇش (ئىنتىزار بولۇش، ئارزۇ قىلىش) تىپى، شەرت ـ شارائىت تىپى قاتارلىق بولۇپ، ئۇ يەنە ئادەتتىكى تىپ، تەشنا بولۇش تىپى ۋە ئالاھىدە ئۇنۇملۈك تىپ دەپمۇ ئاتالغان. تەشنا بولۇش تىپى بولسا ھاياتىي كۈچكە تولۇشنى، روھلۇق، ئەقىلىك، ساغلام كەيپىيات بولۇشقا تەشنا بولۇشنى كۆرسەتسە، ئالاھىدە ئۇنۇملۈك ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى بولسا ئالاھىدە بەلگىلەنگەن بەدەن ئەزالىرىنى تولۇق داۋالىتىش، بەش خىل ماي ئىشلىتىش، يەنى دورىلارنى ئىشلىتىشنى كۆرسەتكەن. ئادەتتىكى ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى بولسا ئادەتتە ئىشلىتىدىغان كۈچ ـ قۇۋۋەت تولۇقلاش يېمەكلىكى (مەسلەن، سۈت، سېرىقماي قاتارلىقلار)نى ئىستېمال قىلىشنى كۆرسەتكەن[7].

ئۆمۈرنى ئۇزارتىپ، قېرىماي ئۇزاق ياشاشقا دائىر رېتسېپلار ئەجدادلىرىمىز قەدىمدە قوللانغان قەدىمكى تىل ـ يېزىقلاردىكى تېببىي ئەسەرلەردىمۇ خاتىرىلەنگەن. تۆۋەندە بۇ ھەقتە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىمىز.

1. «كاراكا تېببىي توپلىمى» (karaka ـ samhita)دىكى دورا ـ رېتسېپلار

«كاراكا تېببىي توپلىمى»نىڭ «داۋالاش قىسمى»نىڭ بىرىنچى بابىدا ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرىنىڭ

مەزمۇنى بايان قىلىنغان[8]. ئىككىنچى بابى باھنى قۇۋۋەتلەش رېتسېپىدىن تەركىب تاپقان. قالغان بابلىرى بەدەندىكى ھەرخىل كېسەللىكنى داۋالاشتىن تەركىب تاپقان. بۇ تېببىي ئەسەرنىڭ بىرىنچى بابى تۆت كىچىك پاراگرافقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەممىسى ئەۋلىيا ھەكىم Atreya تەرىپىدىن سۆزلەنگەن. 1 - پاراگرافتا ھېلىلە ۋە Amalaka دىن تەييارلىنىدىغان ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى سۆزلەنگەن. ئۇنىڭدا ساغلام تەننىڭ ساغلاملىقىنى كۆچەيتىش، كېسەل تەننىڭ كېسىلىنى داۋالاش ۋە قېرىماسلىق رېتسېپى بىلەن باھنى قۇۋۋەتلەش رولى سۆزلەنگەن ھەمدە ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىغا ئىزاھات بېرىلگەن. ئاندىن ھېلىلىنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە بۇ دورىلارنى يىغىش - ساقلاش ۋە ياساش ھەققىدە توختالغان ھەمدە بەزى رېتسېپ ئۇلگىلىرىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئىككى خىل براخما ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى، ئىندىرانىڭ ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرى(Aindra rasayana)، ئەقىلنى كۆچەيتىپ ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرى (Medhiya rasayana)، پىلپىل ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرى(Pippali rasayana)، پىلپىلدىن ياسالغان قۇۋۋەت كۆچەيتىش رېتسېپلىرى (Pippali vardhamana rasayana) ، ئۈچ خىل مېۋە دورىسىدىن ياسالغان ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرى (Tirphala rasayana) ۋە بەش خىل مايدىن ياسالغان ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرى (Silajatu rasayana) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان.

تۆتىنچى پاراگرافى بولسا ئاساسلىقى ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ ھىمالايا تېغىغا قايتىپ كېلىپ ھاياتلىق ھەققىدىكى تېببىي بىلىملەرنى ئىنسانلار ئارىسىغا تارقاتقانلىقى، ھەرخىل خىسلەتلىك ئۆمۈر ئۇزارتىش، ياشارتىش دورىلىرىنى ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتكەنلىكى، ھەرخىل مەبۇد، ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ يېمەكلىكىگە ئوخشايدىغان، ئەمما ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك تۇرىدىغان خىسلەتلىك دورىلار، ئۇنچە - مەرۋايىت، قاشتاش قاتارلىقلاردىن ياسالغان ھەرخىل ئۆمۈر ئۇزارتىپ، قېرىتمايدىغان دورىلار رېتسېپلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئۇنۇمى تونۇشتۇرۇلغان. شۇنداقلا، Aindra بىلەن ئەۋلىيا - ئەنبىيالار (Siddha) ۋە بىراخما (Brahma carin) لارنىڭ ھەرخىل كېسەللەرنى داۋالاش ۋە قېرىماي ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ھەققىدىكى سۆھبەتلىرى بايان قىلىنغان.

2. «سۇسرۇتا تېببىي توپلىمى» (Susruta - samhita)دىكى دورا - رېتسېپلار

«سۇسرۇتا تېببىي توپلىمى»نىڭ «داۋالاش قىسمى» (Cikitsa - sthana)نىڭ 27 - ، 30 - بابلىرىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. بۇ مەزمۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى كاتتا ئەۋلىيا ھەكىم Dhanvantari سۆزلىگەن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ھەققىدىكى دورا - رېتسېپلار بولۇپ، 27 - بابنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش پىرىنسىپلىرى مۇنداق بايان قىلىنغان:

كىشىلەر ياش ياكى ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدا، ماھىر تېۋىپ كېلىپ ئاۋۋال ئۇنىڭغا ماي سۈرتۈشى،

ئاندىن ئىچىنى ھەيدىشى (ئىچىنى سۈردۈرۈپ تازىلىشى)، ئاخىرىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش دورىسىنى ئىشلىتىشى لازىم. ئەگەر بۇ ئادەم ئاۋۋال ئىچىنى تازىلىمىسا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش دورىسىنى بىۋاستە يېيىشكە بولمايدۇ. چوقۇم ئاۋۋال تەييارلىق قىلىشى، ئاندىن دورا يېيىشى لازىم.

تۆۋەندە مەن ئىلگىرى بايان قىلغان بەدەن سۈيۇقلۇقى (خىلىتلار) بىلەن روھىي ئامىللار كەلتۈرۈپ چىقارغان بەدەندىكى بىئارامليقلارنى تەسۋىرلەپ ئۆتىمەن. سوغۇق سۇ، كالا سۈتى، ھەسەل ۋە سېرىقمايلار ياشلىقنى ساقلاپ قېرىماسلىقنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئەمما، ئاچ قورساقتا ئايرىم - ئايرىم ئىچىش لازىم ياكى ئىككى - ئۈچ خىل ئوسۇلدا تەڭشەپ ئۇزمەي ئىچىش لازىم.

بۇ بابتا ئەمدى ھەرخىل ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرىنى بايان قىلىمىز: ئاچچىق - چۈچۈك پېلەك دورىسى Vidanga - rasayana، ئاچچىق - چۈچۈك پېلەك رېتسېپى Vidanga - kalpa، Kasmarya رېتسېپى، سېرىقگۈل يىلتىزى رېتسېپى Bala - kalpa، Varahi رېتسېپى، ئەڭ ئاخىرقى بىرسى يۇز خىل قاينىتىما سېرىقماي رېتسېپى قاتارلىقلار.

28 - بابى كۈچلۈك تەشنالىق، ئەقىل ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى(Medhayuskamiya Rasayana) بولۇپ، بۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن رېتسېپلار: ئىگىردىن تەييارلىنىدىغان ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپى(Vaca rasayana)، ئىگىردىن تەييارلىنىدىغان سېرىقمايلىق قاينىتىما (sata - paka vaka - ghrta) قاتارلىق ئون نەچچە خىل بولغان، يەنە قېرىماي ئۆمۈر ئۇزارتىش ئۇسۇلى، نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈپ، ماندىرا ئايەتلىرىنى ھەم دۇرۇت - قەسىدىلەر ئوقۇش بىلەن دورىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش ئۇسۇلى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان.

29 - بابىدا كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىش توغرىسىدا توختالغان. بۇ بابنىڭ نامى «كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش» رېتسېپلىرى (srabhavika - vyadhi piratsedhamiya rasayana) بولۇپ، بۇنىڭدا «قورقۇنچلۇق كېسەل» Svabhava - vyadhi ئومۇمىي كېسەللىكنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلەيدىغانلىقى، ئاچلىق، يەپ - ئىچىش، ئۇخلاش، قېرىش، ئۆلۈش قاتارلىقلارنىڭ كېسەللىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە، بۇ بابتا يەنە سومانىڭ ئىشلىتىلىشى، سوما ئۆسۈملۈكى بىلەن باشقا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئوخشايدىغان ئالاھىدىلىكى ھەمدە كېلىپچىقىش ئورنى قاتارلىقلارمۇ بايان قىلىنغان. مەسىلەن، قەدىمدە بىراخما قاتارلىقلار ئەۋلىيا - ئەنبىيالار يەيدىغان سوما (Soma) دەپ ئاتالىدىغان يېمەكلىكنى ئىجاد قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان، سوما دېگەن يېمەكلىك قېرىشنىڭ ۋە ئۆلۈشنىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ. تۆۋەندە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

قىممەتلىك سوما پەقەت بىرلا خىل بولىدۇ. لېكىن، ئۇ كېلىپچىقىش ئورنى، ئاتالىشى، شەكلى ۋە شىپالىق ئۇنۇمى جەھەتتە ئوخشايدىغان 24 خىل شەكىلدە بولىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرى ئوخشايدۇ ھەمدە ئوخشاش شىپالىق ئۇنۇمگە ئىگە. بۇلارنى ئىشلىتىش ئۇسۇلى مۇنداق:

ھەرقانداق بىر خىلدىكى سومانى ئىشلەتكۈچى كىشى ئاۋۋال بىر ئېغىز ئۆي تەييارلىشى كېرەك. بۇ ئۆي ياخشى بىر جايغا سېلىنىشى ۋە ئۆينىڭ ئۈچ تېمى بولۇشى كېرەك. سوما ئىشلەتمەكچى بولغان كىشى لازىملىق نەرسىلەرنى ۋە ھەمراھ بولغۇچىنى ئېلىپ ئۆي ئالدىدا تەخ بولۇشى، بولۇپمۇ سوما ۋە ئىبادەت مۇراسىمىدا ئىشلىتىلىدىغان نەرسىلەرنى تولۇق ئېلىپ ئاندىن ئۆيگە كىرىشى لازىم. دۇئا - تەپسىر ۋە دۇرۇت - قەسىدىلەرنى ئوقۇپ تىلەك تىلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ كىشى ئالتۇن يىڭنە بىلەن سومانى تېشىپ، ئېقىپ چۈشكەن سۈيۇقلۇقنى ئالتۇندىن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان قاچىغا ئېلىپ، دەرھال ئىچىۋېتىشى لازىم. ئاندىن ئۇ كىشى ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېغىز - بېسىقلىق بىلەن ئۆزىنى تىنچ تۇتۇشى ھەمدە دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۆيدىن چىقىپ كېتىشى لازىم. ھەرقانداق بىر كىشى

ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسىنى ئىچكەندىن كېيىن، تىنچ، شامال تەگمەيدىغان جايدا ئولتۇرسىمۇ، ماڭسىمۇ بولىدۇ، لېكىن ئۇخلاپ قالماسلىقى لازىم.

30 ـ بابى روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى ئازابنى يوقىتىش، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى (Nivrtta ـ samtapiya ـ rasayana) بولۇپ، بۇ رېتسېپلارنى ئىشلەتكەندىن كېيىن كىشىلەر بىردىنلا يېنىكلەيدۇ، ئىنسانلار مانا شۇنداق كارامەتلىك دورىلارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، كەڭ تەبىئەت قوينىدا بۇ دورىلاردىن بەھرىمەن بولسا بولىدۇ.

ئەمما، يەتتە خىل ئادەم ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسىنى ئىشلەتسە بولمايدۇ. يەنى، ئۆز ـ ئۆزىنى چەكلەپ تۇرۇش ئىقتىدارى يوقلار، ياخشىچاق خۇشامەتچىلەر، نامراتلار، قاپ يۇرەكلەر، كېسەلدىن خالىي بولالمايدىغانلار، گۇناھكار جىنايەتچىلەر ۋە دوردىن زەھەرلىنىدىغانلار. بۇ بابتا يەنە قېرىمای ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە دائىر 18 خىل دورا ـ رېتسېپلار ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبى كۆرسىتىلگەن.

3. «سەككىز تۇرلۇك داۋالاش تېخنىكىسى» (Astanga ـ samgraha) بىلەن «يۈرەك كېسىلىنى داۋالاشتىكى سەككىز خىل رېتسېپ توپلىمى» (Astangahrdaya ـ samhita)دىكى دورا ـ رېتسېپلار

مەشھۇر تېۋىپ Vagbhata توپلاپ رەتلىگەن بۇ ئىككى تېببىي ئەسەرنىڭ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنىڭ قىسقارتىپ يېزىلىشى بولۇپ، بۇ ئىككى كىتابتىكى قېرىمای ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى «داۋالاش قىسمى»غا كىرگۈزۈلمەي، ئەكسىچە «كېيىنكى نەتىجە قىسمى»نىڭ ئاخىرىغا كىرگۈزۈلگەن، يەنى پۈتۈن كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى ئىككى بابقا كىرگۈزۈلگەن. «سەككىز تۇرلۇك داۋالاش تېخنىكىسى»نىڭ «تولۇقلىما قىسمى»نىڭ 49 ـ بابى «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئۇسۇلى» Rasayana ـ vidhi بولۇپ، جەمئىي 419 قەسىدىدىن تەركىب تاپقان. مۇقەددىمە بابىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرىنىڭ ياخشىلىق تەرىپى (Rasayana phala) ھەمدە ئۇنىڭ مۇھىملىقى (rasayana avasyakata) كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى ياخشى بولۇش ۋە ئەقىللىك بولۇش، تېنى ساغلام بولۇش، روھىي ھالىتى ئۇيغۇپ تۇرۇش، رەڭگىرويى ۋە ئاۋازى جارانلىق بولۇش، تەپەككۇرى ئوچۇق ۋە ئېنىق بولۇش قاتارلىقلار ئادەمنىڭ سۆڭەك ۋە ئىچكى ئەزالىرىنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدۇ، تىلدا، جىنسىي قابىلىيەتتە ۋە باشقا ئىقتىدار جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مانا شۇ قېرىمای ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرىدىن كېلىدۇ. بۇلار راسا (rasa) ۋە باشقا بەدەن تۇزۇلۇشى (dhatu) ئەڭ ياخشى ھالەتتە تۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ۋاستىسى، بۇ، قېرىمای ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپى، دەپ ئاتىلىدۇ.

ساغلام بولمىغان يېمەكلىكلەر ئادەم بەدىنىدىكى «ئوچ خىل سۈيۇقلۇق»[9] ۋە «يەتتە ئەھل»نى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، ھەرخىل كېسەللىك ئالامەتلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا، ئەقلى ـ ھوشى جايىدا ئادەملەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان يېمەكلىك قاتارلىقلار كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان بەدەن سۈيۇقلۇقى (خىلىت)نىڭ ناچارلىشىشىدىن ساقلىنىشى، يېمەك ـ ئىچمەككە دىققەت قىلىشى لازىم. يەنە بەدەندىكى ناچار سۈيۇقلۇقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ تازىلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆمۈر ئۇزارتىش رېتسېپلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشى، قائىدە بويىچە ئىش كۆرۈشى كېرەك.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى خىلدا ئالاھىدە ياسالغان بىر ئۆي ئىچىدە مەشغۇلات ئېلىپ بارىدۇ. يەنە بىر خىلدا ئۆي سىرتىدا (Vatatapika) ـــ ئاپتاپ ۋە شامالدا مەشغۇلات قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆي ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەشغۇلاتتا دائىم ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرىدىن: ھېلىلە رېتسېپى (haritaki yogas)، پىلپىل رېتسېپى(pippali rasayana)، پېلەك رېتسېپى (Vidangadi ـ yoga)، ئۈچ مېۋە رېتسېپى (triphala yoga)، كەلگۈسى ئەۋلىيا يېمەكلىكى رېتسېپى(Cyavana prasa)، سۇۋارنا رېتسېپى (suvarna yoga)، ئىگىر رېتسېپى

(Vaka yogas)، سامساق رېتسېپى (Lasona yogas)، يەتتە خىل تەملىك ماننا رېتسېپى (saptamrita curna)، سوماترا رېتسېپى(somatra ghrta)، سالاجىت رېتسېپى(Goggulu yogas)، بەش خىل ماي رېتسېپى(Silajatu yogas)، سىۋا رېتسېپى (Siva gutika) قاتارلىق قېرىماي ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە دائىر بىر يۈرۈش دورا ـ رېتسېپلار خاتىرىلەنگەن.

4. «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» (The Bower manusctipt)دىكى دورا ـ رېتسېپلار

ھازىرغىچە دىيارىمىزدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ئىچىدە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان بۇ ۋەسىقە جەمئىي يەتتە قىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ قىسمى تېبابەتچىلىككە دائىر مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان. يەتتە قىسىملىق بۇ مەشھۇر ۋەسىقىنىڭ تېپىلىشى دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ، «غەربىي دىيار ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى»نىڭ يۇقىرى دولقۇنىغا كۆتۈرۈلۈشىگە سەۋەب بولغان. كۇچادىن تېپىلغان بۇ سانسكرىت يېزىقىدىكى يەتتە قىسىملىق ۋەسىقە كېيىن ئەنگلىيەنىڭ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى بودلېئان كۇتۇپخانىسىغا يېغىپ ساقلانغان.

مەزكۇر ۋەسىقە خەلقئارادا ئەڭ دەسلەپتە ئەنگلىيە ئالىمى خورېنلى (1841 ــ 1918 A.F.Rodlf Hoernle) تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. ئۇ 1981 ـ يىلى بۇ تېببىي ۋەسىقىنىڭ بىر قىسمىنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان، كېيىن ئۇ 20 يىللىق تەتقىقات ھاياتىنى بۇ ۋەسىقىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلاپ، پۈتۈن ۋەسىقىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۈچ تومۇق ئەسەر قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. 1909 ـ يىلى خورېنلى بۇ قول يازما ۋەسىقىنى يەنە بىر مۇھىم تېببىي ۋەسىقە «كاراكا تېبابەتچىلىك توپلىمى» (Caraka ـ samhita)غا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، «ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلى»نىڭ 1909 ـ يىللىق سانىنىڭ 857 ـ، 893 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان[11].

بۇ ۋەسىقىنىڭ 1 ـ جىلدىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە دائىر بىر رېتسېپ مۇنداق يېزىلغان: ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى يۇقىرى، قاۋۇل ۋە بەستلىك، تېنى ساغلام، قېرىمايى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە كۇچلۇك تەشنا بولغان بىر ئادەم چوقۇم ئوت ـ چۆپ ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى، قىيام ۋە شەربەتىنى (sankhapuspi, Gansvora decussate) ئىچىپ تۇرۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندا بىر ئايدىلا ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى ئاشۇرالايدۇ، ئەگەر 12 ئاي داۋاملاشتۇرالىسا تېخىمۇ كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ، تېنى ساغلاملىشىدۇ، تېۋىپنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇزۇن مەزگىل داۋاملاشتۇرۇلسا جەزمەن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ.

«بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»نىڭ 2 ـ قىسمى بولغان «جەۋھەرنامە»نىڭ 6 ـ بابى پۈتۈنلەي قېرىمايى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپلىرى (rasayana) بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۆپ دورا ۋە رېتسېپلاردىن تەشكىل تاپقان. مەسىلەن:

1) «پىلپىلدىن تەييارلىنىدىغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپى » (Vardhamana ـ pippali)دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«مەن كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكى ۋە بەختىگە كۆڭۈل بۆلۈش يۈزىسىدىن ‹پىلپىلدىن تەييارلىنىدىغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپى›نىڭ ساۋابى، ئىقتىدارى، ئۇنۇمى ۋە كۇچىنى سۆزلەيمەن. ‹ماننا دوردىسى›غا ئوخشاش مۇنداق ئېسىل دورىنى ئىچمىگەنلەر جەزمەن پۇشايمان قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئېلىپ كېلىدىغان ياخشىلىقلار ھەقىقەتەن كۆپ. شۇڭا، بەزىلەر بايلىققا، سالامەتلىككە، بالا تۇغۇپ تەربىيەلەشكە، ئەقىللىققا، ساغلام بولۇشقا تەشنا بولىدىكەن، ئۇنداقتا مانا مۇشۇنداق خاسىيەتلىك، قېرىشنىڭ ئالدىنى

ئالمىدىغان، ئۆمۈر ئۇزارتىدىغان دورىلارنى ئىچىپ تۇرۇشى لازىم. تېۋىپنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ئىچ-
مەكچى بولغان ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىلىرىغا ياغ ۋە سېرىقماي ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا يەنە ئۇزۇن ئۆمۈر
كۆرۈش تۇرىدىكى دورىنى ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇ، ئادەمنى قۇستۇرۇپ، ئىچىنى سۇردۇرۇپ، ئىچكى ئەزادىكى
بارلىق زەھەرلىك ۋە كېرەكسىز ماددىلارنى ھەيدەپ چىقىرىدۇ. ئاندىن ئادەم ئىچى - سىرتى پاكلانغاندىن
كېيىن پىلپىلدىن تەييارلانغان ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسىنى قائىدە بويىچە ئىستېمال قىلسا بولىدۇ. كە-
شىلەر چوقۇم پاكلىنىپ، ئەۋلىيا - ئەنبىيالارغا ۋە ئىلاھلارغا نەزىر - چىراغ بېرىشتىن تاشقىرى، دائىم
ئۇ دورىنى ئىستېمال قىلىپ تۇرۇشى لازىم. ئاندىن كالا سۈتى ياكى قوي سۈتى ئىچىپ ھەزىمىنى ياخشە-
لىشى، تاماق يېگەندە سۈيۇق - سەلەك يېمەكلىكلەرنى يېيىشى كېرەك. پىلپىلدىن تەييارلىنىدىغان بۇ
دورىنى 100 تال يەپ بولغاندىن كېيىن، كۈنىگە يەنە بىر تالدىن قوشۇپ، مىقدارىنى ئاشۇرۇپ يېيىشى
لازىم. ھەر يەتتە كۈندە بىر قېتىم سۈت ۋە گۈرۈچنى قاينىتىپ ئىچىشى، پۇرچاق سېلىنىغان شورپا ئې-
چىپ تۇرۇشى، سوغۇقتىن ۋە شامالدىن ئۆزىنى تارتىشى لازىم. يەنە ھەرخىل مېۋە شەربەتلىرىنى ۋە ئانار
شەربىتىنى ئىچىپ تۇرۇشى لازىم. ۋاقتىدا يۇيۇنۇپ، پاكىز يۇرۇشى لازىم. ئەگەر ھەرقانداق كىشى يۇقە-
رىقىدەك داۋالىنىش ئۇسۇلىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرالىسا، ناھايىتى تېزلا سالامەتلىكى ياخشىلىنىپ،
ئەقلىي قابىلىيىتى ئاشىدۇ، روھى ئۇرغۇپ كۈچ - قۇۋۋەتكە تولىدۇ. ئەگەر بىر ئايال ساغلام بالا تۇغماق-
چى بولسا، ھەتتا تۇغۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولغان بولسا، ئۇ يۇقىرىدىكى ئۇسۇلدا داۋالانسا بالا يۈزى
كۆرەلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈزىدىكى ئاق - قارا داغ، ئەمچەك كېسىلى، يامان سۈپەتلىك سېرىقلىق
چۈشۈش كېسىلى، تۇتقاقلىق كېسىلى، سەۋدايىلىق كېسىلى، قىزىتما كېسىلى قاتارلىقلارغا تېز ئۇنۇم
بېرىپ شىپا بولىدۇ. دائىم مۇشۇ داۋالاش ئۇسۇلىنى قوللانسا قورۇق، ھەرخىل داغ، چاچقا ئاق كىرىش
(ئاقىرىش)، ھەرخىل تېرە كېسىلى، نەپەس يولى كېسەللىكلىرى، بۆرەك، يۈرەك، ئۆپكە كېسەللىكلىرى
قاتارلىقلارغا ئوبدان شىپا بولىدۇ. پىلپىلدىن تەييارلىنىدىغان بۇ ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسىنى نورمال ئا-
دەم ئۇچتىن بەشكىچە يېيىشى، ئەگەر كېسەل كىشى بولسا ئۇنىڭ يېشى ۋە كۆتۈرۈش ئىقتىدارىغا قاراپ
سەككىز تالدىن ئون تالغىچە يېسە بولىدۇ. ئەمما، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا دورىدىن كېيىنلا سۈت ئە-
چىشى لازىم. شۇڭا، ھەربىر كىشى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، تېۋىپنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، تېگىشلىك پەرھېز
تۇتۇشى، دورا ئىشلىتىش مىقدارى ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلىغا دىققەت قىلىشى لازىم».

2) «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»نىڭ 2 - قىسىم 9 - بابىدا ھېلىلىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتىكى
دورىلىق قىممىتى، شىپالىق رولى ۋە رېتسېپى مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

بىر جۇپ تايچاق براخماندىن مۇنداق سورىغانكەن: «ھېلىلە نەدە ئۆسىدۇ، ئۇنىڭ ھازىر قانچە خىلى
بار، ئۇنىڭ قانچە خىل تەمى بار، ئۇنىڭ پۇرىقى قانداق بولىدۇ، ھەربىر خىلىنىڭ نامى، رەڭگى ۋە بەلگە -
ئالامىتى قانداق، شەكلى قانداق، ئۇ قانداق دورىلارغا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇ ئاساسلىقى قايسى خىل
كېسەلنى داۋالىيالايدۇ؟ ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ سوئاللارغا خۇشاللىق بىلەن جاۋاب بېرىشلىرىنى
ئۆتۈنىمىز.»

بىراخمان بۇ بىر جۇپ تايچاقنىڭ سوئاللىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەستايىدىل جاۋاب
بېرىپ مۇنداق دېگەن: «سىلەر مەندىن سورىغان بۇ دورىنىڭ ئەھمىيىتىنى سىلەرگە چۈشەندۈرەي، سىلەر
ئىمكان بار بۇنى تولۇقراق چۈشىنىۋېلىڭلار. بۇدساتۋا ماننا (ئۆسۈملۈك شېكىرى، مەسىلەن يانتاق شې-
كىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ)نى يېگەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ بىر تامچىسى يەرگە تېمىپ چۈشكەنكەن، شۇڭا
بۇ جايدىن ئەڭ ئىسسىق دورا ھېلىلە ئۇنۇپ چىققانمىش. Amrita, Putana, Rohini, Tirvrta, Vijaya
Jivanti ۋە Abhaya قاتارلىقلار دەل يەتتە خىل ھېلىلىدۇر. بۇلاردىن Vijayaنىڭ شەكلى قاپاققا ئوخشايدۇ.

Rohini نىڭ شەكلى توپقا ئوخشايدۇ؛ Putana نىڭ شەكلى يوغان ياڭاققا ئوخشايدۇ، مېۋىسى نېپىز بولىدۇ؛ (Amrita) نىڭ بولسا مېۋىسىنىڭ گۆشى قېلىن بولىدۇ. Jivanti ئالتۇن رەڭلىك كېلىدۇ؛ Tirvrta نىڭ شەكلى بەش قىرلىق كېلىدۇ؛ Abhaya بولسا قارا رەڭدە كېلىدۇ. بىراخمان ناھايىتى قەدىمدىلا ئالەمگە شۇنداق جاكارلىغانىكەن. ئۇلاردا بەش خىل تەم، پۇراق بولىدۇ، تەبىئىتى ئىسسىقتا مايىل، لېكىن ئۇلاردا ئۆتكۈر پۇراق يوق بولغىنى بىلەن بەك مۇھىم دورا دەپ قارىلىدۇ. ھېلىلە زەھەرسىز، ئۇ بەدەندىكى كېرەكسىز ماددىلارنى ھەيدەيدۇ، شۇڭا ئۇ ساغلاملىققا، ئەقىل ـ پاراسەتكە، قۇۋۋەتكە، قېرىماسلىققا ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە پايدىلىق دەپ قارىلىدۇ. يەتتە خىل ھېلىلىنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن خاسىيەتلىك، دورىلىق ئۇنۇمى تېز ۋە ياخشى، زىيانسىز، ئادەمنى خۇشال قىلىپ روھنى كۆتۈرىدۇ. ساغلام، چەبدەس قىلىپ كۆچ ـ مادارغا ئىگە قىلىدۇ. ھېلىلە تېنى ئاجىزلارغا نىسبەتەن ئېسىل دورا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياشلارغا نىسبەتەن ۋە يىل بويى كېسەل ئازابىدا قالغانلارغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق. ئەمەلىيەتتە، ھېلىلە كىشىلەرنىڭ ساغلام ۋە بەختلىك بولۇشىدىكى، ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلۇشىدىكى ئەڭ ياخشى دورا ھېسابلىنىدۇ.

مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھېلىلە، قۇش مېڭىسى، زەنجىۋىل، پىلپىل قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلىپ بەرسە، كېسەلدىن خالىي بولۇپ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ ياكى بىر ئادەم كۈنىگە ئىككى تال ھېلىلىگە شېكەر، ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ يېسە، بۇ ئادىتىنى تاكى مەڭ تال ھېلىلە يەپ بولغۇچە داۋاملاشتۇرسا، ئۇ ئادەم ھەرقانداق كېسەلنى يېڭىپ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ.

يەنە مىسالەن، بىر ئادەم ھەر ۋاخلىق تامىقىدا ھېلىلە، سەي پۇرچىقى mudga, phaseolus Mungo (بىر خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك تۇرى)نى بىللە يەپ بەرسە، يۈز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ، نۇرغۇن كېسەلدىن خالىي بولالايدۇ. ئەگەر قانۇنىيەتلىك رەۋىشتە مۇشۇ بويىچە ئىستېمال قىلىشنى داۋاملاشتۇرالىسا، ئۇنداقتا ئۇ كىشىنىڭ روھى ئۇرغۇپ، بەدىنى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ، قورۇق چۈشۈش ۋە چاچ ئاقىرىش قاتارلىقلاردىن خالىي بولالايدۇ، مەنىۋى كۈچىمۇ تولۇپ تاشىدۇ.

«بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»دا يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە دائىر دورا ـ رېتسېپلار خېلى كۆپ خاتىرىلەنگەن.

5. «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» (Siddhasara)دىكى دورا ـ رېتسېپلار

«تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇ دۇن تىلىدىكى «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» (Siddhasara) بولسا دۇنخۇاڭدىكى نوم ساقلاش كېمىرىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى خىلى بار. بىرسى hc .ii.200 نومۇرلۇق (يېڭى سالغان نومۇرى LOK KHOT 116 ـ 137)، يەنە بىرسى P .2892 نومۇرلۇق، مەزكۇر ۋەسىقە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سانسكرىت تىلىدىن ئۇدۇن تىلىغا، 10 ـ ئەسىردە تىبەت تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

1963 ـ يىلى ئۇدۇن تىلى مۇتەخەسسىسى پىروفېسسور H. W. Baily «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى نۇسخىسى بىلەن «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» (Jivaka ـ pustaka) نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىپ، تىرانسكرىپسىيەگە ئېلىپ تەرجىمە قىلىپ، 1963 ـ يىلى كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى»نىڭ 5 ـ قىسمىدا ئېلان قىلغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسىسى ۋە پىروفېسسور R. E. Emmerick «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»نى ناھايىتى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ھەم بۇنى بەش توم قىلىپ ئىشلىگەن. بىرىنچى تومى مەزكۇر ۋەسىقىنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى سېلىشتۇرۇپ ئىزاھلىغان نۇسخىسى،

ئىككىنچى تومى تىبەت تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان نۇسخىسى، ئۇچىنچى، بەشىنچى تومىلىرى ئۇدۇن تىلىدىكى نۇسخىسىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىش، تەرجىمە قىلىش، ئىزاھلاش، يەشمە بېرىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋەسىقىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى 1996 ـ يىلى تەتقىقاتچى Dieter Manu تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان، ئەمما تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ قانداق بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس[12].

31 بابلىق زور ھەجىملىك بۇ تېببىي ئەسەرنىڭ 28 ـ بابى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپى ۋە قۇۋۋەت دورىلىرىغا ئالاقىدار بولۇپ، بۇ بابتا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە دائىر نۇرغۇن دورا ـ رېتسېپلار خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، ئادەم مەيلى ياش، ئوتتۇرا ياش ياكى ياشانغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قۇۋۋەت ئۆمۈر كۆرۈش دورىلىرى بىلەن ئاۋۋال بەدەن ئىچى ـ سىرتىدىكى بارلىق كېرەكسىز ماددىلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ۋە مۇنچىدا يۇيۇنۇشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىپ پاكلىنىشى لازىم. ئاندىن سېرىقماي، ھەسەل، تۆمۈر كېپىكى، بادام قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر قاچىغا ئېلىپ ئاغزىنى ھەم ئېتىپ تىمپېراتۇرىدا ئۇچ ئاي ئەتراپىدا ساقلاش، ئاندىن ئەتىگەنلىك ناشتىدا ۋە كەچتە ئۇخلاشنىڭ ئالدىدا بىر قوشۇقتىن يەپ بېرىش لازىم. بۇ ئەڭ ياخشى ئۆمۈر ئۇزارتىش ۋە قېرىماسلىق دورىسى دەپ قارىلىدۇ.

يۇز بولو پىچەككۇل ئۇرۇقىنى سوقۇپ تالقانلاپ، ئۇنىڭغا ھەسەل، شېكەر، كالا سۈتى ئارىلاشتۇرۇپ مەلھەم ياساپ، ئۇنىڭغا يەنە قايماق ۋە سېرىقماي ئارىلاشتۇرۇپ، قائىدە بويىچە ئۇزۇن ۋاقىت ئىستېمال قىلسا، ياشلىق باھارىنى مەڭگۈ ساقلىغىلى بولىدۇ. ئەمما، يۇقىرىقىدەك ئۇسۇلدا ياساشتا چىڭ تۇرۇش، ئىستېمال قىلىشتا ۋاقىتقا رىئايە قىلىپ، پەرھىز تۇتۇش لازىم.

سېرىقماي بىلەن ھەسەلنى يۇمشاق تالقانلانغان چېچەككۇل ئۇرۇقىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇنى سۈت بىلەن سۇس ئوتتا قايناتىپ، ئۇدا ئۇچ ئاي ئىستېمال قىلسا، ئۆمۈرنى ئۇزارتقىلى، ياشلىق باھارىنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

يېرىم بولو تالقانلانغان بىنەپشە گۈل يىلتىزىنى كالا سۈتى بىلەن دائىم ئىچىپ بەرسە، بۇنى بىر ـ ئىككى ئاي داۋاملاشتۇرسا، مۇمكىن بولسا تېخى بىر يىل داۋاملاشتۇرۇپ ئۇزمەي ئىچىپ بەرسە، قېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «تېببابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» ھەمدە يەنە قېرىماسلىق، ياشلىق باھارىنى ساقلاش، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ساغلام بەدەن بولۇپ، روھىي كەيپىياتى ئۇرغۇپ تۇرۇشقا دائىر دورا ـ رېتسېپلارمۇ خاتىرىلەنگەن.

6. «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» (Jivaka - pustaka)دىكى دورا - رېتسېپلار

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» (Jiura - pustaka) دەشتئاتا (بۇگۇنكى دۇنخۇاڭ) مىڭئۆي تىزمىلىرىدىكى بىر نوم ساقلاش ھۇجرىسىدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەننىڭ قەدىمكى نامى) يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي دەستۇر بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 10 - ئەسىردىن ئىلگىرى، يەنى بۇددىزم تازا گۈللىنىپ رونىق تاپقان زامانلاردا ئۇدۇنلىك نامەلۇم بىر تېببىي ئالىم تەرىپىدىن يېزىلغان ياكى ئىجادىي رەۋىشتە تەرجىمە قىلىنغان قول يازما نۇسخىدىن ئىبارەت. مەزكۇر دەستۇر دىيارىمىزدىكى ئۇ خانلىقتىكى تېببىي ئالىمنىڭ قولىدىن بۇ خانلىقتىكى تېببىي ئالىمنىڭ قولىغا ئۆتۈپ پايدىلىنىپ، ساقلىنىپ، يىرتىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىكى يەنە بىر مۇھىم تارمىقى بولغان گەنجۇ، شاجۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ زېمىنىغا بېرىپ يەتكەن.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»دىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك تېببىي ئەسەر دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ)غا ئېلىپ بېرىلىشتىن ئىلگىرى دىيارىمىزدىكى ئۇدۇن (خوتەن)، سۇلى (قەشقەر)، قۇم (ئاقسۇ)، كۇسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قومۇل) قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ئوردا - قەسىرلىرىدە، تېبابەتخانىلىرىدا، خەلق ئىچىدە ۋە يۇقىرىدىكى خانلىقلاردىكى تېببىي ئالىملارنىڭ تېبابەتچىلىك - دوختۇرلۇق ھەم داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئويناغان. كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ دەشتئاتادىكى پائالىيىتىنىڭ كۆپىيىشى ۋە جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ تېببىي ئەسەرمۇ ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تەرىپىدىن دەشتئاتاغا ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇ جايلاردىكى داۋالاش - دوختۇرلۇق ئىشلىرىدا مۇھىم دەستۇر بولۇپ خىزمەت قىلغان[13].

1904 - يىلى يەھۇدىي نەسەبىدىن بولغان ۋېنگرىيەلىك مارك ئائۇرېل ستەيىن (1862 — 1943) ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ دىيارىمىزدا بىرنەچچە يىل ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، دەشتئاتا مىڭئۆيىگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئۇ جايدىنمۇ كۆپلىگەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالغان. شۇ قاتاردا ئۇ «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىمۇ تېپىۋېلىپ ئەنگلىيەگە ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇنى لوندون كۇتۇپخانىسى ھىندىستان ئىشلىرى بۆلۈمى (Indian Office Libray)گە قويغان مەزكۇر دەستۇرغا 30011Ch دەپ نومۇر سېلىنغان. «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ سانسكرىتچە ۋە ئۇدۇنچە قوش تىللىق مۇناسىۋەتلەشتۈرۈلگەن ئەسلىي يازمىسى، ئۇدۇنچىسى ئۇنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قول يازما نامىنى ئەنگلىيەلىك پىروفېسسور بېلى (H.W.Bailey) ئەپەندى تەتقىقاتقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن شۇنداق قويغان (چۈنكى، بۇ قول يازمىنىڭ باش قىسمى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلىي نامىمۇ مەلۇم بولمىغان شارائىتتا، ۋاقىتىنچە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دەپ ئاتاپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەن). پىروفېسسور بېلى ئۇنىڭ نامىنى ئاتاشتا، قول يازمىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ بېشىدا بۇددىزم دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپ جىۋاكا (Jiuara)نىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ، قول يازما نامىنىمۇ «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دەپ ئاتىغان ھەم بۇ ئاتالما ئىلىم ساھەسىدىمۇ شۇ بويىچە قوبۇل قىلىنىپ قوللىنىلغانلىقى مەلۇم.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» پاتتىرا دەرىخى يوپۇرمىقىغا يېزىلغان بولۇپ (قەدىمكى ھىندىستانلىقلار پاتتىرا دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقىنى تولىراق بۇددا نوم - سۈترالىرىنى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى، چۈنكى ئۇ چاغلاردا قەغەز ناھايىتى قىس ئىدى)، ھازىرچە ساقلىنىپ قالغان قىسمى 44 - پاراقتىن 116 - پاراققىچە بولۇپ، جەمئىي 73 پاراقنى خېلى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. ھەربىر پاراقنى 31cm × 11.75 ھەجىمدە بولۇپ، ھەربىر پاراقنىڭ ئالدى - كەينىگە ھەم ھەر يۈزگە بەش قۇردىن خەت يېزىلغان. دەستۇرنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق بولمىغاچقا ھەم ئەسلىي نام ئاتالمىسى ئېنىق بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلىنى

تەسەۋۋۇر قىلىش زادىلا مۇمكىن بولمىغان. مەزمۇنى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ «ھاياتلىق ۋىداسى» (Ayur veda) يەنى ھاياتلىق ھەققىدىكى بىلىم، تېببىي بىلىم، ئىنسان بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھايات، ياشاش، تېببىي ئىلىم دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان قەدىمكى تېببىي ئاتالغۇ) سىستېمىسىغا ئوخشايدىغان تېببىي دەستۇر بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە بىرنەچچە قاتلام مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېببىي ۋەسىقە ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە ئايدىڭلاشقان.

«جۇاكا تېببىي دەستۇرى» 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان، يەنى 1907 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسىسى پىروفېسسور A. F. R. Hoernle «شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ۋەسىقە» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلغان. كېيىن ئۇ بۇ ھەقتە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى «شىنجاڭدىن تېپىلغان بۇددىزم ۋەسىقىلىرىنىڭ قالدۇق ساقلانمىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ جىلدىدا ئېلان قىلغان. ئۇ بۇ ماقالىسىدە «جۇاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ قول يازما نۇسخىسى، ھەرپ شەكلى، تىلى ۋە مەزمۇنىنى تولۇق شەرھلىگەن[14].

1938 ـ يىلى سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسىسى H. W. Bailey كوپېنھاگېندا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ۋەسىقىلىرىدىن تاللانما» (Codice Khotaneses) ناملىق كىتابىدا «جۇاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ فاكسىمىلىنى ئېلان قىلغان. 1941 ـ يىلى sten Known ئوۋسلوۋ ئاكادېمىيەسىدە نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ۋەسىقە: ھىندىستان ئىشلىرى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان Ch.ii 003 نومۇرلۇق قول يازما» ناملىق ماقالىسىدە «جۇاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى قىسمىنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان ھەمدە پۈتۈن تېكىستنى 92 مادىدىغا بۆلگەن. ھەر بىر مادىدىسىدا بىر رېتسېپ سۆزلەنگەن، تەرجىمىگە قوشۇمچە سۆزلۈك جەدۋىلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

1945ـيىلى پىروفېسسور H. W. Bailey ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» (Khotanese Text.I)نىڭ 1 ـ توم 136 ــ 195 ـ بەتلىرىدە «جۇاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى قىسمىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ ئېلان قىلغان. 1946 ـ يىلى فىرانسىيەلىك ئالىم Jean Fillizato «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 46 ـ، 47 ـ يىللىق توپلىمىنىڭ 134 ـ، 135 ـ بەتلىرىدە Bailey نىڭ يۇقىرىقى كىتابىغا يازغان ئوبزورىدا «جۇاكا تېببىي دەستۇرى» دىكى بەش پارچە رېتسېپنىڭ «كاراكا تېببىي توپلىمى»دىن كەلگەنلىكىنى يازغان.

1969 ـ يىلى H. W. Beiley ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى»نىڭ 1 ـ، 3 ـقىسىملىرىدا ئۇ 1945 ـ يىلى ئېلان قىلغان «جۇاكا تېببىي دەستۇرى» ھەققىدىكى ماقالىسىدىكى خاتالىقلارنى تۈزەتكەن.

«جۇاكا تېببىي دەستۇرى»دا قېرىماسلىق، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ياشلىق باھارىنى ساقلاش، كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرۇش ۋە بىر قىسىم قۇۋۋەت دورىلىرى ھەققىدىكى دورا ـ رېتسېپلار خېلى كۆپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما، بۇ دورا رېتسېپلار ناھايىتى چوڭ تېپتىكى مۇرەككەپ رېتسېپلار بولغاچقا، بەزى رېتسېپلارغا 80 ــ 90 خىل دورىلار چۈشكەن. مەسىلەن، «سېرىقمايدىن ياسالغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش دورىسى» (Rasayana) مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

توشقانقۇيرۇق ئوت، ماسەيشەن چېكەتكىسى، ياۋا پېدىگەن، سېرىق پېدىگەن، تۆگە سۈتى، سېرىقگۈل بەرگىسى، مودۇمباگو، موزاي قۇيرۇقى قاتارلىق ئون نەچچە خىل دورا ئەشيالىرى ئوخشاش مىقداردا بىر سېرا (sera ــ ئۆلچەم بىرلىكى)دىن ئېلىنىپ، سوقۇلۇپ ئۇۋاق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ ھەمدە دورا قاچىسىغا سېلىنىپ تۆت سانگا (sanga ــ ئۆلچەم بىرلىكى) سۇ بىلەن قوشۇپ سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ (بىر

6. «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» (Jivaka - pustaka)دىكى دورا - رېتسېپلار

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» (Jiura - pustaka) دەشتىئاتا (بۇگۇنكى دۇنخۇاڭ) مىڭئۆي تىزمىلىرىدىكى بىر نوم ساقلاش ھۈجرىسىدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ئۈدۇن (بۇگۇنكى خوتەنىنىڭ قەدىمكى نامى) يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي دەستۇر بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 10 - ئەسىردىن ئىلگىرى، يەنى بۇددىزم تازا گۈللىنىپ رونىق تاپقان زامانلاردا ئۈدۇنلىك نامەلۇم بىر تېببىي ئالىم تەرىپىدىن يېزىلغان ياكى ئىجادىي رەۋىشتە تەرجىمە قىلىنغان قول يازما نۇسخىدىن ئىبارەت. مەزكۇر دەستۇر دىيارىمىزدىكى ئۇ خانلىقتىكى تېببىي ئالىمنىڭ قولىدىن بۇ خانلىقتىكى تېببىي ئالىمنىڭ قولىغا ئۆتۈپ پايدىلىنىپ، ساقلىنىپ، يىرتىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىكى يەنە بىر مۇھىم تارمىقى بولغان گەنجۇ، شاجۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ زېمىنىغا بېرىپ يەتكەن.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»دىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك تېببىي ئەسەر دەشتىئاتا (دۇنخۇاڭ)غا ئېلىپ بېرىلىشتىن ئىلگىرى دىيارىمىزدىكى ئۈدۇن (خوتەن)، سۇلى (قەشقەر)، قۇم (ئاقسۇ)، كۇسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قومۇل) قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ئوردا - قەسىرلىرىدە، تېبابەتخانىلىرىدا، خەلق ئىچىدە ۋە يۇقىرىدىكى خانلىقلاردىكى تېببىي ئالىملارنىڭ تېبابەتچىلىك - دوختۇرلۇك ھەم داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئويناغان. كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ دەشتىئاتادىكى پائالىيىتىنىڭ كۆپىيىشى ۋە جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ تېببىي ئەسەرمۇ ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تەرىپىدىن دەشتىئاتاغا ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇ جايلاردىكى داۋالاش - دوختۇرلۇك ئىشلىرىدا مۇھىم دەستۇر بولۇپ خىزمەت قىلغان[13].

1904 - يىلى يەھۇدي نەسەبىدىن بولغان ۋېنگرىيەلىك مارك ئائۇرېل ستەيىن (1862 — 1943) ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ دىيارىمىزدا بىرنەچچە يىل ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، دەشتىئاتا مىڭئۆيىگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئۇ جايدىنمۇ كۆپلىگەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالغان. شۇ قاتاردا ئۇ «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نمۇ تېپىۋېلىپ ئەنگلىيەگە ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇنى لوندون كۇتۇپخانىسى ھىندىستان ئىشلىرى بۆلۈمى (Indian Office Libray)گە قويغان مەزكۇر دەستۇرغا 30011Ch دەپ نومۇر سېلىنغان. «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ سانسكرىتچە ۋە ئۇدۇنچە قوش تىللىق مۇناسىۋەتسىز سانسكرىتچىسى ئەسلىي يازمىسى، ئۇدۇنچىسى ئۇنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قول يازما نامىنى ئەنگلىيەلىك پىروفېسسور بىلى (H.W.Bailey) ئەپەندى تەتقىقاتقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن شۇنداق قويغان (چۈنكى، بۇ قول يازمىنىڭ باش قىسمى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلىي نامىمۇ مەلۇم بولمىغان شارائىتتا، ۋاقتىنچە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دەپ ئاتاپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەن). پىروفېسسور بىلى ئۇنىڭ نامىنى ئاتاشتا، قول يازمىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ بېشىدا بۇددىزم دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپ جىۋاكا (Jiuara)نىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ، قول يازما نامىنىمۇ «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دەپ ئاتىغان ھەم بۇ ئاتالما ئىلىم ساھەسىدىمۇ شۇ بويىچە قوبۇل قىلىنىپ قوللىنىلغانلىقى مەلۇم.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» پاتتىرا دەرىخى يوپۇرمىقىغا يېزىلغان بولۇپ (قەدىمكى ھىندىستانلىقلار پاتتىرا دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقىنى تولىراق بۇددا نوم - سۇترالىرىنى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى، چۈنكى ئۇ چاغلاردا قەغەز ناھايىتى قىس ئىدى)، ھازىرچە ساقلىنىپ قالغان قىسمى 44 - ياپراقتىن 116 - ياپراققىچە بولۇپ، جەمئىي 73 ياپرىقى خېلى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. ھەربىر ياپرىقى 31cm × 11.75 ھەجمىدە بولۇپ، ھەربىر ياپراقنىڭ ئالدى - كەينىگە ھەم ھەر يۈزىگە بەش قۇردىن خەت يېزىلغان. دەسلەپتۇرنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق بولمىغاچقا ھەم ئەسلىي نام ئاتالمىسى ئېنىق بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلىنى

تەسەۋۋۇر قىلىش زادىلا مۇمكىن بولمىغان. مەزمۇنى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ قەدىمكى ھىندىستانىڭ «ھاياتلىق ۋىداسى» (Ayur veda يەنى ھاياتلىق ھەققىدىكى بىلىم، تېببىي بىلىم، ئىنسان بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھايات، ياشاش، تېببىي ئىلىم دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان قەدىمكى تېببىي ئاتالغۇ) سىستېمىسىغا ئوخشايدىغان تېببىي دەستۇر بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە بىرنەچچە قاتلام مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېببىي ۋەسىقە ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە ئايدىڭلاشقان.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان، يەنى 1907 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسىسى پروفېسسور A. F. R. Hoernle»شىنجاڭدىن تېپىلغان بۇددىزم ۋەسىقىلىرىنىڭ قالدۇق ساقلانمىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 2 ـ جىلدىدا ئېلان قىلغان. ئۇ بۇ ماقالىسىدە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ قول يازما نۇسخىسى، ھەرپ شەكلى، تىلى ۋە مەزمۇنىنى تولۇق شەرھلىگەن[14].

1938 ـ يىلى سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسىسى H. W. Bailey كوپېنھاگېندا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ۋەسىقىلىرىدىن تاللانما» (Codice Khotaneses) ناملىق كىتابىدا «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ فاكسىمىلىنى ئېلان قىلغان. 1941 ـ يىلى sten Known ئوۋسلوۋ ئاكادېمىيەسىدە نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ۋەسىقە: ھىندىستان ئىشلىرى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان Ch. ii 003 نومۇرلۇق قول يازما» ناملىق ماقالىسىدە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى قىسمىنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان ھەمدە پۈتۈن تېكىستنى 92 ماددىغا بۆلگەن. ھەر بىر ماددىسىدا بىر رېتسىپ سۆزلەنگەن، تەرجىمىگە قوشۇمچە سۆزلۈك جەدۋىلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

1945ـيىلى پروفېسسور H. W. Bailey ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» (Khotanese Text. I)نىڭ 1 ـ تومى 136 ــ 195 ـ بەتلىرىدە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى قىسمىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ ئېلان قىلغان. 1946 ـ يىلى فىرانسىيەلىك ئالىم Jean Fillizato «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 46 ـ، 47 ـ يىللىق توپلىمىنىڭ 134 ـ، 135 ـ بەتلىرىدە Bailey نىڭ يۇقىرىقى كىتابىغا يازغان ئوبزورىدا «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دىكى بەش پارچە رېتسېپىنىڭ «كاراكا تېببىي توپلىمى»دىن كەلگەنلىكىنى يازغان.

1969 ـ يىلى H. W. Beiley ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى»نىڭ 1 ـ، 3 ـقىسىملىرىدا ئۇ 1945 ـ يىلى ئېلان قىلغان «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» ھەققىدىكى ماقالىسىدىكى خاتالىقلارنى تۈزەتكەن.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»دا قېرىماسلىق، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ياشلىق باھارىنى ساقلاش، كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرۇش ۋە بىر قىسىم قۇۋۋەت دورىلىرى ھەققىدىكى دورا ـ رېتسېپلار خېلى كۆپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما، بۇ دورا رېتسېپلار ناھايىتى چوڭ تېپتىكى مۇرەككەپ رېتسېپلار بولغاچقا، بەزى رېتسېپلارغا 80 ــ 90 خىل دورىلار چۈشكەن. مەسىلەن، «سېرىقمايدىن ياسالغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش دورىسى» (Rasayana) مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

توشقانقۇيرۇق ئوت، ماسەيشەن چېكەتكىسى، ياۋا پېدىگەن، سېرىق پېدىگەن، تۆگە سۈتى، سېرىقگۈل بەرگىسى، مودۇمباگو، موزاي قۇيرۇقى قاتارلىق ئون نەچچە خىل دورا ئەشيالىرى ئوخشاش مىقداردا بىر سېرا (sera ــ ئۆلچەم بىرلىكى)دىن ئېلىنىپ، سوقۇلۇپ ئۇۋاق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ ھەمدە دورا قاچىسىغا سېلىنىپ تۆت سانگا (sanga ــ ئۆلچەم بىرلىكى) سۇ بىلەن قوشۇپ سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ (بىر

سانگا قالغۇچە). يەنە ئىككى sera روشەنسەي، ئىككى sera يۇگەنزى، ئىككى Aiksava sera ياكى soli ئې-لىنىپ، سوقۇپ ئۇۋىتىلىدۇ. بۇنىڭغا 22 سىنگا (singa ــ ئۆلچەم بىرلىكى) سۇ، ئالتە سىنگا شەربەت دورا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. يەنە تۆۋەندىكى دورىلاردىن: جىۋاكا ئوتى، rsabhaka, meda, mhamedi kakodi, ksrakkodi سەي يوپۇرمىقى، كۆكپۇرچاق، tejavati، مودۇمباگو قاتارلىقلار ئوخشاش مىقدارىدا بەش ماكانگا makanga (ئۆلچەم بىرلىكى)دىن ئېلىنىپ، يۇمشاق ئۇۋىتىلىدۇ. بۇ شەربەت دورىلار ۋە تا-قان دورىلار بىر قاچىغا ئېلىنىپ، ئىككى يېرىم سىنگا كالا سۈتى، سېرىقماي، بىر سىنگا سۈت بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىرلىكتە قاينىتىلىدۇ ھەمدە ۋاقتىدا ئېچىلىدۇ. بۇ دورا ئۆپكە سۇلۇق ئىششىقى، يۆتەل، دەم سىقىلىش ھەمدە باشقا نەپەس يوللىرى كېسەللىكلىرىگە ئۈنۈملۈك شىپا بولۇپ، بەدەننىڭ ئىممۇنى-تېت كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. يەنە ئۆپكە كېسىلى، يۈرەك كېسىلى قاتارلىقلارغا شىپا بولۇپ، ئۆپكىنى ياشار-تىدۇ. چىرايىنى گۈزەللەشتۇرۇپ، ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتىدۇ. قېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە يارىدىم بېرىدۇ.

② «ئۇد ھىندى ئۇۋىقى» (Aguru) رېتسېپى

قارا ئۇد ھىندى (ئاكۇلارىيە دەرىخى)، پىلپىل، يېسىمپۇرچاق، يىڭنە يوپۇرماقلىق ئەمەن، داڭتى، چىگىلىيەنخۇا، نىيەنجۇخۇاڭ، قارىمۇچ، چاڭگۈەنداچىڭ، مىڭيەن، دارچىن، سىيامۇ، دازىشياڭ، بولو شەربە-تى، روشەنسەي، خۇاڭشىڭ، گازىر ئۇرۇقى، سوۋاڭزى، خاڭگۈاڭ سۈەنمۇ، زەنجىۋىل (سېرىقپىچەك)، يۇگەنزىمى قاتارلىقلارنى ھەر بىرىدىن ئوخشاش مىقداردا بىر ماكانگا ئېلىنىدۇ (ئۇۋىتىلىدۇ). ئاندىن بۇنىڭغا بەش سېرا شېكەر ۋە تاش ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلىدۇ ھەمدە ئۆلچەم بويىچە ئېسىل دورا ياسىلىدۇ. بۇ دورا ئاساسلىقى يۆتەل، دەم سىقىلىش، زىققا قاتارلىقلارغا شىپا بولغاندىن تاشقىرى، بەدەننىڭ ئىممۇ-نىتېت كۈچىنى ئاشۇرىدۇ، ئاغرىقنى يوقىتىدۇ، بەل ۋە غولى ئاغرىش، ئاسان ھەزىم بولماسلىق، سېرىق-لىق چۈشۈش كېسىلى قاتارلىقلارغىمۇ ئوبدان شىپا بولىدۇ. بۇ دورا خۇددى مانناغا ئوخشاشلا ئادەمگە كۈچ ـ ماغدۇر كىرگۈزۈپ، روھنى ئۇرغۇتۇپ، زېھنىنى ئاچىدۇ. قېرىشنى كېچىكتۈرۈپ، ياشلىق باھارى-نى ئۇزاققىچە ساقلاشقا يارىدىم بېرىدۇ. قورۇق چۈشۈش ۋە چاچقا ئاق چۈشۈشنى يوقىتىدۇ. بۇ ئۇد ھىندى باشچىلىقىدىكى دورا ـ رېتسېپ قېرىماي ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش دورىسى (raysayam ياكى rasayana)دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»دىمۇ قېرىماي ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ياشلىق باھارىنى ساقلاش، كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ، روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ساغلام تەنگە ئائىت نۇرغۇن بايانلار خاتىرىلەنگەن.

7. «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقە»دىكى دورا ـ رېتسېپلار

دىيارىمىزدىن تېپىلغان ھەم ئوخشاپ كېتىدىغان مەزمۇندىكى يۇقىرىدىكى كارۇشتى يېزىقىدىكى (مىلادىيە 3ـ، 4ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) ۋە ئۇدۇن يېزىقىدىكى بىر پارچە رېتسېپقا مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى رېتسېپمۇ تېپىلدى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيەنىڭ تۆت قېتىملىق «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»[15] تۇرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ئىچىدە بىرمۇنچە رېتسېپلار پىراگمېنتلىرىمۇ تېپىلغان. 1930 ـ يىللىرى خەلقئارادا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان تۇركىيەلىك ئالىم رەشىت رەخمەتى ئارات بۇلارنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان[16]. 1985 ـ يىللىرى دىڭ خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۆلەر بىرلىكتە بۇنى «吐鲁番本回鹘文杂病医疗百方» دېگەن نام بىلەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ ۋەسىقە ھەققىدە خەنزۇ يېزىقىدا

ئارقا ـ ئارقىدىن ئەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان[17].
تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ تېببىي ئەسەرلەر پارچىلىرىدا قېرىلىقنى كېچىكتۈرۈپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتۇش ۋە روھىي ھالىتىنى ياخشىلاشقا دائىر نۇرغۇن دورا ـ رېتسېپلار خاتىرىلەنگەن.
rasayan رېتسېپى: قارىمۇچ بەش مىسقال، قىزىلمۇچ تۆت مىسقال، kurbi ئۇچ مىسقال، دارچىن ئىككى مىسقال، كىچىك يېسىسپۇرچاق بىر مىسقال، پىشۇرۇلغان سىكىر ئۇچ مىسقال، bidbul قىزىلمۇچ تۆت مىسقال، qurnu بىر مىسقال، قىزىلبىجەش بىر مىسقال، يېڭى كۈنجۈت ئۇچ مىسقال.
... بۇ دورىلارنى يۇمشاق ئېزىپ تالقانلاپ، ھەسەل بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ، ئىتنىڭ بۇرنىغا ئوخشايدىغان كۆمىلاچ دورا ياسىلىدۇ... ھەرقانداق ئاغرىقنى توختىتىدۇ.
... ئەگەر قىزىل چىقسا، ئىچى قېتىپ قەۋزىيەت بولسا، دەرھال كالا يېغىنى قىزىتىپ، ئېرىتىپ ئىچكۈزسە، تېزلا شىپا بولىدۇ.
... bulung سۈيىنى ... قوشۇش لازىم[18].
يۈقىرىدىكى رېتسېپ ئەسلىدە مۇرەككەپ دورىلىق ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رېتسېپى بولسىمۇ، ئەمما نەچچە ئەسىرلىك تارىخنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدا يىرتىلىپ، چېرىپ كەتكەچكە، تولۇق ساقلىنىپ قالالمىغان.
دىڭ خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۆلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى›نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلاش»تىكى ھىڭ (ئەنجۈدان)دىن تەييارلانغان بىر رېتسېپ مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
جۇزبۇۋا بىر مىسقال، قوۋزاقدارچىن بىر مىسقال، ھىڭ (ئەنجۈدان) بىر مىسقال، قىزىلمۇچ تۆت مىسقال، قارىمۇچ بەش مىسقال، پىشۇرۇلغان پەيدىن بەش مىسقال ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا ئالتە ھەسسە شېكەر قوشۇپ، ئېزىپ تالقانلىنىدۇ، ھەر قېتىم ئىككى مىسقال ئېلىپ، شورپىغا سېلىپ قوچۇپ ئىچىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بارلىق bakandar كېسىلىنى، يۆتەل، دەم سىقىلىش، زىققا كېسىلىنى، تىنچسىزلىق ۋە شامالدارىشتىن بولغان كېسەللىكلەرنى شىپا تاپتۇرغىلى بولىدۇ.
بۇ دورىغا يەنە ھەسەل، سېرىقماي، سۈت قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلسا، ئادەمنىڭ قېرىشىنى كېچىكتۈرۈپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشكە يار دەم بېرىدۇ، ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتۇپ كۈچ ـ قۇۋۋەت بەخش ئېتىدۇ.
بۇنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان ئەسلىي نۇسخىسىدىكى murc دېگەن سۆز سانسكرىتچە marica دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، قارىمۇچنى كۆرسەتكەن، قىزىلمۇچنى كۆرسەتمىگەن. pipali دېگەن سۆز سانسكرىتچىدىكى pilpil دېگەن سۆزدىن كەلگەن ۋە پارسچە pilpil دەپ قوللىنىلغان بولۇپ، كىرسىنا (ياكى پاپالا)نى كۆرسەتكەن. بۇ رېتسېپ بىلەن كارۇشتى يېزىقىدىكى رېتسېپتىكى بەش خىل دورا ئەشياسى ئوخشاش بولغان. كارۇشتى يېزىقىدىكى sakara، ئۇدۇن يېزىقىدىكى sakar، كۇچا توخرى يېزىقىدىكى sakar، سانسكرىت يېزىقىدىكى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى sakar سۆزلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «شېكەر» سۆزى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان[19]. دېمەك، «شېكەر» دېگەن سۆز يىراق قەدىمكى زامانىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئارىيانلار تىلىدىن بىزگە مىراس قالغان.
1996 ـ يىلى Dieter Manu ئەپەندى «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ پىراگمېنتلىرىدىن تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان[20]. مەزكۇر ۋەسىقە 49 ـ S (T11) M2.208 دېگەن نومۇر بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇنى گېرمانىيە ئىككىنچى قېتىملىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەتىرىتى تۇرپانىدىكى سىڭگىم خارابىسىدىن قېزىۋالغان، ھەربىر بېتىگە يەتتە قۇردىن خەت يېزىلغان. ئۇنىڭ

مەزمۇنى، «تېبابەتچىلىك نەزەريەسى جەۋھەرلىرى»نىڭ 31 ـ بابى، يەنى «داۋالاش پىرىنسىپلىرى»نىڭ بىرىنچى، توققۇزىنچى ئابزاسلىرى (92 ـ is.31.1) بولۇپ، ئاساسەن سامساقنىڭ دورىلىقنى ئىشلىتىلىشى ۋە شىپالىق رولى بايان قىلىنغان. Cieter Manu بۇ تېببىي ۋەسىقىنىڭ سانسكرىتچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئىزاهات بەرگەن هەم مەزمۇنىنى تولۇق تەرجىمە قىلغان.

گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى دىيارىمىزدىن ئېلىپ كەتكەن ۋە رەشىت رەخمەتى ئارات تەتقىق قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە (T.1.D120 نومۇرلۇق) جەمئىي 201 قۇر بولۇپ، نىسبەتەن مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. 1990 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا دىڭ خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۆلەر بۇ ۋەسىقە ئۈستىدە ئىزدەنگەن ۋە ئۇنىڭغا «تۇرلۇك كېسەللەرنى داۋالاشتىكى يۇز خىل رېتسېپ» دەپ نام قويغان. ئۇ نىڭدىن كېيىن چىن زۇڭجىن «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەردىن تەرجىمە» دېگەن ماقالىسىنى، خۇڭ ۋۇلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى كېسەل داۋالاش قوللانمىسىنىڭ تېبابەتتىكى تارىخىي قىممىتى» ناملىق ماقالىسىنى، دىڭ خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۆ «تۇرپان نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹تۇرلۇك كېسەللەرنى داۋالاشتىكى يۇز خىل رېتسېپ›نى يېشىپ ئىزاهلاش» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى[21].

1982 ـيىلى تۇرپاندىكى بىر مىڭئۆيى خارابىسىدىن خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان تېببىي رېتسېپ تېپىلغان[22]، ئەمما ئۇ چاغدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش دوكلاتى تېخى ئېلان قىلىنمىغاچقا، تەتقىق قىلىشقا مۇمكىن بولمىغان.

مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، «تۇرلۇك كېسەللەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى» دەپ ئاتالغان (رېتسېپ توپلىمىنىڭ ئەسلىي نامى ۋە تېمىسى يوقلىپ كەتكەچكە، هازىرچە شۇنداق نام بىلەن ئاتىلىپ تۇرغانلىقى مەلۇم) بۇ رېتسېپ مەزمۇنلىرى بىلەن دىيارىمىزدىن تېپىلغان باشقا خىل تىل ـ يېزىقلاردىكى رېتسېپلار مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم ئوخشاشلىققا ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان، هەتتاكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ۋەسىقىدە ئەجدادلىرىمىز نەچچە ئەسىرلەر ئىلگىرى قوللانغان سانسكرىتچە، كاروشتىچە، ئۇدۇن تىلىچە، كۇچا توخرىي تىلىچە نۇرغۇن سۆز ـ ئاتالغۇلارمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ بىزگە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخىدا كۆپ قېتىم دىنىي ئېتىقاد ۋە تىل ـ يېزىق ئالماشتۇرغان بولسىمۇ، نەچچە قېتىم بىرلىككە كېلىپ، نەچچە قېتىم پارچىلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز يەرلىك مىللىي تېبابەتچىلىكىنى يوقاتمىغانلىقىنى، دەۋرمۇ دەۋر، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى، 600 ــ 700 يىل، هەتتا مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تېۋىپ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ساقلاپ، رېتسېپلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز تېبابەتچىلىكىنى داۋام ئەتكۈزۈپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىزاهاتلار:

① John Brough: «B . V. Subbarayappa نەزىرىدىكى هىندىستان پەن ـ تېخنىكىسى»، (شى يىن، نىڭ شياۋيۇ تەرجىمىسى)، «دۇنيا خەنزۇشۇناسلىقى»، 2003 ـ يىللىق 2 ـ سان، دۇنيا خەنزۇشۇناسلىق ژۇرنىلى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

② راۋ زۇڭيى: «ساكلار ۋە soma ــ ئۆلمەسلىك دورىسىنىڭ كېلىش مەنبەسى هەققىدە ئىزدىنىش»، «جۇڭگو ئىلمى» 2002 ـ يىللىق 4 ـ سان، 1 ـ، 10 ـ بەتلەر. شاڭخەي باسمىخانىسى، خەنزۇچە نەشرى.

③ جاك بوچىن: «جۇڭگو زورائاستىر دىنى سەنئىتى»، كىتاب ئوقۇش، تۇرمۇش، يېڭى بىلىم ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب 141 ـ، 142 ـ بەتلەر.

⑤ (28) ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى بىلەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلغان تېبابەت تارىخىغا دائىر بىر يۈرۈش ماقالىسىگە قارالسۇن.

⑥⑦ S. K. Ramachandra يازغان «ھىندىستان مېدىتسىنا تارىخى» 1999 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 176 ـ 178 ـ بەتلەر.

⑧ لياۋ يۇچۇن: «ئايۇرۋېدا ـ ھىندىستان ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكى»، لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرىنىڭ ئالاقىدار پاراگرافلىرىغا قارالسۇن.

⑨⑩ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى تېبابەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ بىر قىسمى بولغان «ئۈچ خىل سۈيۇقلۇق» ۋە «يەتتە خىل ئەھۋال» ھەققىدە ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «يارغولدىن تېپىلغان جۇاكا بەش ئەسىرلىكلىرى تەلىماتى، بىلەن ‹ھەممە تېۋىپلار رېتسېپلىرى جەۋھىرى›نىڭ بىر قىسىم پراگمېنتلىرى توغرىسىدا» («ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى 2005 ـ يىللىق 3 ـ، 4 ـ سانىدا) ناملىق ماقالىسى بىلەن «دىيارىمىزدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە تېببىي رېتسېپ ھەققىدە» (يۇقىرىدىكى ژۇرنالنىڭ 2005 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا) ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. ئۇنىڭدا بۇ ھەقتە مەخسۇس توختالغان.

⑪ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۇچ قىسىملىق ۋەسىقە ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى 2003 ـ يىللىق 5 ـ سان، 21 ـ 29 ـ بەت، 6 ـ سان، 26 ـ، 34 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. يەنە تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا قارالسۇن: تەيزەي بۇئەرۋەن: (شاڭ لىن، جۇ رۇنشۇن تەرجىمىسى) «بوۋېرنىڭ خېتى ـــ دۇنخۇاڭشۇناسلىقنىڭ كېلىپچىقىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1990 ـ يىللىق ئۇچىنچى سان، 138 ـ، 140 ـ بەت؛ ۋاڭ يىچىڭ: «كۇچا ۋەسىقىلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئەنگلىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى زور كۆلەمدە توپلىشى»، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى»، خەنزۇچە، 1991 ـ يىللىق 2 ـ سان، 64 ـ، 73 ـ بەت؛ ۋاڭ يىچىڭ: «ئەنگلىيە كۇتۇپخانىسى شەرق بۆلۈمىدە ساقلانغان ‹خوتەن تىلىدىكى قوليازمىلار› ئىچىدىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1991 ـ يىللىق 1 ـ سان، 143 ـ، 150 ـ بەت؛ جيا جەنيى: «ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماجىينىڭ جۇڭگوغا كېلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ھەم ئۇنىڭ دەسلەپكى پائالىيىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 2000 ـ يىللىق ئىككىنچى توپلام، 183 ـ، 244 ـ بەت.

⑫ «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»نىڭ سانسكرىتچە، ئۇيغۇرچە (خوتەنچە) نۇسخىسىدىن باشقا تىبەتچە، ئەرەبچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىمۇ بار. بۇ رېتسېپنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى ئېممېرويىك نەشرگە تەييارلىغان سانسكرىتچە نۇسخا (R. E. Emmerick, The Siddhasara of Ravigupta Volumel . The Sanskrit Text . Wiesbaden . 1980)نى ئاساس قىلغان. بۇ رېتسېپتا تىلغا ئېلىنغان دورىلار ھەققىدە جاڭ بوچىن ئەپەندىنىڭ «دۇنخۇاڭ ـ تۇرپان ۋە پۇراقلىق دورا ـ دەرمەكلەر يولى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. «پىروفېسسور جى شيەنلىن تەۋەللۇتىنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، ئىككىنچى قىسىم، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 837 ـ، 848 ـ بەتلەر.

⑬⑭⑲ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ: «دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ) دىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە ئۇدۇن (خوتەن) بىراخما يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي ئەسەر ‹جۇاكا تېببىي دەستۇرى› ھەققىدە» («ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ سانىدا) ناملىق ماقالىسى بىلەن پىروفېسسور جى شيەنلىنىڭ «شىنجاڭدا شېكەر قومۇشىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە قۇمشېكەرنىڭ ئىشلىتىلىشى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. «دۇنخۇاڭ ـ تۇرپان تەتقىقاتى» (ئۇچىنچى توپلام)، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ، 12 ـ بەتلەر.

⑮ 1902 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە گېرمانىيە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»نى تەشكىللىگەن. بۇ ھەقتە ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ يۇرتىمىزدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش ـ قېزىلمىلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 306 ـ، 350 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان.

⑯ تۈركىيەلىك ئالىم رەشىت رەخمەتى ئارات 1930 ـ يىلى (SBAW بېرلىن پىروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ

كونفرېنسىيەسىدە قىلىنغان دوكلاتنىڭ پەلسەپە ـ تارىخ قىسمى)نىڭ بىرىنچى قىسىم 451 ـ، 473 ـ بەتلىرىدە ۋە 1932 ـ يىلى SBAW نىڭ ئىككىنچى قىسىم، 401 ـ، 448 ـ بەتلىرىدە گېرمانىيەنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ھەققىدىكى ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

⑰ چىن زۇڭجېن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ تەرجىمىسى»، «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى» 14 ـ جىلد، 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان، 233 ـ، 235 ـ بەت؛ خۇڭ ۋۇلى ««قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش قوللانمىسى»نىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىي قىممىتى»، يۇقىرىدىكى ژۇرنال، يۇقىرىدىكى سان، 236 ــ 238 ـ بەت؛ دىلىك خاۋ، ياڭ فۇشۇ: «تۇرپان نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى»نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلاش»، دۇنخۇاڭ تەتقىقات ئاكادېمىيەسى تۇزگەن «دۇەن ۋېنجىنىڭ دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ماقالىلەر توپلىمى»، 256 ـ، 372 ـ بەتلەر، دۇنيا كىتاب نەشرىياتچىلىق شىركىتى، بېيجىڭ شۆبە شىركىتى، 1996 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

⑱ دىلىك خاۋ: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە تېبابەتكە ئائىت ۋەسىقە»، «گەنسۇ مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1996 ـ يىللىق 3ـ، 4ـ قوشما سان، 91 ـ، 92 ـ بەتلەر.

㉑ چېن زۇڭچىن بىلەن خۇڭ ۋۇلىلارنىڭ ماقالىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى»نىڭ 1984 ـ يىللىق (14 ـ توپلام) 4 ـ سان 233 ــ 235 ـ بەتلىرىدە ۋە 236 ــ 238 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. دىلىك خاۋ بىلەن ياڭ فۇشۆلەرنىڭ ماقالىسى «دۇەن ۋېنجىنىڭ دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 256 ــ 372 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان، 1996 ـ يىلى دۇنيا كىتاب نەشر قىلىش شىركىتى بېيجىڭ شۆبە شىركىتى، خەنزۇچە نەشرى.

㉒ مۇ شۇنيىڭ، ۋاڭ بىڭخۇا: «تۇرپاننى ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 1982 ـ يىللىق 3 ـ سان؛ شۆ زۇڭچىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇشى تارىخى»، 1997 ـ يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 357 ـ، 358 ـ بەتلەر.

(ئاپتورى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە)

تۇغما چۆچەكلىرىدىن

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن ھېيت ئىسلام ھاجى

ئەسلى ھۇنەر ــ چويلىچىلىق

بۇرۇنقى زاماندا، يېزا ـ قىشلاقلاردا ئادەم ئاز، يەر، ياياق كۆپ ئىكەن. كۆپلىگەن كىشىلەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن.

«پاقىلىق» دېگەن جاڭگالنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا بىرقانچە ئائىلىلىك كىشى بولۇپ، ئۇلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنى تەڭ تۇتۇپ خېلى جېنى بار بايلاردىن بولۇپ قاپتۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەۋەككۇل تەلۇە دېگەن بىر ئادەم بار ئىكەن. ئۇ تەلۇە بولغاچقا باشقىلاردىن ئۆگىدىمەيدىكەن. يېرىنى ئۆزى بىلگەنچە تېرىپ، تۇزۇك ھوسۇل ئالالماي نامراتچىلىقتا ئۆتىدىكەن.

قىلغان ئىشلىرىدىن مەنپەئەت كۆرەلمىگەن تەۋەككۇل تەلۇە نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، مەنپەئەت ئىزدەپ يۇرت ياقىسىدىكى ئورمانلىققا بېرىپ قاپتۇ. ئۇ ئورمانلىق ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ قارىسا، بىر شاپاق دوپپىلىق يىگىت سۆگەت تالىلىرىنى ئېلىۋاتقۇدەك. تەۋەككۇل تەلۇە سوراپتۇ:

ــ ئۆزلىرى كىم بولىلا؟

ــ مەردان چويلىچى دېگەن بولىمەن.

ــ بۇ تالنى نېمە قىلىلا؟

ــ چويلا توقۇيمەن.

ــ چويلىنى نېمە قىلىلا؟

ــ بازارغا ئاپىرىپ ساتىمەن.

ــ ئالغانلار نېمىگە ئىشلىتىدۇ؟

ــ لەڭمەن سۇزىدۇ، چۆپ سۇزىدۇ.

تەۋەككۇل تەلۇە «لەڭمەن» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ ئاغزىغا سېرىق سۇ يىغىلىپ، ئىشتىهاسى ئۆرلەپ، بىر دەرەخكە يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ قاپتۇ. يىگىتنىڭ قولىدىكى تاللار ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى لەڭمەندەك كۆرۈنۈپ كېتىپتۇ.

مەردان چويلىسىنى توقۇبېرىپتۇ، تەۋەككۇل تەلۇە ئولتۇرۇبېرىپتۇ. مەردان ئۇچىنچى چويلىنى توقۇۋاتقاندا ئىككى چوكان كېلىپ، بىردىن چويلا ئېلىپ، ئىش ھەققى ئۇچۇن ئىككى قاتلىما نان، بىر ياغلىق گۈلە، يېرىم تەڭگە پۇل بېرىپ قايتىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن تەۋەككۇل تەلۇنىڭ كۆزىدىن ئوت چاقناپ، ئۇچىيى تېخىمۇ تارتىشىشقا باشلاپتۇ. مەردان:

ــ ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام، قاتلىما، گۈلە يېسىلە، ــ دەپتۇ. تەۋەككۇل تەلۇە قاتلىمىدىن بىر بۇردا ئېلىپ ئاغزىغا سالغانىكەن، بۇ قاتلىما بەكمۇ تېتىپ كېتىپتۇ.

ئىككىيلەن قورساقنى تويدۇرغاندىن كېيىن، مەردان يەنە چويلا توقۇشقا چۈشۈپتۇ.

قاتلىمىنىڭ تەمىنى تېتىپ قالغان تەۋەككۇل تەلۇنىڭ زېھنى ئېچىلغاندەك بولۇپ، مەردان چويلىچىدىن چويلا توقۇشنى ئۆگىتىپ قويۇشنى تەلەپ قىپتۇ. مەردان ئۇنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ چويلا توقۇشنىڭ ھەممە جەريانلىرىنى ئۆگىتىپ قويۇپتۇ.

تەۋەككۇل تەلۇە بۇ ھۇنەرنى ئۆگەنگەندىن

كېيىن رىزىق ئىزدەپ سەپەر قىپتۇ. ئۇ مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، دەشت ـ چۆللەردىن ئۆتۈپ بىر يەرگە كەلسە بىرقانچە تۈپ سېرىق سۆگەت تال ـ چۇۋنە ـ لىرىنى مەيىن شامالدا ئىرغاڭلىتىپ تۇرۇپتۇ. تە ـ ۋەككۇل تەلۋە بۇ تاللارنى ئېلىپ، سىيرىپ ئىككى دانە چويلا توقۇپتۇ. ئۇ بۇ چويلىنى كۆتۈرۈپ كې ـ تىۋاتسا ئېشەك مىنگەن بىر بوۋاي يېتىپ كەپتۇ.

بوۋاي سوراپتۇ:

— چويلىنى ساتاملا؟

— ساتىمەن.

— قانچە پۇل؟

— ئىككى قاتلىما، بىر ياغلىق گۈلە، يېرىم تەڭگە پۇل. بوۋاي تەۋەككۇل تەلۋىنىڭ باھاسىغا ماقۇل بوپتۇ. بوۋاي ئىككى چويلىنى كۆتۈرۈپ ئۆيگە كىرگەندە، ئۇنىڭ ئائىلە ئەزالىرى چويلىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ. بوۋاي تەۋەككۇل تەلۋىنى رازى قىلىپ، ئۇنىڭ نامى ـ ئەمەلنى سوراپتۇ. ئۇ ئۆز ئەھۋالىنى راستى بىلەن بايان قىپتۇ. ئۇنىڭ قىسمەتلىرىنى ئاڭلىغان بوۋاي ئۇنى شۇ يۇرتتا قېلىشقا تەۋسىيە قىپتۇ. تەۋەككۇل تەلۋە ماقۇل بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا دەرۋازا يېنىدىكى بىر ئېغىز ئۆينى بېرىپتۇ.

ئۇ، بۇ يۇرتقا ماكانلاشقاندىن كېيىن، چويلا، سېۋەت، زەمبىل قاتارلىق سايمانلارنى توقۇپ سېتىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ.

بىر كۈنى تۆگىمىنگە ئۇن تارتقىلى بارسا، تۆگىمىنچى تۆگىمىننىڭ شەرقىي تېمىنى توختىتالماي ئاۋارە بولۇۋاتقانىكەن. بۇنى كۆرگەن تەۋەككۇل تەلۋە زەمبىل توقۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ «تۆگىمەن تېمى» ياساپ بېرىپ تۆگىمىنچىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپتۇ.

تەۋەككۇل تەلۋىنىڭ «توقۇش كەسپى» ئۇنىڭغا زور شان ـ شەرەپ ئېلىپ كەپتۇ. كىشىلەر ئۇنى «ئۇستام» دەپ ئاتاپتۇ. بوۋاي بۇ «ئۇستام»نى قوللىدىن چىقارماسلىق ئۈچۈن تۈرسۇنئاي ئىسىملىك قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ بېرىپتۇ. شۇ بىر ھۈنەرنىڭ خاسىيىتىدىن ئۇلارنىڭ كۈنى ياخشى ئۆتۈپتۇ. تەۋەككۇل تەلۋىنىڭ «تەلۋە» دېگەن لەقىمى «ئۇستام» دېگەن چىرايلىق تەخەللۇسقا ئايلىنىپ، ھەممە كىشى ھۆرمەت قىلىدىغان يۇرت مۆتىۋىرىگە ئايلىنىپتۇ.

تەۋەككۇل ئۇستام بارغانلا يېرىدە: «ئەسلىي ھۈنەر — چويلىچىلىق ئىكەن» دەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ. «ئەسلىي ھۈنەر — چويلىچىلىق» دېگەن بۇ ماقال ئەنە شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ھاجى كۆتەك

بۇرۇنقى زاماندا ھاجى ئاخۇن دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئىنتايىن ياۋاش، مۇلايىم، قولى ئوچۇق كىشى بولۇپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى باشقىلاردىن ئايمايدىكەن.

بىر يىلى بۇغداي خامىنى ئېلىپ بولۇنغاندىن كېيىن، مەھەللىدىكى دوست ـ يارانلىرى قەدىمىي بىر شەھەرنى سەيلە ـ سایاھەت قىلىپ كېلىشنى مەسلىھەت قىپتۇ. ھاجى ئاخۇن ماقۇل بولۇپ: «ئۇزۇنمۇ سەپەر، قىسقىمۇ بىر سەپەر» دەپ ئويلاپ، تولۇق تەييارلىق قىپتۇ.

ئۇلار يولغا چىقىپتۇ. ھاجى ئاخۇن بىر خۇر ـ جۇننىڭ ئىككى كۆزىگە لىق توقاچ قاچىلاپ ئې ـ لىۋاپتۇ، باشقىلار ھېچنېمە ئالماي قۇرۇق قول يولغا چىقىپتۇ. يېرىم كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن ھەممەيلەننىڭ قورسىقى ئېچىپ، ھېرىپ ـ ئۇسساپ ھالىدىن كېتىپتۇ. ھاجى ئاخۇن يەرنى كولاپ سۇ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇپ، قورسىقى ئاچقانلارغا نان بېرىپتۇ. ھەممەيلەن ھاجى ئاخۇننى ماختاپ، ئۇنىڭغا بولغان ېقىنچىلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئۇلار ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ، ھاجى ئاخۇننىڭ نانلىرىنى پاك ـ پاكىز يەپ تۈگىتىپ مەنزىلگە يېتىپ كەپتۇ.

ئۇلار قەدىمىي شەھەرگە كىلگەندىن كېيىن ئاشپۇزۇلدا تاماق يېپتۇ، پۇلىنى ھاجى ئاخۇن تۆلەپتۇ، دەڭدە يېتىپتۇ، پۇلىنى ھاجى ئاخۇن تۆلەپتۇ. مېۋە ـ چېۋە ئېلىپ يەپتۇ، پۇلىنى يەنە ھاجى ئاخۇن تۆلەپتۇ.

هاجى ئاخۇننىڭ مىجەزىنى چۈشىنىپ قالغان بۇ زىيارەتچىلەر زەھەردىن باشقا ھەممىنى يەپ، پۇلىنى هاجى ئاخۇنغا تۆلىتىپتۇ. بىكار يېتىپ يەۋەرسە تاغمۇ تۈگەيدۇ. ئۇلار بىر پەيشەنبە كۈنى ئاشمانتا يېمەكچى بولۇپ، چوڭ بىر ئاشخانىغا كىرىپ مانتا بىلەن پولۇ يەپتۇ.

قورساق تويغاندىن كېيىن ھەممىسى هاجى ئاخۇننىڭ كۆزىگە قاراپتۇ. هاجى ئاخۇن يانچۇقىنى ئاختۇرۇپ، ئاران ئون تەڭگە تېپىپتۇ. خۇرجۇنىنى ئاختۇرسا ئىككى دانە قېتىپ قالغان زاغرا چىقىپتۇ. هاجى ئاخۇن ئۆز ئەھۋالىنى بىلىپ، كۆچىلىككە ئەھۋالىنى ئېيتىپتۇ. ئاردىدىن پۇل تۆلەيدىغان بىرمۇ سېخىي چىقماي، ئاخىر ھەرقايسىسى ئۆزى يېگەن تاماقنىڭ پۇلىنى ئۆزى تۆلەيدىغان بوپتۇ. هاجى ئاخۇن خىجالەت بولۇپ يەرگە كىرەي دېسە يەر قاتتىق، ئاسمانغا چىقاي دېسە ئاسمان يىراق بولۇپ، يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى تارتىپتۇ. نېمە ئىلاج؟ باشقىلار ئۇنىڭغا سالقىن نەزەر بىلەن قاراپتۇ. هاجى ئاخۇن باشقىلارغا قارىغاندا ئېگىز، پۇت ـ قوللىرى يوغان ئىكەن. ئۇ بۇ ئاشخانىدا خۇددى يارمىغان كۆتەككە ئوخشاش مىدىر قىلماي ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ بۇ هالىتىنى كۆرگەن دوستلىرى ئۇنىڭغا «هاجى كۆتەك» دەپ لەقەم قويۇپتۇ. روزى دېھقان ئىسىملىك بىرەيلەننىڭ هاجى ئاخۇنغا ئىچى ئاغرىپ، تاماق پۇلىنى تۆلەۋېتىپ، ئۇنى خىجالەتچىلىكتىن خالاس قىپتۇ.

هاجى ئاخۇن ئاشخانىدىن چىقىپ، گويا بىر تۇرمىدىن چىققان ئادەمدەك دەرھال ئۆزىنى رۇسلاپ خۇرجۇن، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يۇدۇپ يولىغا راۋان بوپتۇ. ئۇ يولدا ئېشىپ قالغان زاغرىنى يەپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردىن سۇ ئىچىپ ئاران تەستە ئۆيىگە كېلىۋاپتۇ.

ئاردىدىن ئۈچ يىل ئۆتۈپتۇ، پادىشاھ قەسىر ئالدىغا هەم چوڭقۇر كۆل چاپتۇرماقچى بوپتۇ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان پۇقرانىڭ كۆل چېپىشقا كېلىشى بۇيرۇلۇپتۇ. ئىش باشلىنىپتۇ. پادىشاھ راۋاقىا چىقىپ ئىشنىڭ سۈرئىتى ۋە كىشىلەرنىڭ كېلىش ـ كېتىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرىدىكەن، قارىغۇدەك بولسا ئېگىز بويلۇق، چار ساقال بىر كىشى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ كەتمەن چېپىپ، قىرغا توپا ئېتىپ، هارماي ئىشلەپتۇ. بىر كۈن، ئىككى كۈن، ئۈچ كۈن ئۆتۈپتۇ، بۇ ئادەم هاردىم ـ تالدىم دېمەي ئىشلەپتۇ.

بەشىنچى كۈنى جۈمەدىن يانغاندا پادىشاھ بۇ ئادەمنى چاقىرتىپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ ئالدىدا قول باغلاپ تۇرۇپتۇ.

— ئىسمىڭىز نېمە؟

— هاجى كۆتەك.

پادىشاھ هەيران بولۇپ سوراپتۇ:

— هاجى كۆتەك؟

— هەئە، هاجى كۆتەك.

— باشقا ئىش يوق، قورقماڭ. قارىسام ناھايىتى ياخشى ئىشلەۋاتىسىز، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ياخشى ئىشلەڭ.

بۇ سۆھبەتتىن كېيىن هاجى كۆتەك تېخىمۇ كۈچەپ ئىشلەپ زادى هارماپتۇ.

پادىشاھ ئىش جەريانىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن يەنە ئىش مەيدانىغا كەپتۇ. قارىسا هاجى كۆتەك هەربىر كەتمەن توپىنى ئون گەز يىراققا ئېتىۋاتقۇدەك. پادىشاھ ئۇنىڭغا سەپسېلىپ قاراپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ئۇنىڭ سول يېنىدا بىر نەرسە تومپىيىپ تۇرغۇدەك، پادىشاھ ئۇنى چاقىرىپ سوراپتۇ:

— سول يېنىڭىزدىكى نېمە ئۇ؟

— ئاللا بەرگەن نېسىۋەم.

— ئېلىڭ، كۆرۈپ باقاي.

هاجى كۆتەك يانىدىكى هەمياننى ئېلىپ پادىشاھقا بېرىپتۇ. قارىسا هەمياننىڭ ئىچىدە لىق ئالتۇن ـ تىللا بار ئىكەن. پادىشاھ هەمياننى قويىنىغا سېلىپ، هاجى كۆتەكنى داۋاملىق ئىشلەشكە بۇيرۇپتۇ. هاجى كۆتەك ئۈچ كەتمەن چېپىپلا ھېرىپ ـ چارچاپ ئولتۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ سوراپتۇ:

— بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟

ھاجى كۆتەك ئۆز بەشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشت ۋە ھاجى كۆتەك دېگەن لەقەمنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادىشاھ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ:

ــ «پۇلى بار چاغدا ھاجىئاخۇن، پۇلى يوق چاغدا ھاجى كۆتەك» دېگەن شۇ ئىكەن ـ دە، ــ دەپ، ھېلىقى ۋاپاسىز دوستلارغا نەپرەت ياغدۇرۇپ، ھاجى كۆتەكنىڭ ھەمىنىنى قايتۇرۇپ بېرىپتۇ.

ھاجى كۆتەك ھەمىانىنى يانچۇقىغا سالغاندىن كېيىن، بۇرۇنقىدەك جانلىنىپ ئىشلەپ كېتىپتۇ.

قىيامەت

بۇرۇنقى زاماندا بىر يۇرتتا بىر جۈپ ئەر ـ ئايال بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق يېرى، بېغى، مېلى، ئۆي ـ بىساتى بار ئىكەن، لېكىن بىرمۇ پەرزەنتى يوق ئىكەن. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار ناھايىتى ئىناق ئۆتىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇلار تويغا بېرىپتۇ، تويدا يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئانىلىرى گۈلدەك يا ـ سىنىپ، بۇلبۇلدەك سايراپ، كەلگەن مېھمانلارنى ياخشى كۈتۈپ، ئۇلاردا ئوبدان تەسىرات قالدۇرۇپتۇ.

بۇنى كۆرگەن ئايال ــ مەزىرخاننىڭ بالا يۈزى كۆرۈش ئىستىكى قوزغىلىپ نۇرغۇن سەۋەبلەرنى قىپتۇ، لېكىن يەنىلا بالا يۈزى كۆرمەپتۇ. بەزىلەر داخانغا بېرىپ دۇئا ئوقۇتۇشنى تەۋسىيە قىپتۇ، بەزىلەر ئوردا خېنىمدىن بالا تەلەپ قىلىپ «تەلەپ تۆ ـ شۈكى»دىن نېمە چىقسا شۇنى يېيىشنى تەۋسىيە قىپتۇ. ئومۇمەن، قولىقى ئاڭلىغان سەۋەبلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كۆرۈپ ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمەي، «تاجى ۋاق ـ ۋاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خوتۇننىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئۇششاق بالىلار «تاجى ۋاق ـ ۋاق ئاش ئېتىدۇ جىننىڭ چۆچىكىدە» دەپ بۇ خوتۇننىڭ چىشىغا تېگىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ بالىلار بىلەن خۇشى يوق ئىكەن، ئۇ:

ــ بالا تەلەپ قىلىپ نېمە قىلاتتىڭلار، قول ـ ئىلكىڭلاردا بولغاندىكىن بالا باقمىز دەپ جاپا تارتماي، يەڭلار، ئىچىڭلار، ئويناڭلار، ــ دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن مەزىرخاننىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، كۆرگەنلا نېمىنى يەپ ـ ئىچىشكە باشلاپتۇ.

ئۇ ئەتىگەندە ھالۋا، چۈشتە پولۇ، كەچتە لەڭمەن يەپتۇ، يېگەنسېرى سەمرىپ سۇ تولدۇرىدىغان كۈپتەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ يېگەنسېرى تويمايدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. ئېرى سىرتقا چىقىپ كەتكەن ھامان ئىسلاق ياكى داڭقانىنى ئېسىپ گۆش بولسا شورپا، قايماق بولسا پوشكال ئېتىپ يەپ ئولتۇرىدىكەن. ئېرىنىڭ بازارغا ئەۋەتىپ، گۆش ـ ياغ، كۆكتات، مېۋە ـ چىۋە، قەنت ـ ناۋاتلارنى ئەكەلدۈرۈپ بىكار تۇرماي يەيدىكەن.

بىر كۈنى ئۇ كاللا ـ پاقالچاق يەيمەن دەپ ئېرىنىڭ بېشىنى ئاغرىتىپتۇ. ئېرى چۈشكىچە بازارغا بېرىپ، ئىككى قوينىڭ كاللا ـ پاقالچىقىنى ئېلىپ ئۆيگە كەپتۇ. ئۇ كاللا ـ پاقالچاقنى مەزىرخانغا بېرىپ، مەسچىتكە نامازغا ئوقۇغىلى كېتىپتۇ. مەزىرخان كاللىدىن بىرنى دەرھال ئۈتلەپ، چالا ـ پۇچۇق يۇيۇپ، قازانغا سېلىپ پىشۇرۇشقا باشلاپتۇ. ئېرى نامازشامنى ئوقۇپ بولۇپ ئۆيگە كەلمەي، خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇۋېتىپ كىرەي دەپ خۇپتەن نامىزىنىڭ ۋاقتىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەزىرخان ئوچاق ئالدىدا ئوت قالاپ ئولتۇرۇپ ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە: بىر قارا ئىتنىڭ كالىلىنى قازاندىن ئېلىۋاتقانلىقى ئايان بوپتۇ. ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ قارىسا، ئوت ئۆچۈپ قازاندىن ھور چىقىۋاتقۇدەك.

مەزىرخان «كاللا پىشىپتۇ» دەپ ھۆكۈم قىپتۇ ـ دە، كاللىنى قازاندىن ئېلىپ، ئاۋۋال قۇلاقنى يەپتۇ، ئاندىن تىلنى يېمەكچى بولۇپ كاللىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، تىلنى بىر چىشلىگەنىكەن، ئۇنىڭ بىر قولى بوشاپ كېتىپ، كاللا ئۇنىڭ ئاغزىنى چىشلىۋاپتۇ. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن مەزىرخان: «قىيامەت قايىم بولغاندا ئۆلۈكلەر تىرىلىدۇ، ھەر كىم ئۆزىنىڭ قىلغان ياخشىلىق ـ يامانلىقلىرىدىن ھېساب بېرىدۇ» دەپ ئاڭلىغىنىنى ئەسلەپ، «قىيامەت قايىم بولغان ئوخشايدۇ، ئۆلۈك كاللا تىرىلىپ

مېنى چىشلىۋالدى» دەپ ئويلاپتۇ ـ دە:

ـــ قىيامەت، قىيامەت قايىم بولدى! ـــ دەپ توۋلاپتۇ.

قوشنىسىنىڭ ئايالى، بالىلىرى بۇنى ئاڭلاپ يۈگۈرۈپ كىرسە، مەزىرخان «قىيامەت» دەپ توۋلاپ ياتقۇدەك. ئۇلار كاللىنى ئاجرىتىش ئۈچۈن خېلى كۈچىگەن بولسىمۇ ئاجرىتالماپتۇ.

بالىلار مەسچىتكە بېرىپ جامائەتكە بۇ ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. مەزىرخاننىڭ ئېرى جامائەت بىلەن يۈگۈرۈپ كىرىپ قارىغۇدەك بولسا ھېلىقى ئەھۋال. ئېرى بولغان ئىشنى چۈشىنىپتۇ ـ دە، كاللىنى ئاجرىتىپ تاشلاپ، جامائەتكە «ھېچ گەپ يوق» دەپ ئۆيلىرىگە قايتۇرۇپتۇ. جامائەت كەتكەندىن كېيىن، ئېرى بىرقانچە يىللاردىن بېرى بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى مەزىرخاننىڭ يۈزىگە سېلىپ، قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىۋاپتۇ.

مەزىرخان قىلغان بولمىغۇر قىلىقلىرىدىن پۈشايمان قىپتۇ.

كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ نورمال ھالەتكە كېلىپ، ئىنساپ بىلەن ئۆي تۈتقانىكەن. ئاللا ئۇنىڭغا ئۈچ پەرزەنت ئاتا قىپتۇ. ئۇ بالىلارنى ياخشى تەربىيەلەپ، ئوقۇتۇپ قاتارغا قوشۇپتۇ. بىراق، ئۇنىڭ «قىيامەت» دەپ توۋلىغان كۈلكىلىك ھالىتى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقماي، مەزىرخان دېگەنلىكىڭ ئورنىغا «قىيامەت» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. ئۇ، بۇ ھېكايىنى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن خېير ـ سەدىقە ئىشلىرىنى كۆپەيتىدىغان بوپتۇ.

زېرەك ئايال

نەسىرىددىن ئەل كاتىپى دېگەن بىر كىشى بار ئىكەن. ئۇ بىر كېچىدە تۆيۈقسىز ۋاپات بوپتۇ. ئۇنىڭ ئايالى ئۇنىڭ دەردىدە يىغلاپ ئاھ ئۇرۇپ، ياداپ كىچىككىنە بولۇپ قاپتۇ.

بىر كۈنى ئۇ ئايال بالىلارغا تاماق يېگۈزۈپ، ئۇلاغ ـ ئىلمەكنى ئۆز جايىغا جايلاپ قارىسا نامازشام بوپتۇ. ئۇ نامازشامغا تەرەت ئېلىۋاتسا، ئىشىك تەرەپتىن:

ـــ ئادەم بارمۇ؟ ـــ دېگەن ئاۋاز كەپتۇ.

ـــ بار، كىم سىلى؟

ـــ مەن بىر مۇساپىر.

ئايال ئىشىككە چىقىپتۇ، قارىغۇدەك بولسا بېشىغا رومال ئارتقان، قولتۇقىغا بىر بوغچىنى قىستۇرغان ئايال ئىكەن.

ـــ نېمە بولدى؟

ـــ ۋاي خېنىم، ئېرىم ئۇرۇپ يامانلاپ چىققانىدىم. بۇ يەرگە كەلگەندە كېچە بولۇپ كەتتى. قونۇپ كېتەي دېگەنىدىم. ئۆي ئىگىسى ئايال ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ ئۆيگە باشلاپتۇ. ئۇ، بوغچىسىنى ھويلىدا قويۇپ ئۆيگە كىرىپتۇ. ساھىبخانا ئۇنى كۆرپىگە تەكلىپ قىپتۇ. قارىسا ئۇ ئايالنىڭ مېڭىشى ئالارغا ئوخشىمايدىكەن. ئۆي ئىگىسى دەرھال ھوشىنى تېپىپ، قولىغا سۇ ئېلىپ كەپتۇ. ئايال مېھمان قولىنىڭ ئۈچىنى چىقىرىپ يۇيۇپتۇ. ئۇنىڭ قولى ئايالالارنىڭ قولىغا پەقەتلا ئوخشىمايدىكەن.

ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىپ مەزەنى مول ئەكېلىپ، قىزغىن كۈتۈپ، مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئاندىن ئوچاقنىڭ ئالدىدا ئوينىاپ ئولتۇرغان ئوغلىنى چاقىرىپ:

ـــ قوپ، ئۆگزىدىن قوغۇن ئېلىپ چۈش، ـــ دەپتۇ. مېھمان ئايال:

ـــ قوغۇن يېمەيمەن، ھېرىپ كەتتىم، ياتايلى، ـــ دەپتۇ.

ئۆي ئىگىسى:

ـــ بالام، ئىشىك تاقايدىغان دەمنى ئېلىپ كىر، ـــ دەپتۇ.

بالا «ماقۇل» دەپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئۆي ئىگىسى:

ـــ مەن يوتقان ـ كۆرپە ئېلىپ كىرەي، ـــ دەپ ئىشىكتىن چىقىپلا ئىشكىنى يېپىپ قۇلۇپ ساپتۇ. ئۆي ئىچىدىكى مېھمان ئۆز قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ:

ـــ ھەي خوتۇن، ئىشىكنى ئاچ، ـــ دەپ ۋارقىراپتۇ.

ـــ سەن نېمە ئادەم؟

— ئىشكنى ئاچمىساڭ پۈتۈن جامائەتكە سېنى «بۈزۈق، مەن بىلەن ...» دەپ جاكارلايمەن.

ئايال ئاۋۋال قورقۇپتۇ. ئىشكنى ئاچماقچىمۇ بوپتۇ. كېيىن يەنە ئويلاپ، ئاندىن دەپتۇ:

— سېنىڭ بوغچاڭ قەيەردە؟

— دېمەيمەن، ئىشكنى ئاچ.

— سەن بىر بوغچا بىلەن كىرگەن، شۇنى نەدە قويغانلىقىڭنى دەپ بەرسەڭ ئىشكنى ئاچىمەن.

ئۇ ئىشكتىن چىقىشقا ئالدىراپ:

— ھويلاڭدىكى كاربۇاتنىڭ تېگىدە، — دەپتۇ. قارىسا راست شۇنداق، ئىچىنى ئېچىپ كۆرسە پالتا، كەكە، پىچاق قاتارلىق قاتتىللىق سايمانلىرى بار ئىكەن.

ئۇ، بۇ «ئايال» ئەمەس، ئايالچە ياسانغان ئەر ئوغرى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ۋارقىراپتۇ:

— ۋاي ئوغرى، ئوغرى كىردى!

بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان قوشنا ـ قولۇملار يۈگۈرۈپ كەپتۇ. ئۇلار ئوغرىنى تۇتۇپ، قول ـ پۇتىنى باغلاپ شەرئىەتنىڭ ھۆكمى بويىچە ئوڭ قولىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۈرتتا ئوغرى تۇغەپ خەلق خاتىرجەم بوپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، نەسىددىن ئەل كاتىپىنىڭ ئايالىنى كىشىلەر زېرەك ئايال دەپ تەرىپلەپتۇ.

چۇك ـ چۇك كېسىلى

بۇرۇنقى زاماندا بىر باتۇر ئۆتكەنكەن. ئۇ نۇرغۇن جەڭ ـ يېغىلىقلارغا قاتنىشىپ، يېڭىلمەپتۇ. ھەرقانداق جەڭگە كىرسە ساق ـ سالامەت غەلىبە قىلىپ چىقىدىكەن.

ئۇنىڭ بۇ خىسلىتىدىن ھەيران بولغان رەقىبلەر خېلى كۆپ تىرىشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەڭدە يېڭىلمەيدىغان سىرىنى زادى بىلەلمەپتۇ. ئۇلار نۇرغۇن ھىيلە ـ مىكىرلەرنى ئويلاپ، ئەقلىنى ئىشقا سېلىپ بىرەر نەتىجە ھاسىل قىلالماپتۇ.

شۇ يەردە ھىيلىگەرلىكتە، دەللاللىقتا شەيتاندىن قېلىشمايدىغان بىر موماي بار ئىكەن. ئۇ رەقىبلەرگە باتۇرنىڭ «يېڭىلمەس» سىرىنى بىلىپ بېرىشنى ۋەدە قىپتۇ.

— ئۇنىڭ سىرىنى بىلىپ بەرسەم نېمە بېرىسەن؟

— نېمە دېسەڭ شۇنى بېرىمىز.

— مىڭ تىللا ئالتۇن بېرىسەن.

— بولىدۇ.

مومای بېشىغا رومال ئارتىپ، ئۇچىسىغا ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا مەسە كىيىپ، بېلىنى ئۇزۇن لۆڭگە بىلەن باغلاپ، قوينىغا بىر چۇجىنى سولاپ، ئۇزۇن بىر سۇپۇرگىنى كۆتۈرۈپ، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە باتۇرنىڭ ئىشىك ئالدىنى سۇپۇرۇپ تازىلايدىكەن. كۈن ئۆتۈپتۇ، ئاي ئۆتۈپتۇ. بۇ مومای ئىشىك ئالدىنى سۇپۇرۇپ تازىلاشنى توختاتماپتۇ. بۇنى كۆرگەن باتۇرنىڭ ئايالى مومای بىلەن كۆرۈشۈپ، تاماق، پۇل بەرسە ئالماپتۇ. ئۇ:

— مەن باتۇرنىڭ يولىنى تازىلاپ ساۋاپ تاپسام بولدى. ئۆزۈمنىڭ ئۆزۈمگە يېتىدۇ، — دەپتۇ.

مومای ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە سۇپۇرۇشنى داۋام قىلىۋېرىپتۇ. بىر كۈنى تاڭ سەھەردە باتۇرنىڭ ئايالى مومای بىلەن كۆرۈشكىلى چىقىپتۇ. ئۇلار كۆرۈشكەندىن كېيىن مومانىڭ قورسىقى چۆكۈلداپ كېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان باتۇرنىڭ ئايالى سوراپتۇ:

— نېمە بولدىلا، قورساقلىرى چۆكۈلدايدىغۇ؟

— ۋاي خېنىم، نېمىسىنى دەيلا، ئېرىم ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ «ئىچكى سىرى»نى سوراپ بىلىۋالمىغانىكەنمەن. ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن «چۇك ـ چۇك» كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالدىم.

ئۇ ئايال سوراپتۇ:

— ھەممە ئەرلەرنىڭ «ئىچكى سىرى» بولامدىكەن؟

— ئەلۋەتتە بولىدۇ. ئۇنى سوراپ بىلىۋالمىسا مەندەك قېرىغاندا «چۇك ـ چۇك» كېسىلى بولۇپ قالىدۇ. مومای بېقىنىنى قىستىغانىكەن، قورسىقى يەنە چۆكۈلداپتۇ. باتۇرنىڭ ئايالى ئۆزىنىڭمۇ شۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ:

— مەنمۇ ئېرىمنىڭ سىرىنى سورىۋالسام بولارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— چوقۇم سوراپ بىلىۋالسىلا.
— ئۇنىڭ نېمە سىرى باردۇ؟
— سىلىنىڭ ئەرلىرى جەڭدە يېڭىلمەيدىغان باتۇر. ئۇنىڭ ئەنە شۇ سىرىنى سوراپ بىلىۋالسىلا.
باتۇر جەڭدىن قايتىپ ئۆيگە كەپتۇ. ئايالى ئۇنى خۇشال ـ خۇرام قارشى ئېلىپ، تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەر بىلەن كۈتۈپتۇ. ئاخشىمى بىر تەكىيەگە باش قويغاندا، ئايالى نازلىنىپ دەپتۇ:
— سىلى پەقەت ماڭا گەپ قىلىپ بەرمەيدىكەنلا.
— نېمىنى دەپ بېرەي؟
— سىلى جاھانغا مەشھۇر باتۇر. جەڭدە زادى يېڭىلمەيدىغان باھادىر. سىلى جەڭدە يېڭىلمەيدىغان سىرلىرىنى ماڭا دەپ بەرسىلە.
— يامان يەردىن سوردىڭ، بۇنى دېيىشكە بولمايدۇ.
— دەپ بەرسىلە، بۇنى بىلىۋالمىسا ئادەم قېرىغاندا «چۈك ـ چۈك كېسىلى»گە گىرىپتار بولۇپ قالىدىكەن.
باتۇر دەپ بەرمەپتۇ. ئايالى چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. ئاخىر ھېچ كىشىگە دەپ قويماسلىق شەرتى بىلەن سىرىنى دەپ بېرىپتۇ:
— مەن ھەر كۈنى ئەقىدەم ئۈچۈن قىلغان قەسىمىنى يادلىغاندا پۈتۈن بەدىنىم ئېرىيدۇ. دەل شۇ چاغدا مېنى يېكەن بىلەنمۇ چېپىۋەتكىلى بولىدۇ. قەسىمنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن پۈتۈن بەدىنىم پولاتتەك قاتىدۇ. ھەرقانداق قورال ماڭا ئۆتمەيدۇ.
باتۇرنىڭ ئايالى بۇ سىرنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، «چۈك ـ چۈك كېسىلى» بولمايدىغان بولىدۇم، دەپ خۇشال بوپتۇ.
مومای ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە باتۇرنىڭ ئىشىك ئالدىنى سۈپۈرۈپتۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە باتۇرنىڭ ئايالى مومای بىلەن كۆرۈشكىلى چىقىپتۇ. مومای باتۇرنىڭ ئايالىنى كۆرۈپ بېقىنىنى باسقانكەن، قورسىقى يەنە چۆكۈلداپ كېتىپتۇ. باتۇرنىڭ ئايالى سوراپتۇ:
— «چۈك ـ چۈك كېسىلى» يەنە قوزغالدىمۇ؟
— ھەئە، بەك چۈكۈلدايدىغان بولۇپ كەتتى، — دەپتۇ مومای ئاغرىق ئازابى تارتقان كىشىدەك بىچارە قىياپەتتىنى كۆرسىتىپ. ئاندىن سوراپتۇ:
— ئەرلىرىنىڭ سىرىنى سوراپ بىلدىلىمۇ؟
— سوراپ بىلدىم.
— نېمە ئۈچۈن يېڭىلمەيدىكەن؟
— دېسەم بولمايدىكەن.
— خېنىم، مەن ئانا يوللۇق ئادەم. دېسىلە، راستىنى دېدىمۇ، دېمىدىمۇ، مەن ئاڭلاپ باقاي.
باتۇرنىڭ ئايالى سىرىنى مومايغا دەپ بېرىپتۇ. مومای ئىشەنمىگەن قىياپەتتە كۈلۈپ قويۇپ يەرنى سۈپۈرۈشنى داۋام قىپتۇ. باتۇرنىڭ ئايالى ئۆيگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، مومای سۈپۈرگىنى چۆرۈپ تاشلاپ، قوينىدىكى چۈجنى چىڭ تۇپ يۇگۇرگەنچە باتۇرنىڭ رەقىبلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ:
— باتۇرنىڭ سىرىنى بىلىپ كەلدىم، تىللانى چىقار.
— ئۇنىڭ قانداق سىرى بار ئىكەن؟
— تىللانى چىقار، ئاندىن دەپ بېرىمەن.
رەقىبلەر تىللانى بېرىپتۇ. مومای باتۇرنىڭ سىرىنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. رەقىبلەر ھەرىكەتكە كېلىپ شۇ پەيتنى كۈتۈپتۇ. باتۇر ھەر قېتىملىق جەڭدىن قايتىپ كېلىپ، قەسىمنى يادلايدىكەن. شۇ پەيتتە رەقىبلەر يوشۇرۇن كېلىپ باتۇرنى چېپىپ تاشلاپتۇ.
باتۇرنىڭ ئايالى ئېرىنىڭ سىرىنى باشقىلارغا ئېيتىپ بەرگەنلىكىگە مىڭ پۇشايمان قىپتۇ. ئۇ جامائەت بىلەن بىرلىشىپ، مومانىنى «باتۇرنىڭ بېشىغا چىققان قېرى» دەپ تۈتۈپ، سازايى قىلىپ قىرىق مېتىر ئېگىزلىكتىكى راۋاقتىن تاشلاپ ئۆلتۈرۈپتۇ.

چېچەن قىز

بۇرۇنقى زاماندا يىراق بىر سەھرادا بىر بوۋاي بار ئىكەن. ئۇنىڭ دۇنيالىقتا بىرلا قىزى بولۇپ، تولىمۇ چېچەن ۋە ئىشچان ئىكەن.

ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئېلىپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۆيده تۇز، سەرەڭگە تۇگەپتۇ. بوۋاي ئۇ نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن شەھەرگە كىرىپتۇ. بوۋاي لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ، ئۆيگە راۋان بوپتۇ. يولدا بوۋايغا بىر يولۇچى ئۇچراپتۇ. ئۇلار يولدا بىر مەنزىلگە قاراپ مېڭىپتۇ. بوۋاي بۇ يولۇچىغا بىر ئېغىز سۆز قىلماپتۇ. ئۇلار تەڭمۇتەك خېلى ئۇزۇن يول يۈرۈپتۇ. يولۇچى قارىسا بوۋاينىڭ چېكە پىشانىسىدىن تەر چىقىپ ھاسىراشقا باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن يولۇچى:

ـــ بوۋا، بىزگە ھاردۇق يەتتى، يا مەن سىزنى يۈدۈۋالاي، يا سىز مېنى يۈدۈۋېلىڭ، ـــ دەپتۇ. بوۋاي ئېچىدە: «ھېرىپ ھالىم قالمايۋاتسا، مەن قانداقمۇ ئۇنى يۈدۈپ ماڭالايتتىم؟» دەپ ئويلاپ ئاغزىنى يۇمۇپ گەپ قىلماي مېڭىپتۇ. ئۇلار ھېرىپ كەتسىمۇ مېڭىۋېرىپتۇ، جاڭگالالاردىن ئۆتۈپ، بىر پارچە سېرىقتال بولغان بۇغدايلىققا كەپتۇ. يولۇچى بوۋايغا:

ـــ بۇ بۇغداي پىشقان بۇغدايمىدۇ ياكى پىشمىغان بۇغدايمىدۇ؟ ـــ دەپتۇ. بوۋاي بۇ يولۇچىدىن گۇمان قىلىپ، ئېچىدە: «بۇ بىر بولسا سىراقچى، بىر بولسا ئادەم سىياقىدىكى جىن» دەپ ئويلاپ ئۆزىگە دۇرۇت ئوقۇپ ھۇرۇپتۇ. ئۇلار يەنە يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ بىر ئۆينىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يولۇچى:

ـــ بۇ ئۆيدىكىلەر ئۆلگەنمىدۇ ياكى تىرىكمىدۇ؟ ـــ دەپتۇ. بوۋاينىڭ يولۇچىغا بولغان گۇمانى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئېچىدە «بۇ قۇيۇندا قالغان شايتاتۇن ئوخشايدۇ»، دەپ ئاغزى بېسىلماي سۈرە ئوقۇپ، ئەتراپىغا ھۇرۇپ مېڭىپتۇ.

بوۋاي ئۆيگە يېرىم كېچە بولغاندا كەپتۇ. ئۇ سېتىۋالغان لازىمەتلىكلەرنى قىزىغا تاپشۇرۇپ، قېلىپ قالغان نامازلىرىنى تولۇقلاپ ئوقۇپ بولۇپ، يولدا ئۇچراتقان يولۇچىنىڭ سۇرىغان سوئاللىرىنى قىزىغا سۆزلەپ بېرىپ، يولۇچىنى «ئۇ بىر سىراقچى جىن ئوخشايدۇ» دەپتۇ. قىز گەپنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن:

ـــ دادا، سىزگە ئۇچرىغان يولۇچى ساراڭمۇ ئەمەس، جىن ـ شايتاتۇنمۇ ئەمەس، ئۇ بىر ئەقىللىك ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ «يا مەن سىزنى يۈدۈۋالاي، يا سىز مېنى يۈدۈۋېلىڭ» دېگىنى، يول ئۇزۇن، مۇساپە يىراق، پاراڭلىشىپ ماڭايلى، يا سىز ھېكايە ئېيىتىڭ، يا مەن ھېكايە ئېيىتاي، دېگىنى. بۇغدايىنى كۆرۈپ «پىشقان بۇغدايمىدۇ ياكى پىشمىغان بۇغدايمىدۇ؟» دېگىنى، بۇغداينىڭ ئىگىسى قەرزگە ئاشلىق تېرىغان بولسا، بۇ بۇغدايىنى ئۇ يېيەلمەيدۇ، قەرزى بولمىسا ئۆزى يەيدۇ، دېگىنى. ئۆيىنى كۆرۈپ «بۇ ئۆيدىكىلەر ئۆلگەنمىدۇ ياكى تىرىكمىدۇ» دېگىنى، بۇ ئۆيدىكىلەرنىڭ بالىسى بارمىدۇ ياكى يوقمىدۇ، دېگىنى، ـــ دەپ تەبىر بېرىپتۇ.

بوۋاي قىزىنىڭ بۇ تەبىرىنى ئاڭلاپ، قايىل بولۇپ ئۆزىنىڭ ئەخمىقانە ئىشلىرىغا پۇشايمان قىپتۇ. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ھېلىقى يولۇچىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلاي دەپ چىقىپ قارىسا ھېچ يەردە يوق ئىكەن.

مەھەللىدىكى كىشىلەردىن سورىغانىكەن، كىشىلەر ئۇ يولۇچىنىڭ كۆلدىن قانغۇچە سۇ ئىچىپ ماڭمىغان ۋاقتىدا:

ـــ ئەسلىدە يامان ناكەس ياخشىنى تونۇمايدۇ، قاقىلدىشىپ، كۆلۈشۈپ ئوتنى ياندۇرالمايدۇ، ـــ دەپ، يولىغا ماڭغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

بوۋاي يولۇچىغا قىلغان مۇئامىلىسىدىن پۇشايمان قىلىپ، گېلىدىن بىرقانچە كۈن تاماق ئۆتمەپتۇ. بوۋاينىڭ چېچەن، ئەقىللىك قىزى ھېلىقى يولۇچىنى يەنە مۇشۇ يولدىن ئۆتەرمۇ، دەپ كۈندە قارايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ھېيت ئىسلام ھاجى)

(توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ پېنسىيونېرى)

بېلىقنىڭ كۆلكىسى

(چۆچەك)

ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: دىلئارام باھاۋىدىن

بار ئىكەنۇ يوق ئىكەن، بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ زامانىدا بىر يىگىت يا- شىغان بولۇپ، ئون تۆت - ئون بەش ياشلار ئەتراپىدا ئىكەن. ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغان ئانىسىلا بار بولۇپ، ئۇلار ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. يى- گىت ھەركۈنى قارماق ۋە تورلىرىنى ئېلىپ دەريا بويىغا بېرىپ بېلىق تۇتىدىكەن، قايتىپ كېلىپ تۇتقان بېلىقلىرىنى ئانىسى بىلەن پىشۇرۇپ يەپ جېنىنى باقىدىكەن. كۈنلەر كەينىدىن كۈنلەر، ئايلار كەينىدىن ئايلار ئۆتۈپتۇ، ئۇ يەنىلا بېلىق تۇ- تۇپ ئانىسى بىلەن پىشۇرۇپ يەپ يۇرتۇبرىپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى يىگىت دەريا غا تورنى تاش- لىشىغىلا بىر مۇنچە بېلىق تورغا چۈشۈپتۇ. ھەممىسى ئالتۇنبېلىق ئىكەن. يىگىت بېلىقلارنى ئېلىپ ئانىسىنىڭ يېنىغا كەپتۇ.

— بۇ ئالتۇنبېلىقلارنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارغىن، — دەپتۇ ئانىسى. يىگىت ئانىسى- نىڭ دېگىنى بويىچە بېلىقلارنى پادىشاھنىڭ ھوزۇ- رىغا ئېلىپ كەپتۇ. ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بۇ بېلىقلارنى بىر تاغارغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئاندىن بېلىقچى يىگىتكە خېلى كۆپ ئالتۇن بېرىپتۇ. يىگىت ئالتۇنلارنى ئانىسىغا ئاپىرىپ بېرىپتۇ، ئانىسى ئۇنىڭغا بىر قۇر يېگۈدەك كىيىم ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاندىن ئىككى - ئۈچ كۈن ئۆتە- كەندىن كېيىن، ۋەزىر پادىشاھقا مۇنداق دەپتۇ:

— بۇ ئالتۇنبېلىقلارنى ئەينەكتىن ياسالغان بېلىقدانغا سېلىپ قويساق ياخشى بولاتتى.

— بۇنداق بېلىقدانىنى قەيەردىن تاپىمىز؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

— ئۇنى ھېلىقى بېلىقچى يىگىتنىڭ ئۆزىگە تاپقۇزىمىز، — دەپتۇ ۋەزىر. پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بېلىقچى يىگىت ئۈردىغا ئېلىپ كېلىنىپتۇ.

— بىزگە ئەينەكتىن ياسالغان بېلىقدان تەپ- پىپ ئەكېلىپ بەرگىن، — دەپ بۇيرۇق قىپتۇ پادىشاھ بېلىقچى يىگىتكە.

يىگىتنىڭ ئانىسى پەرىلەر ئەۋلادىدىن ئىكەن. يىگىت دەرھال بېرىپ ئانىسىغا:

— پادىشاھ مېنى ئەينەك بېلىقدان تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇدى، — دەپتۇ.

— بوپتۇ، بالام، بۇنىڭ ئىلاجىنى قىلىمىز، — دەپتۇ ئانىسى، — بۇ يەردىن خېلى يىراقتا بىر قورغان بار. مەن ساڭا بىر پارچە خەت يېزىپ بې- رىمەن، سەن ئۇ خەتنى ئېلىپ بېرىپ، ئاشۇ قور- غاندىكى مومايغا بەرسەڭ ھاجىتىڭ راۋا بولىدۇ. مانا بۇ قوتۇرماچنى بېلىڭگە چىگىۋالغىن.

يىگىت يولغا چۈشۈپتۇ، يول يۇرۇپ، يۇرگەن- دىمۇ مول يۇرۇپ، ئانىسى دېگەن ھېلىقى قورغانغا يېتىپ كەپتۇ. قورغاننىڭ ئالدىدا بىر قېرى موماي ئولتۇرغانكەن. ئۇنىڭ بىر لېۋى ئاسمانداً، يەنە بىر لېۋى يەردە ئىمىش. يىگىت مومايغا ئاۋۋال سالام بېرىپ، ئاندىن قوتۇرماچنى بېرىپتۇ. موماي يىگىتنىڭ سالىمىنى ئېلىپ ئېلىپ ئۇنىڭغا:

— ئەگەر سالام قىلمىغان بولساڭ، سېنى ئىككى يالماپلا يۇتۇۋېتەتتىم، — دەپتۇ. يىگىت

قوينىدىن خەتنى ئېلىپ مومايغا ئۇزىتىپتۇ. موماي قولىدىكى خەتكە قارىغاچ سوراپتۇ:

— بالام، قەيەردىن كەلدىڭ؟ بۇ يەرگە پاشا كەلسە قانىتى، ئادەم كەلسە پۇتى كۆيەتتى. سەن بۇ يەرگە قانداق كەلدىڭ؟ ھە، سەن سىڭلىمنىڭ ئوغلى ئىكەنسەنغۇ؟ ئاناڭ ساق ـ سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ؟ ئەينەك بېلىقدان ئۇچۇن كەلدىڭمۇ؟

— شۇنداق موما، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت. شۇنىڭ بىلەن مومايى بالىغا كىرىپ يىگىتكە ئەينەك بېلىقدىندىن بىرنى ئەكېلىپ بېرىپتۇ.

بېلىقچى يىگىت ئەينەك بېلىقدانىنى ئەكېلىپ پادىشاھقا بېرىپتۇ. پادىشاھ ئالتۇن بېلىقلارنى بېلىقدانىغا قويۇپ بېرىپتۇ ۋە يىگىتكە كاتتا ئىنئامىلارنى بېرىپتۇ.

بېلىقلار ئەينەك بېلىقدان ئىچىدە ئەركىن ئۇزۇپ يۈرىدىكەن. ئۇلار ئەينەك بېلىقدانىنىڭ ئەكسىدە تېخىمۇ چوڭ مەنزىرە ھاسىل قىلىدىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى ناشتا ۋاقتىدا ۋەزىر پادىشاھقا مۇنداق دەپتۇ:

— ئالتۇنبېلىقلارنىڭ ئەينەك بېلىقدانى بار بولدى، ئەگەر شۇ بېلىقدانىنىڭ ئەتراپىدا باھارگۈلى بولسا بەك ياخشى بولاتتى ـ دە.

— ئۇ گۈلنى نەدىن تاپىمىز؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

— ئۇنىمۇ بېلىقچى يىگىتكە ئېيتىممىز، شۇ تېپىپ ئەكېلىدۇ، — دەپتۇ ۋەزىر.

پادىشاھ بېلىقچى يىگىتنى چاقىرتىپتۇ. يىگىت كېلىپ پادىشاھقا سالام بېرىپتۇ ۋە:

— شاھىم، قانداق خىزمەت بار؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بېلىقدانىنىڭ ئەتراپى قۇپقۇرۇق، شۇڭا تۆت تۈپ باھارگۈلى بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى. سەن بىز ئۈچۈن شۇ باھارگۈلىنى تېپىپ كەلگىن.

— ماقۇل، تېپىپ كېلەي، — بېلىقچى يىگىت شۇنداق دەپتۇ ـ دە، ئوردىدىن چىقىپ، ئانىسىنىڭ ئېنىغا كەپتۇ ۋە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— يەنە ھېلىقى مومانىڭ قىشىغا بارغىن، ئۇ ساڭا ياردەم قىلىشى مۇمكىن، — دەپتۇ ئانىسى. يىگىت ئانىسى بەرگەن سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، مومانىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپتۇ.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، موما، — دەپ قورغاندىغا كىرىپتۇ بېلىقچى يىگىت.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كەل، بالام، ئاناڭ ساق ـ سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ؟ يەنە نېمىگە كەلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ موماي.

— باھارگۈلى ئۈچۈن كەلدىم، — دەپتۇ يىگىت.

موماي بېغىغا كىرىپ، بىر تۈپ رەيھانگۈلى، بىر تۈپ باھارگۈلى، بىر تۈپ تالگۈلى قاتارلىق خىلمۇخىل گۈللەرنى ئاچقىپ يىگىتكە بېرىپتۇ.

بېلىقچى يىگىت گۈللەرنى پادىشاھقا بېرىپتۇ. پادىشاھ پەرمان بويىچە گۈللەرنى ئەينەك بېلىقدانىڭ ئەتراپىغا تىزىپتۇ. گۈللەرنىڭ ئەكسى سۇغا، ئالتۇنبېلىقلارنىڭ ئەكسى ئەينەك بېلىقدانىغا چۈشۈپ، ئاجايىپ چىرايلىق بىر مەنزىرە پەيدا بوپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئۇچ خوتۇنى بار ئىكەن. ئۇلار ھەركۈنى بېلىقدانىنىڭ يېنىغا كېلىپ بېلىقلارنى تاماشا قىلىدىكەن. بىر كۈنى پادىشاھنىڭ كىچىك خوتۇنى بېلىقلاردىن يۈزىنى يوشۇرۇپتىكەن، بېلىقلار قاقاھلاپ كۈلۈشۈپتۇ. بېلىقلارنىڭ كۈلكە ئاۋازى پادىشاھنىڭ قۇلىقىغىمۇ ئاڭلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ دەرھال بېلىقچى يىگىتنى چاقىرتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن:

— بېلىقلار نېمىگە كۈلۈشىدۇ، بىلەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بىلمەيمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

— ئۇنداقتا بېلىقلارنىڭ كۈلۈشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ كەلگىن، — دەپ بۇيرۇپتۇ پادىشاھ.

يىگىت پەرىشان ھالدا ئانىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— پادىشاھ مېنى بېلىقلارنىڭ كۈلۈشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ كەل دەپ بۇيرۇدى. ئەمدى قانداق قىلارمەن؟ — دەپتۇ.

— قانداق قىلاتتىڭ؟ دەرھال بۇ يۇرتتىن چىقىپ، باشقا يۇرتلارغا بېرىپ باققىن، بەلكىم جاۋاب تېپىلىپ قالار، — دەپتۇ ئانىسى.

يىگىت يۈرتتىن ئايرىلىپ، يىراق ـ يىراقلار ـ
غا كەتمەكچى بولۇپ مېڭىپتۇ. كېتىۋاتسا ئالدىدا
بىر بوۋاي پەيدا بوپتۇ. يىگىت: «بوۋاي ئاۋۋال گەپ
قىلمىسا، مەن گەپ قىلمايمەن» دېگەنلەرنى كۆڭ ـ
لىدىن ئۆتكۈزۈپ مېڭىۋېرىپتۇ. بوۋايمۇ كۆڭلىدە:
«يىگىت ئاۋۋال سالام بېرىپ گەپ باشلىمىغۇچە،
مەن ھەرگىز گەپ قىلمايمەن» دەپ ئويلاپتۇ.
شۇنداق قىلىپ، ئۇلار شۇ بويىچە مېڭىۋېرىپتۇ،
ئاخىر يىگىتنىڭ ئىچى سىقىلىپ كېتىپتۇ ـ دە:
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، بوۋا، قەيەرگە ماڭدى ـ
ڭىز؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.
ـــ سەن قەيەرگە ماڭغان بولساڭ، مەنمۇ شۇ
يەرگە ماڭدىم، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بوۋاي.
ـــ ھە، ئەمىسە بىردىن ئات ئېلىۋالمدۇق،
بوۋا؟ ـــ دەپ سوراپتۇ يىگىت.
ـــ ساراڭمۇسەن؟ بۇ يەردە ئات بازىرى بولما ـ
سا. مەن تېخى سېنى خېلى ئوڭلۇق يىگىتمىكىن
دەپتىمەن، ـــ دەپتۇ بوۋاي تېرىكىپ.
ئۇلار يەنە ئۇن ـ تىنسىز يولىنى داۋام قىپتۇ.
شۇ تەرىقىدە كېتىۋاتقانىكەن، ئۇلارغا بىر ئېرىق
ئۇچراپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يىگىت كۈلۈپ تۇرۇپ:
ـــ بوۋا، سىز كۆۋرۈك بولۇڭ، مەن بۇ ئې ـ
رىقتىن ئۆتۈۋالاي، ـــ دەپتۇ. بوۋاي غەزەبلىنىپ:
ـــ ئەي قارغىشتەگكۇر، ئېرىقتىن قانداق ئۆتسەڭ
ئۆتىۋەرگىن، سېنىڭ بىلەن نېمە ئىشىم؟ ـــ دەپتۇ.
يىگىت خىجىل بولۇپ كۈلۈپتۇ. بوۋاي بولسا
ئىشتىنىنىڭ پۇچقىقىنى تۇرۇپ، ئېرىقنىڭ تې ـ
يىرەك يېرىدىن ئۆتۈۋاپتۇ. يىگىتمۇ ئۇنىڭ ئار ـ
قىسىدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇلار يەنە داۋاملىق مېڭىپتۇ.
مېڭىپ ـ مېڭىپ ئاخىر بوۋاينىڭ ئۆيىگە يېتىپ
كەپتۇ. شۇ يەردە بىر چايخانا بار ئىكەن، يىگىت
بېرىپ چاي ئىچىپ ئولتۇرغانلارنىڭ ئارىسىدا ئول ـ
تۇرۇپتۇ. بوۋاي بولسا ئۆيىگە كىرىپ كېتىپتۇ.
بوۋاينىڭ چىرايلىق ئىككى قىزى بار بولۇپ،
چوڭ قىزىنىڭ ئىسمى ئەقىلئاي ئىكەن. ئەقىلئاي
ئىسمى جىسمىغا لايىق زېرەك، پاراسەتلىك قىز ئى ـ
كەن. ئۇ دادىسىنىڭ ئىنتايىن ھارغىن ۋە خاپا كىر ـ
گەنلىكىنى كۆرۈپ، دەرھال كۆرپە سېلىپتۇ. دادىسىنى
كۆرپىگە ئولتۇرغۇزۇپ بىر پىيالە چاي بېرىپتۇ.
ئاندىن دادىسىدىن ھال ـ ئەھۋال سوراپتۇ.
ـــ نېمىسىنى ئېيتاي قىزىم، ماڭا يولدا بىر تەڭ ـ
تەك يىگىت ئۇچراپ قالغاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە
كەلدىم. ئۇ ئاۋۋال سالام بېرىپ گەپ قىلغاندى، خۇر ـ
سەن بولۇپ كېتىۋاتسام «بىردىن ئات ئېلىۋالمدۇق»
دېدى، ـــ دەپ گېپىنى توختىتىپتۇ بوۋاي.
ـــ شۇ ئەتراپتا بىرەر نەرسە بارمىدى؟ ـــ دەپ
سوراپتۇ قىز.
ـــ ئوڭ تەرەپتە بىر توقايلىق بار ئىدى، ـــ
دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بوۋاي.
ـــ ھە، ئۇنىڭ ئات دېگىنى ئەسلىدە ھاسسا
ئىكەن ـ دە، ـــ دەپتۇ قىز، ـــ ئۇ يەنە نېمە دېدى؟
ـــ كېتىۋاتساق ئالدىمىزغا بىر ئېرىق ئۇچ ـ
رىغاندى، ئۇ تەنتەك: «سىز كۆۋرۈك بولۇڭ، مەن
ئۆتۈۋالاي» دېدى، شۇ گېپىگە بەك ئاچچىقىم كەل ـ
دى، ـــ دەپتۇ بوۋاي خاپا بولغان ھالدا.
ـــ ئەي ئاتا، بۇ ئۇنىڭ «سىز ئاۋۋال ئۆتۈڭ،
ئاندىن مەن ئۆتەي» دېگىنى، ـــ دەپتۇ قىز، ـــ ئۇ
يىگىت ھازىر قەيەردە؟
ـــ چايخانىغا كىرىپ كەتتى، ـــ دەپتۇ بوۋاي.
ئەقىلئاينىڭ بىر سىڭلىسى بار ئىكەن، ئۇ
بىر تال تەڭگىنى سىڭلىسىغا تۇتقۇزۇپتۇ ۋە:
ـــ بۇ تەڭگىنى چايخانىغا ئېلىپ بېرىپ،
«شۇنداق بىر نەرسە بېرىڭكى، ئۇ نەرسىنى ئۆزۈ ـ
مىزمۇ، توخۇيمىزمۇ، قويمىزمۇ يېسۇن» دېگىن.
ئەگەر ئاشۇ يىگىت دانا بولسا بۇ نەرسىنىڭ نېمە ـ
لىكىنى تاپالايدۇ، ـــ دەپتۇ.
قىزچاق تەڭگىنى چايخانىغا ئاپىرىپ، دەپتۇ:
ـــ بۇ تەڭگىگە شۇنداق بىر نەرسە بېرىڭكى، ئۇ
نەرسىنى ئۆزۈمىزمۇ يەيلى، توخۇ ۋە قويمىزمۇ يېسۇن.
چايخانا غوجايىنى ھەيران بولۇپ تۇرغانكەن،
بىر چەتتە چاي ئىچىپ ئولتۇرغان بىلىقچى يىگىت:
ـــ ئۇنىڭغا بىر قوغۇن بېرىڭ، ئۇلارنىڭ
ھەممىسى يەيدۇ، ـــ دەپ ۋارقىراپتۇ. غوجايىن بۇ
گەپنى ئاڭلاپ قىزچاققا يوغان بىر قوغۇننى

بەرىپتۇ. قىزچاق ئۆيگە قوغۇننى كۆتۈرۈپ كىرگە-
نىكەن، بۇنى كۆرگەن ئەقىلئاي:
— سەن دېگەن نەرسىنىڭ قوغۇن ئىكەنلىكى-
نى كىم تاپتى؟ — دەپ سوراپتۇ.
— چايخانىدا ئولتۇرغان بىر يىگىت غوجايىن-
غا «ئۇنىڭغا بىر قوغۇن بېرىڭ» دېدى، — دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ قىزچاق.
— ئەمىسە سەن بېرىپ شۇ يىگىتنى چاقىرىپ
كەلگىن، — دەپتۇ ئەقىلئاي.
سىڭلىسى يىگىتنى چاقىرىپ كېلىپ، مېھ-
مانخانىغا تەكلىپ قىپتۇ. ئەقىلئاي سىڭلىسىغا
نان بىلەن بىر چىنە سۈيۈقئاش بېرىپتۇ ـ دە، ئۇ-
نى يىگىتنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە «ئاي پۇتۇن،
يۇلتۇزلار جىمىر ـ جىمىر» دەپ سۆز ئېيتىپ بە-
رىپتۇ. يىگىت قارىغۇدەك بولسا، ئاشنىڭ ئىچىدە
گۆشى يوق ئىكەن، نانمۇ يېرىم ئىكەن. ئۇ قىز-
چاققا قاراپ:
— بېرىپ «ئاي يېرىم، يۇلتۇزلار ئاندا ـ
ساندا ئىكەن» دەپ قويۇڭ، — دەپتۇ.
قىزچاق ھويلىغا كىرىپ، ئاچىسىغا:
— «ئاي يېرىم، يۇلتۇزلار ئاندا ـ ساندا ئى-
كەن» دېدى، — دەپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئەقىلئاي:
— سەن ئالدىراپ ناننىڭ يېرىمىنى، سۈيۇق-
ئاشنىڭ گۆشىنى ئاچىقماپسەن، ماۋۇ پۇتۇن نانىنى
ئۇنىڭغا ئاچىقىپ بەرگىن، — دەپتۇ.
ئاندىن كېيىن ئەقىلئاي يىگىتنى ئۆز ھۈزۈ-
رىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:
— ئەي يىگىت، قاياقلارغا كېتىۋاتىسىز؟
— بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىدە-
غان ئادەمنى ئىزدەپ كېتىۋاتىمەن، — دەپ جاۋاب
بېرىپتۇ يىگىت.
— بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ سەۋەبىنى مەن بە-
لىمەن، — دەپتۇ ئەقىلئاي.
يىگىت خۇشاللىقىدا دەرھال قىزنى ئېلىپ،
ئانىسىنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. ئۇ ئەقىلئاينى ئۆيىدە
قالدۇرۇپتۇ ـ دە، پادىشاھنىڭ ھۈزۈرىغا بېرىپ
مۇنداق دەپتۇ:
— پادىشاھىم، مەن بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ
سەۋەبىنى بىلىدىغان بىر قىزنى تېپىپ كەلدىم.
— ئەتە ئۇنى مېنىڭ ساريىمغا ئېلىپ كەل-
گىن، — دەپتۇ پادىشاھ.
يىگىت ئۆيگە قايتىقاندا ئەقىلئاي ئۇنىڭغا
مۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ:
— مەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارغاندا، گەپ
سورىسا گەپ قىلماي تۇرۇۋالىمەن، شۇنىڭ بىلەن
ئۇ مېنى ھەيۋە بىلەن گەپ قىلىشقا مەجبۇر قىل-
ماقچى بولىدۇ، شۇ چاغدا سىز «مەن بۇ قىزنى كۆپ
جاپالارنى چېكىپ، ئاران تېپىپ كەلدىم، ئۇنىڭغا
ياخشى مۇئامىلە قىلىڭ، سىڭلىم، قىزىم دېگەندەك
شېرىن سۆزلەرنى قىلىسىكىز، ئۇ گەپ قىلىدۇ،
بولمىسا مەن ئۇنى ئۆيگە قايتۇرۇۋېتىمەن» دەڭ.
ئەتىسى يىگىت قىزنى پادىشاھنىڭ ھۈزۈرىغا
ئېلىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ.
قىز يۈزىگە چۈمپەردە تارتقان ھالدا پادىشاھنىڭ
ئالدىدا ئولتۇرۇپتۇ. پادىشاھنىڭ كىچىك خوتۇنىمۇ
بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولۇپ
كەپتۇ. ئۇ يەنىلا يۈزىنى يېپىۋالغانىكەن. پادىشاھ
سوئال سورىغانىكەن، قىز جاۋاب قايتۇرماي ئول-
تۇرۇۋاپتۇ. پادىشاھ ئۇ قىزغا ھەيۋە قىلىپ:
— ھەي، قارغىشتەگكۇر، گەپ قىلامسەن،
يوق؟ — دەپ ۋارقىراپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ:
— پادىشاھىم، مەن بۇ قىزنى مىڭ جاپالاردا
ئىزدەپ يۈرۈپ، ئاران تاپتىم. ئۇنى «سىڭلىم، قى-
زىم» دېگەندەك ناملار بىلەن چاقىرىپ، شېرىن ـ
شىكەر سۆزلەرنى قىلىپ ئىززەتلىسىكىز، ئاندىن
ئۇ سىزگە جاۋاب بېرىدۇ، — دەپتۇ.
پادىشاھ بىلەن ۋەزىر بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن، يىگىتنىڭ دېگىنى بويىچە قىزغا ياخشى
مۇئامىلە قىلىشىپتۇ، شېرىن ـ شىكەر سۆزلەرنى
قىلىپ، كۆڭلىنى ئاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەقىلئاي
گەپ باشلاپ مۇنداق دەپتۇ:
— پادىشاھىم، ئەگەر سىزگە بېلىقنىڭ

كۆلۈشىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ بەرسەم، ئاچچىقىڭىز كېلەرمىكىن؟

— سەن مېنىڭ سىكلىم ياكى قىزىمنىڭ ئورنىدا، شۇڭا قورقماي ئېيتىۋەرگىن، — دەپتۇ پادىشاھ.

پادىشاھنىڭ خوتۇنلىرىمۇ «ئېيتىڭ، ئېيتىۋېرىڭ» دەپ ئالدىرىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ھېكايىسىنى باشلاپتۇ:

— بار ئىكەن، يوق ئىكەن، بۇرۇنقى زاماندا بىر ئوتۇنچى بولغانىكەن. ئۇ ھەركۈنى ئورمانلىققا بېرىپ ئوتۇن كەسلەپ، كەسلىگەن ئوتۇنلىرىنى سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىكەن. ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى كازىمجان، كىچىك ئوغلىنىڭ ئىسمى نازىمجان ئىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنە ئوتۇنچى ئوت - چۆپلەرنى يىغىپ ئەمدى باغلاۋاتقانىكەن، ئالدىدا تۈيۈقسىز بىر تۇخۇم پەيدا بوپتۇ، قارىسا ئۇ سۇمۇرغىنىڭ تۇخۇمى ئىكەن. ئوتۇنچى ئۇ تۇخۇمنى ئالىپ ئۆيىگە كېلىپ ئايالىغا بېرىپ قاپتۇ. بۇ ئىش بەش - ئالتە قېتىم تەكرارلىنىپتۇ. بىر كۈنى ئوتۇنچى ئورمانلىققا بارسا، تۇخۇمنىڭ ئورنىدا سۇمۇرغ ياتقانىكەن. ئوتۇنچى سۇمۇرغىنى تۇتۇپ ئۆيىگە ئەكېلىپ قەپەسكە سولاپ قويۇپتۇ. سۇمۇرغ ھەركۈنى بىر تۇخۇم تۇغدىكەن. ئوتۇنچى شۇ تۇخۇملارنى سېتىپ، تىزلا بېيىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوتۇنچىلىقنى تاشلاپتۇ، ئۆزىگە خىزمەتكارمۇ يالىلىۋاپتۇ. ئوغۇللىرى تېخى كىچىك ئىكەن، لېكىن ئوتۇنچى قېرىپ كېتىپتۇ. كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپ، ئۇ ئاخىر ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خوتۇنىنى چاقىرىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىپتۇ:

— ئۇ سۇمرۇغنى ئېھتىيات بىلەن ياخشى ساقلا، ئوغۇللىرىمىزنى مەكتەپتە ئوقۇتقىن.

ئۇزاق ئۆتمەي ئوتۇنچى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغۇللىرى يەتتە ياشقا كىرگەندە مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. ئانىسى بولسا بايلىقتىن خۇدىنى يوقتىپ، كۈندە مېھماندارچىلىقتىن بىكار بولالمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ بارا - بارا ياشقا چوڭراق بىر خوتۇن بىلەن ئاچا - سىڭىل بولۇشۇپتۇ. ئۇ خوتۇن ئۇنىڭ بايلىقىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ پەيىدا يۇرۇپتۇ. ئۇ خوتۇننىڭ بىر مەككار ئانىسى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئانىسى قىزىغا:

— دوستۇڭ قانداق قىلىپ بۇنچە بېيىپ كەتكەندۇ؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر سىر بار، شۇنى ئېنىقلاپ باققىن، — دەپتۇ.

ئۇ خوتۇن كېلىپ دوستىدىن گەپ ئېلىپ، ئۇنىڭ بېيىش سەۋەبىنىڭ ھېلىقى سۇمۇرغىدا ئىكەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ - دە، دەرھال ئۆيىگە قايتىپ مەككار ئانىسىغا:

— ئۇ دوستۇمنىڭ بىر تۇخۇمى يۇز تەڭگە يارايدىغان بىر سۇمۇرغى بار ئىكەن، شۇ تۇخۇمنى سېتىپ بېيىپ كېتىپتۇ، — دەپتۇ. مەككار مومای بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىزىغا:

— سەن دوستۇڭنىڭ يېنىغا بېرىپ، «ئەگەر ھەقىقىي دوستۇم بولساڭ سۇمۇرغىنى سويۇپ، شورپا قىلىپ بەرگىن» دەپ تۇرۇۋالغىن. ئۇ سۇمۇرغىنىڭ شۇنداق بىر خاسىيىتى بارىكى، ئۇنىڭ مېڭىسىنى يېگەن كىشى پادىشاھ بولىدۇ. تۇشىنى يېگەن كىشىنىڭ ياستۇقىنىڭ ئاستىدا ھەركۈنى ئەتىگەندە يۇز تەڭگە پەيدا بولىدۇ، — دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن خوتۇن ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ دوستىغا:

— جېنىم دوستۇم، سۇمۇرغىنى سويۇپ تاتلىق بىر شورپا قىلىپ ئىچەيلىچۇ، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ.

ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى دوستىغا يۇز كېلەلمەي ماقۇل بولۇپ سۇمۇرغىنى سويۇپ شورپا قىلىش ئۈچۈن قازانغا سېلىپ قويۇپ، كىرىپ دوستى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر چاغدا ئوغۇللىرى مەكتەپتىن قايتىپ كەلسە، قازاندا مەززىلىك شورپا قايناۋاتقانىكەن، قورسىقى ئېچىپ ئاران كەلگەن كازىمجان سۇمۇرغىنىڭ مېڭىسىنى، نازىمجان تۇشىنى يەپ قورسىقىنى تويدۇرۇپتۇ - دە، يەنە مەكتەپكە كېتىپتۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى چىقىپ شورپىنى ئەكىرىپ، دوستىنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. دوستى قارىغۇدەك بولسا، گۆشنىڭ ئارىسىدا مېڭىسى بىلەن تۇشى يوق تۇرغۇدەك. ئۇنىڭ ئەسلىي

مەقسىتى شۇلارنى يېيىش بولغاچقا:

ــ بۇ شورپىنى ئىچمەيمەن، ــ دەپ يامانلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى دوستىنىڭ شورپىنى ئىچمەي چىقىپ كەتكىنىگە خاپا بولۇپ ئولتۇرغانكەن، ئوغۇللىرى مەكتەپتىن قايتىپ كەپتۇ. ئۇ ئاچچىقىدا ئوغۇللىرىغا:

ــ قارغىشتەگكۇرلەر، نېمىشقا سۇمۇرغىنىڭ مېڭىسى بىلەن تۆشىنى يەۋالدىڭلار؟ ــ دەپ، ئۇلارنى ئۇرۇپ ـ تىللاپتۇ.

ئاردىدىن ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى دوستىنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ.

ــ نېمىگە كەلدىڭ؟ ــ دەپتۇ دوستى، ــ ئوغۇللىرىڭنى ئۆلتۈرۈپ، سومۇرغىنىڭ مېڭىسى بىلەن تۆشىنى ئېلىپ بەرمىسەڭ، سەندەك دوستۇم يوق!

ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى دوستىنىڭ بۇ تەلىپىنى مۇ قوبۇل قىلىپ، ئۆيىگە قايتىپتۇ. كەچقۇرۇن ئۇ خىزمەتكارىنى چاقىرىپ:

ــ كازىمجان بىلەن نازىمجانىنى ئۆلتۈرۈپ، مېڭىسى بىلەن تۆشىنى ماڭا ئەكىرىپ بەرگىن، ــ دەپ بۇيرۇق قىپتۇ.

خىزمەتكار ماقۇل بولۇپ، ئوغۇللارنى بىر تاغ باغرىغا ئاپىرىپتۇ. ئۇ كۆڭلىدە: «بۇ نارەسىدە بالىلارنى ئۆلتۈرسەم قانداق بولار» دەپ ئويلاپ تۇرغىنىدا، شۇ ئەتراپتىكى بىر غارنىڭ ئىچىدىن ئىككى كۆچۈكنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. خىزمەتكار دەرھال بېرىپ كۆچۈكلەرنى ئۆلتۈرۈپ ـ تۇ ـ دە، بىرسىنىڭ مېڭىسىنى، بىرسىنىڭ تۆشىنى ئېلىپ قويىنىغا ساپتۇ. ئاندىن كازىمجان بىلەن نازىمجانىنىڭ كۆڭنىكىنى قانغا مىلەپ سالدۇرۇۋاپتۇ. ئاندىن ئۇلارغا:

ــ ئالدىڭلارغا قاراپ مېڭىۋېرىڭلار، ھەرگىز قايتىپ كەلمەڭلار، ــ دەپ ئۇدۇلدىكى يولنى كۆرسىتىپ قويۇپ، قايتىپ كەپتۇ.

ھېلىقى دوستى مېڭىسى بىلەن تۆشىنى ئېلىپ كەتكىنىچە قايتا كەلمەپتۇ. ئوتۇنچىنىڭ خوتۇنى قىلغانلىرىغا قاتتىق پۇشايمان قىلىپ:

ــ مەن نېمە قىلىپ قويدۇم؟ ــ دەپ ناله ـ پەريات قىپتۇ. خىزمەتكار بولسا بۇ ئۆينى تاشلاپ چىقىپ كېتىپتۇ، ــ دەپ ھېكايىسىنى توگىتىپ ـ تۇ ئەقىلئاي، ــ ئەمدى سىلەرگە بېلىقنىڭ كۆل ـ گىنىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ بېرىمەن.

ــ تېز ئېيتقىن، ــ دەپتۇ پادىشاھ تەقەززا بولۇپ.

ــ شۇنداق قىلىپ، كازىمجان بىلەن نازىمجان مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، بىر چاغدا ئۇلارغا ئىككى يول ئۇچراپتۇ. بىر يولغا «بارسا كەلمەس يول»، يەنە بىر يولغا «بارسا كېلەر يول» دەپ يېزىلغانكەن. ئىككى ئا ـ كا ـ ئوكا خوشلىشىپ، ئاكىسى بارسا كەلمەس يولغا، ئوكىسى بارسا كېلەر يولغا چۈشۈپ مېڭىپتۇ. كازىمجان بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. شۇ كۈنى بۇ يەردە دۆلەت قۇشىنى ئۇچۇرغانكەن، ئۇ قۇش كىمنىڭ بېشىغا قونسا شۇ پادىشاھ بولىدىكەن. دۆلەت قۇشى ئۇدۇل ئۆ ـ چۈپ كېلىپ كازىمجاننىڭ بېشىغا قونۇپتۇ. كىشىلەر ئۇنى مۇبارەكلىشىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ.

نازىمجان يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ ـ تۇ. ئاخىر بىر مومايىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قاپتۇ. مو ـ ماينىڭ تۇتۇپ قېلىشى بىلەن كېچىسى مۇشۇ ئۆيدە قونۇپ قاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە مومای نازىمجاننىڭ ئورنىنى يىغۇۋېتىپ قارىسا، ياستۇقنىڭ ئاستىدا يۈز تەڭگە تۇرغۇدەك. ئۇ كۆڭلىدە: «بۇ بالا پۇلىنى ئۇنتۇپ قاپتۇ ـ دە، ئۇ ماڭىدىغان ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرەي» دەپ ئويلاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئورۇن يى ـ غىۋېتىپ قارىسا، ياستۇقنىڭ ئاستىدا يەنە يۈز تەڭگە تۇرغۇدەك. بۇ مومای كۆپنى كۆرگەن بولۇپ، بەكمۇ ئەقىللىك ئىكەن. ئۇ بۇ بالىنىڭ سۇمۇرغىنىڭ تۆشىنى يېگەنلىكىنى بىلىپ قاپتۇ ـ دە، بۇ بالىنى بېقىۋېلىشنى نىيەت قىپتۇ ۋە بالىنى چاقىرىپ:

ــ بالام، مەن ھېچنېمىسى يوق يالغۇز ئايال ـ مەن، ماڭا بالا بولغىن، سېنى ئۆز ئوغلۇمدىن ئار ـ تۇق كۆرۈپ ياخشى باقىمەن، ــ دەپتۇ. قەيەرگە بېرىشىنى بىلەلمەي تۇرغان نازىمجانمۇ بۇنىڭغا ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مومای بۇ بالىنى ئەتىۋارلاپ بېقىشنى باشلاپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى نازىمجان ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، بىر توپ كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن ئۆتۈپ

كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ ۋە ئولاردىن:
— نەگە ماڭدىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ.
— مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىغا تاماشىغا ماڭدۇق، — دەپىشىپتۇ ئولار.
— مەنمۇ بارسام بولامدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ بالا.
— بولىدۇ، بىز بىلەن ماڭ، — دەپتۇ ئولار.
نازىمجان كىرىپ مومايدىن رۇخسەت سوراپتۇ. مومای:
— بارساڭ مەيلى، لېكىن ئۇ يەردە قونۇپ قالمىغىن، — دەپ جېكىلەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا بىر مۇنچە تەڭگە بېرىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ نازىمجان ھەر كۈنى ئويۇن - تاماشا ئۈچۈن ئەللىك تەڭگە سەرپ قىلىدىغان بوپتۇ، ھەمراھلىرىمۇ بۇنىڭدىن خۇش بولۇپ، كۈندە ئۇنى بىلە ئېلىپ باريدىغان بوپتۇ. مەلىكىمۇ ئۇنىڭغا كۆنۈپ قاپتۇ. بىر كۈنى مەلىكە ئۇنىڭغا شاراب ئىچۈرۈپ مەست قىلىپ قويۇپتۇ. شۇ كۈنى نازىمجان ئۇ يەردە قونۇپ قاپتۇ. ئەتىسى مەلىكە ئۇنىڭ ياستۇقىنىڭ ئاستىدا يۈز تەڭگە تۇرغىنىنى كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بۇ ئىش يەنە تەكرارلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە بىر داخان مومايىنى تېپىپ ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.
— ئۇ بالا سۇمۇرغ تۆشىنى يېگەنىكەن، — دەپتۇ مومای.
— قانداق قىلسام ئۇ تۆشنى قولىغا چۈشۈرەلەيمەن؟ — دەپ سوراپتۇ مەلىكە. داخان مومای ئۇنىڭغا:
— بالىغا تۇزلۇق كاۋاپ يېگۈزۈپ، ئارقىدىن شاراب ئىچۈرگىن. ئۇسساپ سەندىن چاي سورىسا، بىر چىنە قېتىق بەرگىن. ئۇ قېتىقنى ئىچىپلا قۇسىدۇ. شۇ چاغدا سۇمۇرغنىڭ تۆشمۇ يېنىپ چۈشىدۇ، ئۇنى دەرھال ئېلىپ يەۋالغىن، — دەپ يول كۆرسىتىپتۇ.

مەلىكە مومانىڭ دېگىنى بويىچە قىپتۇ. دەرۋەقە، ھەر كۈنى سەھەردە مەلىكىنىڭ ياستۇقى ئاستىدا يۈز تىللا پەيدا بولىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە بالىنى قوغلۇۋېتىپتۇ، تاماشىغىمۇ يېقىن يولاتمايدىغان بوپتۇ. نازىمجان بىر مەزگىل سەرسان - سەر - گەردان بولغاندىن كېيىن يەنە ھېلىقى بېقىۋالغان ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كەپتۇ. مومای ئىككى - كۈن قاراپ باقسا ھېلىقى يۈز تەڭگىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇ ئاچچىقىدا بالىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ. نازىمجان باراي دېسە يېرى يوق، كىرەي دېسە ئۆيى يوق بەكمۇ بىچارە ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ ۋە قىلغانلىرىغا مىڭ پۇشايمان قىپتۇ، لېكىن پۇشايمانىنى ئالىدىغان قاچا يوق ئىكەن.

بىر كۈنى نازىمجان ئىسسىپ كېتىپ، نەگە بېرىشنى بىلەلمەي، چوڭ بىر دەرەخنىڭ ئاستىدا سالقىنداپ يېتىپتۇ. شۇ چاغدا ئۈچ قۇشقاچ بۇ دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇپ سۆھبەتلىشىشكە باشلاپتۇ. بىر قۇشقاچ مۇنداق دەپتۇ:
— ماۋۇ دەرەخنىڭ ئاستىدا ياتقىنى ھېلىقى سۇمۇرغنىڭ تۆشىنى يېگەن نازىمجان دېگەن بالا شۇ. ئەسلىدە ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئۇنىڭ ياستۇقى ئاستىدىن يۈز تەڭگە چىقاتتى، مەلىكە ئۇنى مەست قىلىپ قويۇپ تۆشىنى ياندۇرغۇزۇپ ئۆزى يەۋالدى، ھازىر ھەر كۈنى ئەتىگەندە مەلىكىنىڭ ياستۇقى ئاستىدا يۈز تەڭگە پەيدا بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن بېقىۋالغان ئانىسىمۇ ئۇنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. ھازىر ئۇ بەكمۇ بىچارە.
— ئەمدى ئۇ قانداقمۇ قىلار؟ — دەپتۇ يەنە بىر قۇشقاچ ئىچ ئاغرىتىپ.
— بۇنىڭ بىر ئامالى بار. نازىمجان مەن قوزغان بۇ شاخنى سۇندۇرۇۋېلىپ، مەلىكىنى مۇشۇ شاختا ئۇرسا، تۆش مەلىكىنىڭ ئاغزىدىن يېنىپ چۈشىدۇ، — دەپتۇ ھېلىقى قۇشقاچ.
— مەن قونغان بۇ شاخنى سۇندۇرۇۋېلىپ مەلىكىنى ئۇرسا، مەلىكە ئېشەككە ئايلىنىپ قالىدۇ، — دەپتۇ يەنە بىر قۇشقاچ.
— مەن قونغان بۇ شاخنى سۇندۇرۇۋېلىپ چوڭ دەريانى تاشلىسا، كۆۋرۈك پەيدا بولىدۇ، — دەپتۇ ئۈچىنچى قۇشقاچ. شۇ گەپلەرنى دېيىشىپ بولغاندىن كېيىن قۇشقاچلار «پۇر» قىلىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. نازىمجان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، قۇشقاچلار قونغان ئۈچ تال شاخنى سۇندۇرۇۋاپتۇ - دە، ئۇدۇل مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپتۇ. ئۇ بىرىنچى شاخ بىلەن مەلىكىنى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئۇنىڭ ئاغزىدىن تۆش يېنىپ چۈشۈپتۇ، نازىمجان

دەرھال تۆشنى ئاغزىغا سېلىپ يەۋېتىپتۇ. ئاندىن ئىككىنچى شاختا مەلىكىنى ئۇرغانىكەن، مەلىكە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئېشەككە ئايلىنىپ قاپتۇ. نازىمجان بۇ ئېشەككە پۇتۇن شەھەردىكى ئەخلەت ـ چاۋارلارنى ئارتىپ، دالاغا ئاپىرىپ تاشلاتقۇزۇپتۇ. ئېشەكنى بىر يىل شۇنداق ئىشلىتىپتىكەن، ئاخىر ئېشەكنىڭ پۇتۇن يېرى يېغىر بولۇپ، بىرمۇ ساق يېرى قالماپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى نازىمجان «ئەمدى بىر ئاز دەم ئالغىن» دەپ ئېشەكنى قويۇۋېتىپتۇ. ئېشەك مېڭىپ ـ مېڭىپ ئاكىسى پادىشاھ بولغان شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ ـ دە، بىر دەرۋازىنى تۆمشۇقى بىلەن ئىتتىرىپ ئېچىپتۇ. دەرۋازىدىن ئېشەكنى ئىچكىرىگە ئەكىرىپ قارىسا، هەممە يېرى يېغىر بولۇپ كەتكەنىكەن. «قايسى نائىنساب بۇنى مۇشۇ هالغا كەلتۈرۈپ قويغاندۇ؟» دەپ ئويلاپ تۇرغىنىدا، نازىمجان ئېشىكىنى ئىزدەپ كېلىپ قاپتۇ.

ـــ نېمە ئۈچۈن بۇ ئېشەكنى مۇشۇ هالغا چۈشۈرۈپ قويدۇڭ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

ـــ ئىشقا سالدىم شۇ، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نازىمجان.

ـــ جاللات، ـــ دەپ ۋارقىراپتۇ كازىمجان.

دەل شۇ چاغدا ئاكىسىنى تونۇپ قالغان نازىمجان:

ـــ كونىلار «ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام» دەپ-تىكەن. بۇ ئېشەك ماڭا كۆپ جاپالارنى سالغان. بىز ئەسلىدە ئىككى ئاكا ـ ئۇكا ئىدۇق، ئاكامنىڭ ئىسمى كازىمجان، مېنىڭ ئىسمىم بولسا نازىمجان. ئىككىمىز سۈمۈرغىنىڭ تۆشى بىلەن مېڭىسىنى يېگەنىدۇق. بۇ ئېشەك ئەسلىي بىر مەلىكە بولۇپ، ئۇ ھىيلە ئىشلىتىپ مەن يېگەن تۆشنى يەۋالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ئۇنى مانا مۇشۇ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدۇم، ـــ دەپتۇ.

ئۇكىسىنى ئەمدى تونۇغان كازىمجان قىلمىشىدىن خىجىل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قولىدىكى قامچا بىلەن ئېشەكنى بىر ئۇرغانىكەن، ئۇ مەلىكە هالىتىگە قايتىپتۇ. كازىمجان كاتتا توي مەرىكە قىلىپ، ئۇكىسى نازىمجانغا مەلىكىنى نىكاھلاپ بېرىپتۇ.

ئەمدى بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىمەن، پادىشاھىم، ـــ دەپتۇ ئەقىلئاي.

ـــ تېزرەك ئېيتقىن، خاپا بولمايمەن، ـــ دەپتۇ پادىشاھ.

ـــ ئۆيىڭىزنىڭ ئاستىغا كۆمۈلگەن بىر ساندۇق بار، شۇنى كولىتىپ مۇشۇ يەرگە ئەكەلدۇرۈڭ، ـــ دەپتۇ ئەقىلئاي.

پادىشاھ ساندۇقنى ئەكەلدۈرۈپ ئېچىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر ساقاللىق كىشى ئولتۇرغانىكەن. ئەقىلئاي ئۇ كىشىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

ـــ كۆردىڭىزمۇ پادىشاھىم، كىچىك خوتۇنىڭىز كىچىلىرى مانا مۇشۇ كىشى بىلەن ئەيش ـ ئىشرەت قىلىدۇ، كۈندۈزى بېلىقتىن يۈزىنى يوشۇرىدۇ. بېلىقنىڭ كۆلۈشىنىڭ سەۋەبى مانا مۇشۇ، ـــ دەپتۇ.

غەزەپلەنگەن پادىشاھ هېلىقى ئادەمنى دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپتۇ، كىچىك خوتۇنىنى بولسا زىندانغا تاشلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ:

ـــ بۇ قىز تولىمۇ ئەقىللىك ئىكەن، مەن ئۇنى ئەمرىمگە ئالماقچىمەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ ئەي پادىشاھى ئالەم، سىز ئۇنى سىنىلىم يىكى قىزىمنىڭ ئورنىدا دېگەنىدىڭىزغۇ، ئۇنى ئەمرىڭىزگە ئالسىڭىز قانداق بولار؟ ـــ دەپتۇ بېلىقچى يىگىت.

ـــ شۇنداق، پادىشاھىم، تېخى بايىلا ئۇنى قىزىم دېدىڭىزغۇ، مەنمۇ ئۆز قۇلىڭىزنى بىلەن ئالدىلىدىم، ـــ دەپتۇ ۋەزىر.

نائىلاج قالغان پادىشاھ ئۇلارنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، يۇرتقا قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بېرىپ، ئەقىلئاينى بېلىقچى يىگىتكە نىكاھلاپ قويۇپتۇ. ئۇلار مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپ، ئاخىرىغىچە بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

(1990 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «جاهىل قۇش» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى)

(ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

گۈلداندىكى گۈل　　سۈھەيلا بەرزىن پۇر سىزغان

源泉 (布拉克)　　بولاق

（维吾尔文）　总153期　（ئۇيغۇر تىلىدا ئايلىق ژۇرنال）ئومۇمىي153-سان

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:艾力·托合提　副主编: 买买提吐尔地　باش مۇھەررى: ئەلى توختى　مۇئاۋىن باش مۇھەررى: مۇھەممەتئوردى مىرزەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
（乌鲁木齐市解放南路348号）
新疆汉尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەۋزىدى ۋە نەشر قىلدى
（ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي تازادلىق يولى 348 - نومۇر）
شىنجاڭ مورتوم（MORTOM）مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھىرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118　邮政编码:830001
邮政代号:58-108　定价:8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق قوللىنىلىش ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:Q1118　پوچتا نومۇرى:830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى:58-108　باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارەتلىك گىمازەتلىسى نومۇرى : 6500006000043

中国移动通信
CHINA MOBILE

مەشرەپ E100 كۇلۇبى

ئۇيغۇرچە تور تىجارەت زالىغا كىرىشىڭىزلا
تىللاغا ئىرشەلەيسىز، تىللا ئارقىلىق موكاپاتلىق
چەك تارتالايسىز، تەلىيىڭىزنى سىناپ كۆرۈڭ...

پائالىيەت ۋاقتى: 2013 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى باشلىنىدۇ

www.xj.10086.cn/uyghur/app

تور تىجارەت زالىدا، ساقلار سىزنى كۈتۈپ تىللا
تىللا بىلەن چەك تارتسا، موكاپاتلار بار بۇندا

پائالىيەت مەزمۇنى: سىز پائالىيەت مەزگىلىدە پائالىيەت مەخسۇس رايونى ئارقىلىق ئۇيغۇرچە تور تىجارەتخانىسىغا تىزىملىتىپ كىرىپ، بەلگىلەنگەن كەسىپلەرنى سۈرۈشتۈرسىڭىز ياكى كەسىپ بېجىرسىڭىز تىللاغا ئېرىشەلەيسىز. ئېرىشكەن تىللا ئارقىلىق مۇكاپات تارتىپ ماددىي بويۇم، سۆزلىشىش ھەقلىق قاتارلىق مۇكاپاتلارغا ئېرىشىش پۇرسىتىگىز بولىدۇ. ئېسىل مۇكاپاتلار سىزنى شىنجاڭ كۆچمە خەۋەرلىشىش شىركىتى ئۇيغۇرچە تور تىجارەتخانىسىدا كۈتمەكتە!

移动改变生活

تەپسىلاتىنى ئۇيغۇرچە تور تىجارەتخانىسى www.xj.10086.cn/uyghur/app دىن سۈرۈشتۈرۈڭ.